

BARN SOM AKTÖRER

Titti Mattsson

Barnet
som subjekt
och aktör

En rättslig studie
om barn i familjehem

IUSTUS FÖRLAG

E-boken är publicerad av Juridiska fakulteten vid Lunds universitet 2025

eISBN: 9789190023082

ISBN: 9176786307 (originalutgåva i tryck)

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.320>

Denna text är licensierad under CC BY-NC 4.0, Erkännande.

(Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>).

Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men ej användas i kommersiella syften. Verkets upphovsperson måste anges.

Juridikbok.se

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

BARNET SOM SUBJEKT
OCH AKTÖR

BARN SOM AKTÖRER

Till mina barn – Axel, Ella och Evelina

Barnet som subjekt och aktör

En rättslig studie om barn i familjehem

BARN SOM AKTÖRER

Volym 3

Titti Mattsson

IUSTUS FÖRLAG

Forskningsprogrammet ”Barn som aktörer”, föreståndare Lena Olsen
<http://www-hotel.uu.se/juri/forskning/barn/index.html>

Volym 1: Barns makt, Uppsala 2004
Volym 2: Barn och rätt, Uppsala 2004

© Författaren och Iustus Förlag AB, Uppsala 2006
ISSN 1652-0831
ISBN 91-7678-630-7
Omslag: John Persson
Foto: Joakim Larnö
Sättning: Harnäs Text & Grafisk Form
Tryck: Edita, Västerås 2006
Förlagets adress: Box 1994, 751 49 Uppsala
Tfn: 018-65 03 30, fax: 018-69 30 99
Webbadress: www.iustus.se, e-post: kundtjanst@iustus.se

Förord

I ett långsiktigt perspektiv har fosterbarnsvården förändrats från att ta hand om ett barn och ersätta de ursprungliga föräldrarna till att öppna sitt hem för ett barn med hela dess släkt, historia och nätverk. Det är en förändring som ställer nya krav på både det arbete som utförs inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg och på de familjer som står redo att emot ett barn i sitt hem.

Parallellt med den kunskaps- och metodutveckling som pågår inom fosterbarnsvården, pågår inom den sociala forskningen en diskussion om effekter eller värdet av olika insatser. Vet vi vilka metoder och insatser som ger resultat, blir det bättre för fosterbarnen? Forskningen visar på dystra resultat när det gäller fosterbarns hälsa och skolutbildning. Detta påverkar deras livskvalité och bidrar till en större sårbarhet i vuxenlivet.

Lagstiftningens intentioner är att ge fosterbarnet en god vård och fosteran. Forskningen visar dock att barn som kommer i fosterhem riskerar att få stora svårigheter, särskilt de långtidsplacerade barnen. Samhället kan med andra ord inte alltid kompensera de risker eller den bristande omsorgsförmågan som deras biologiska föräldrar uppvisat.

Fosterhem, fosterföräldrar och fosterbarn var ord som ersattes av begrepp som familjehem, familjehemsföräldrar och barn i familjehem i och med att den nya socialtjänstlagen trädde i kraft 1982. Idag har de gamla benämningarna alltmer kommit att användas igen, både i tal och skrift (dock ej i lagtext). Begreppen används ofta växelvis.

Att vara förälder till någon annans barn kräver stor respekt för barnets behov och krav på förmåga till samverkan med socialtjänst, skola, barn- och ungdomspsykiatri och biologiska föräldrar. Många barn behöver mycket extra stöd och olika typer av insatser inom skola, barnomsorg, barnmedicin och psykiatri.

Med den historia som Barnhuset äger är fosterbarnsvården ett kärnområde i vår verksamhet. Idag är vår inriktning att arbeta med kunskaps-spridning och kunskapsfördjupning samt stöd till olika forskningsprojekt

inom området barn i samhällsvård. Barnhuset är därför väldigt positiv till att intresset för ämnet breddas och att ha juridik och socialt arbete i samverkan.

Forskaren, Titti Mattsson, synliggör i sin studie fosterbarnet som ett subjekt med grundläggande rättigheter och behov. Den svenska rättsliga forskningen har hittills inte behandlat familjehemsplacerade barns rättskydd. Att undersöka och synliggöra de regler som omgärdar de familjehemsplacerade barnen och utreda deras funktion med dess brister eller förtjänster är en angelägen fråga. En minst lika angelägen fråga är att klarlägga fosterbarnens behov av rättssäkerhet och integritetsskydd.

Ratificeringen av barnkonventionen 1990 innebar en revolution i synen på barn. Begrepp som barnets bästa, barnperspektiv, barns rätt att komma till tals, barns vilja är nu etablerade begrepp och används ofta i socialt utrednings- och behandlingsarbete. Begreppen förpliktigar men används ibland utan innehåll.

Aktörsbegreppet, som Titti Mattsson använder sig av, tillvaratar barnets rättsliga ställning där handlingsfrihet står i fokus, en mycket viktig och angelägen perspektivförskjutning.

Boken är en sammanställning och analys av familjehemsplacerade barns rättsliga ställning i Sverige och behandlar hela processen under en familjehemsplacering. Med denna intressanta bok som redskap i socialt arbete bör det familjehemsplacerade barnets rättsliga ställning stärkas. Med juridik och socialt arbete i samverkan kan familjehemsvården ytterligare utvecklas.

Stiftelsen Allmänna Barnhuset

Bodil Långberg

Eva Windelhed

Innehåll

VISSA FÖRKORTNINGAR 13

1 INLEDNING 15

- 1.1 Introduktion 15
- 1.2 Hur har familjehemsplacerade barn och ungdomar det idag? 17
- 1.3 Barns, föräldrars eller samhällets rätt? 19
- 1.4 Barnet som subjekt och aktör 21
 - 1.4.1 Ett barnperspektiv 21
 - 1.4.2 Ett aktörsperspektiv 23
- 1.5 En studie av det rättsliga ramverket 25
 - 1.5.1 Metod och material 25
 - 1.5.2 Principernas betydelse för att finna ramverket 27
 - 1.5.3 Några kommentarer rörande avgränsningar och upplägg 28

2 FAMILJEHEM. EN BAKGRUNDSBESKRIVNING 30

- 2.1 Lite statistik 30
- 2.2. Familjehemsverksamheten förr och nu 32
 - 2.2.1 Före 1900-talet 32
 - 2.2.2 1900-talet 33
 - 2.2.3 2000-talet 36
 - 2.2.4 Förutsättningar för frivillig vård respektive tvångsvård 37
 - 2.2.4.1 Allmänt om socialtjänstens ansvar för barn och om den frivilliga vården 37
 - 2.2.4.2 Förutsättningar för tvångsvård 39
 - 2.2.5 Överklagande 42
 - 2.2.6 Tillsyn 45

- 2.3 Familjehemsverksamheten i förändring 47
 - 2.3.1 Allmänt 47
 - 2.3.2 Förändrade förutsättningar att vara familjehem 48
 - 2.3.3 Vad innebär detta för det familjehemsplacerade barnet? 51

- 3 NÅGRA UTGÅNGSPUNKTER VID BESLUT SOM RÖR FAMILJEHEMSPLACERADE BARN 53
 - 3.1 Introduktion 53
 - 3.2 Barnet som subjekt och aktör i konventioner om mänskliga rättigheter m.m. 54
 - 3.2.1 Allmänt 54
 - 3.2.2 FN:s konvention om barnets rättigheter 56
 - 3.2.2.1 Allmänt 56
 - 3.2.2.2 Rätt till skydd och bistånd samt rätt till kontinuitet vid placering utanför hemmet 57
 - 3.2.2.3 Rätt till umgänge med båda föräldrarna 58
 - 3.2.2.4 Rätt till åsiktsfrihet och rätt att bli hörd 59
 - 3.2.2.5 Rätt till hälso- och sjukvård 61
 - 3.2.2.6 Rätt till utbildning 61
 - 3.2.2.7 Rätt till regelbunden tillsyn av vården 62
 - 3.2.3 Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna 62
 - 3.2.4 Den Europeiska konventionen om utövandet av barns rättigheter 64
 - 3.2.5 Deklarationen om sociala och rättsliga principer rörande skydd av och omsorg om barn, särskilt med hänsyn till nationell och internationell placering i fosterhem och adoption 66
 - 3.2.6 Resolution (77)33 on the Placement of Children 68
 - 3.2.7 Recommendation No R(87)6 on Foster Families 69
 - 3.3 Barnet som subjekt och aktör enligt svensk rätt 71
 - 3.3.1 Rättssäkerhet för barnet 71
 - 3.3.2 Integritetsskydd för barnet 72
 - 3.3.2.1 Allmänt 72
 - 3.3.2.2 Rätten till information 73
 - 3.3.2.3 Rätten att få lämna information som mål och medel 75

3.3.2.4	Rätten att få styra vem som kan få information	78
3.3.3	Gradvis stigande autonomi för barnet	79
3.4	Det familjehemsplacerade barnet och barnets bästa	83
3.4.1	Allmänt	83
3.4.2	Barnets behov och intressen	84
3.4.3	Sambandet mellan barnets bästa och barnets vilja	86
3.5	Sammanfattning och avslutande synpunkter	89
4	PLACERINGENS INLEDNING	94
4.1	Frivillig vård eller tvångsvård	94
4.1.1	Allmänt	94
4.1.2	Frivillig vård utan barnets samtycke	95
4.1.3	Frivillig vård utan vårdnadshavarens samtycke?	96
4.2	Val av placering/omplacering	102
4.2.1	Allmänt om olika placeringsalternativ	102
4.2.2	Familjehemsutredningar	106
4.2.3	Några principer av betydelse vid val av placering	109
4.2.3.1	Inledning	109
4.2.3.2	Återföreningsprincipen	110
4.2.3.3	Närhetsprincipen	114
4.2.3.4	Anhörigprincipen	115
4.2.4	Etniska, kulturella, religiösa och språkliga hänseenden	119
4.3	Verkställighet av beslut om placering	125
4.3.1	Bakgrund	125
4.3.2	Tidpunkten för verkställighet	126
4.3.3	Formen för verkställighet	127
4.3.4	Särskilt om polishandräckning	128
4.4	Sammanfattning och avslutande synpunkter	129
5	PLACERINGENS INNEHÅLL	134
5.1	Det fortsatta föräldraansvaret	134
5.1.1	Ett begränsat vårdnadsutövande	134
5.1.2	Fortsatt vårdnadsutövande genom insyn i barnets förhållanden	136
5.1.2.1	Allmänt om vårdnadshavarens insyns rätt	136
5.1.2.2	Allmänt om begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt i sekretesshänseende	140

5.1.2.3	Särskilt om begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt som part i mål och ärenden som rör barnet	141
5.1.3	Förmynderskapet förändras inte	145
5.1.4	Underhållsskyldigheten förändras inte	145
5.2	God vård	147
5.2.1	Allmänt	147
5.2.2	God vård vid förändrade villkor i familjehemmet	150
5.2.3	God vård vid förändrade ekonomiska förutsättningar	153
5.3	Hälsa	155
5.3.1	Allmänt	155
5.3.2	Hälsa eller ohälsa?	156
5.3.3	Samverkansproblem	160
5.4	Skolgång	162
5.4.1	Allmänt	162
5.4.2	Lagens intentioner och praktiken inte i samklang	163
5.5	Umgänge	168
5.5.1	Allmänt	168
5.5.2	Syftet att upprätthålla barnets kontakt med föräldern	171
5.5.3	Barns umgängesrätt med sina syskon i praxis	175
5.5.4	Vikten av att beakta barnets vilja	175
5.5.5	Vikten av att beakta barnets behov	178
5.6	Sammanfattning och avslutande synpunkter	180
6	PLACERINGENS UPPHÖRANDE	186
6.1	Allmänt	186
6.2	Ofrivilligt upphörande och återplaceringar	187
6.3	Placeringar med stöd av SoL	190
6.3.1	Överväganderegler för upphörande av vård respektive för vårdnadsöverflyttning	190
6.3.2	Rekvisitet samtycke till vård	194
6.4	Placeringar med stöd av LVU	195
6.4.1	Övervägande- och omprövningsregler för upphörande av vård respektive för vårdnadsöverflyttning	195
6.4.2	Rekvisiten för upphörande av vård	196
6.4.2.1	När vården inte längre behövs	196
6.4.2.2	Nämnden skall noga förbereda barnets återförening med vårdnadshavaren	203

6.5	Övergången från familjehemsplacering till annat boende	204
6.5.1	Allmänt	204
6.5.2	En försummad fråga	206
6.5.3	Flyttningsförbud	209
6.6	Sammanfattning och avslutande synpunkter	212
7	AVSLUTNING	216
7.1	Inledning	216
7.2	Sambandet mellan synen på barnet som subjekt och aktör samt barnets bästa	217
7.3	Exemplet barn i familjehem	220
7.3.1	Det svaga rättsskyddet	220
7.3.2	Det särskilt svaga rättsskyddet för barn placerade med stöd av SoL	221
7.3.3	Rättssäkerhet kontra flexibilitet	223
7.4	Slutord	224
	LITTERATUR OCH KÄLLOR	226
	Litteratur	226
	Offentligt tryck	232
	Direktiv	232
	Statens offentliga utredningar	232
	Departementspromemorior	232
	Propositioner	232
	Motioner	233
	Utskottsbetänkanden	233
	Socialstyrelsens rapporter och övriga skrifter	233
	Rättsfall	235
	Regeringsrätten	235
	Kammarrätter	235
	Länsrätter	235
	Europadomstolen	235
	Utländska domstolar	236
	Justitieombudsmannen	236
	Publicerade beslut	236
	Opublicerade beslut	236
	Övriga källor	237
	SAKREGISTER	238

Vissa förkortningar

Ds	departementsserien
Europakonventionen	Lag (1994:1219) om den europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna
FB	Föräldrabalken (1949:381)
FL	Förvaltningslagen (1986:223)
FPL	Förvaltningsprocesslagen (1972:291)
HSL	Hälso- och sjukvårdslagen (1982:763)
HVB	hem för vård eller boende
§12-hem	hem för särskild tillsyn
JO	Justitieombudsmannen
LVU	Lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga
prop.	proposition
RÅ	Regeringsrättens årsbok
SekrL	Sekreterarslagen (1980:100)
SoF	Socialtjänstförordningen (2001:937)
SoL	Socialtjänstlagen (2001:453)
SoU	socialutskottet
SOU	Statens offentliga utredningar

1 Inledning

”Jag heter Anna och är elva år. I sommar fyller jag tolv. Det blir min första födelsedag här. Jag hade precis fyllt elva när jag inte kunde bo hemma längre. Det var då jag fick flytta hit. Till ett familjehem.”

Ur Cecilia Moore, Hem, hem, familjehem, 1998, s. 7.

1.1 Introduktion

Den sociala barnvården är en betydelsefull del av den kommunala verksamheten och den berör många barn och ungdomar i Sverige.¹ En av de vanligaste insatserna inom den sociala barnvården är familjehemsplaceringar av barn. Denna kommunala verksamhet bedrivs främst på så sätt att ”vanliga” familjer tar sig an uppdraget att ta emot ett eller flera barn i sina hem för vård och fostran. Samtidigt har kommunen det övergripande ansvaret för placeringen. Vården kan ske antingen frivilligt med stöd av socialtjänstlagen (2001:453), SoL eller med tvång med stöd av lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU.

Familjehemsplacerade barn är en ytterst utsatt samhällsgrupp. Deras tillvaro kantas inte sällan av otrygga uppväxtmiljöer med bristande omsorg, svek och ensamhet. Genom en familjehemsplacering utsätts barnet för ytterligare påfrestningar; hon eller han får lämna sitt föräldrahem och flytta till ett annat hem, för att där i privat regi bli föremål för offentlig vård och omsorg. Barnets bräckliga situation är uppenbar. Lika uppenbart är samhällets ansvar enligt lag att tillse att den unga kommer ifrån en otrygg, bristfällig tillvaro och får god vård i familjehemmet. Detta ansvar skall

¹ Boken ingår i projektet Barn i familjehem som är ett delprojekt i det nationella forskningsprogrammet Barn som aktörer, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, Kulturdonationen. Jag vill rikta ett stort och innerligt tack till alla som bidragit med uppmuntran och värdefulla synpunkter under arbetets gång. Det rör bl.a. forskare och praktiker som samlades till ett möte i Allmänna barnhusets regi i oktober 2005 för att diskutera mitt manus samt forskare i forskningsprogrammet Barn som aktörer som vid återkommande tillfällen givit viktiga kommentarer. Därutöver vill jag särskilt tacka lektor Bengt Lundell för givande diskussioner samt Camilla Nilsson som varit mig behjälplig med korrekturläsning. Slutligen vill jag tacka projektets finansier.

förverkligas av socialnämnden, under visst samarbete med och tillsyn av andra myndigheter och domstolar.

Ett första syfte med denna studie är att undersöka det familjehemsplacerade barnets rättsliga ställning i Sverige. Jag kommer att inventera och analysera det regelverk som fastställer den ungas rättsskydd under en familjehemsplacering. Frågeställningar som blir relevanta att besvara är vilka rättsliga ramar som styr familjehemsvården idag och vilka rättsliga instrument som tillhandahålls det familjehemsplacerade barnet. Vidare undersöks hur relationerna barn–vårdnadshavare–kommun är reglerade inom familjehemsvården, och hur intressekonflikter kan uppkomma och behandlas. Det är också väsentligt att undersöka barnets möjligheter att få komma till tals och att påverka sin situation, samt om kraven på rätts-säkerhet, integritet och autonomi för barnet tillgodoses.²

Ett andra syfte med undersökningen är att på ett mer allmängiltigt sätt diskutera barns och ungdomars aktörskap i kontakten med myndigheter (och enskilda med uppdrag från myndighet) som beslutar om barns personliga förhållanden. Enligt det huvuddokument som reglerar barns rätt, FN:s konvention om barnets rättigheter, framgår att barn och ungdomar har lika stort människovärde som vuxna och skall betraktas som subjekt med egna rättigheter. Sådana rättigheter innefattar möjligheten till delaktighet och medverkan i handläggning av ärenden som rör barnen personligen. Synen på barn som subjekt och aktör finns även tydligt uttryckt i svensk lagstiftning. I den familjerättsliga och den socialrättsliga regleringen framgår att barnet skall tillåtas vara en deltagande och medverkande aktör i mål och ärenden som rör henne eller honom. I samhällsvetenskaplig forskning konstaterar man alltmer att barn i många åldrar är – och vill vara – aktiva subjekt i utformningen av sina liv och inte bara objekt för sociala strukturer och händelser omkring dem.

Den svenska lagstiftningen bygger på den utvecklingspsykologiska uppfattningen att barn under sin uppväxt genomgår en successiv förändring och utveckling mot vuxenlivet där subjektet barn uppträder mycket tidigt.³ Införandet av begrepp såsom ålder och mognad i den sociala barnvårds-lagstiftningen och den familjerättsliga regleringen för att styra den ungas rätt till deltagande i beslutsfattande som rör barnet personligen återspeglar denna uppfattning hos lagstiftaren. Genom att tillämpa dessa rekvisit i

² Begreppen rättssäkerhet, integritet och autonomi behandlas i kap. 3. Det kan påpekas redan här att jag använder begreppet barn såsom det definieras i FN:s konvention om barnets rättigheter. Enligt artikel 1 avses med barn människor under 18 år. För att variera språkbruket eller för att tydliggöra att jag avser äldre barn använder jag tidvis även begrepp såsom unga och ungdomar.

³ Se till exempel Stephen von Tetzchners bok, *Utvecklingspsykologi. Barn- och ungdomsåren*, 2005.

varje enskilt fall skall den ungas synpunkter få ökad tyngd i takt med hennes eller hans stigande ålder och mognad, i förhållande till vårdnadshavares och experters åsikter om vederbörande. Även om det ofrånkomligen finns en tid då det mycket lilla barnet bör uppfattas mer som ett objekt än ett subjekt, är denna tid begränsad. Barn utvecklar tidigt sin förmåga att ha egen vilja och att kunna uttrycka sig. Att därefter behandla barnet endast som ett objekt vore att kränka vederbörandes integritet och rätt till gradvis stigande autonomi i både utvecklingspsykologisk och juridisk mening.

Ett sådant synsätt får flera konsekvenser för den som arbetar med barn eller beslutar om barns personliga förhållanden. Utan att förlora förståelsen för att en ung människa ännu inte erhållit vuxnas kunskap och erfarenhet, skall handläggaren eller vårdgivaren visa barnet respekt på samma sätt som sker i kontakten med vuxna människor. Förutom kraven på att tillgodose barnets grundläggande behov av omsorg, stöd och närhet krävs också respekt för barnet som subjekt. Det betyder att det blir väsentligt att ta reda på vad det enskilda barnet har för särskilda behov. Det innebär vidare att det blir viktigt att utreda den ungas egen uppfattning av sin situation. Genom ett sådant arbetssätt åstadkommer man inte bara ett ömsesidigt förtroende med barnet där denna kan uppleva tillit till den vuxne. Man tillvararar också den ungas rätt att bli betraktad och behandlad som ett subjekt. Jag kommer genomgående i boken att argumentera för detta förhållningssätt som grundas på respekt för barnets integritet och rätt till delaktighet. Jag kommer också att diskutera hur denna syn på barns aktörskap på flera sätt återspeglas i lagstiftningen. Reglerna som styr det familjehemsplacerade barnet kommer här att vara utgångspunkten för dessa diskussioner.

1.2 Hur har familjehemsplacerade barn och ungdomar det idag?

Mitt intresse för att undersöka och synliggöra den rättsliga ställningen för familjehemsplacerade barn har uppkommit som en följd av den omfattande kritik genom åren som den sociala barnvården har varit föremål för.⁴ Jag kommer att behandla och diskutera dessa problemområden närmare under arbetets gång, men redan här bör nämnas något om resultatet

⁴ Kritiken har kommit från olika håll. Redan i en undersökning gjord av JO på 1980-talet av hur socialnämnderna fullgör sin uppgift inom familjehemsvården framkom flera allvarliga brister i handläggning av och kontakt med berörda parter, se JO 1986/87 s. 138. Därefter har flera tillsynsorgan vid olika tidpunkter framfört kritik under årens lopp. Se Riksdagens revisorer, Rapport 1991/92:4, Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:RR16, Familjehemsvården, Socialstyrelsen, Social tillsyn 2002. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn samt Socialstyrelsen, Social tillsyn 2003. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn. Flera forskare inom främst socialt arbete har också framfört kritik i olika forskningsarbeten, vilka kommer att presenteras i kommande kapitel.

av de granskningar som gjorts under senare år. Anmärkningarna är grava och vidsträckta. Det har bland annat framkommit att familjehemsplacerade barns skolgång fungerar dåligt; att dessa barn har sämre hälsostatus än andra barn; att närapå hälften av tonårsplaceringarna bryter samman; att socialtjänsten inte lever upp till de krav SoL ställer i fråga om barnavårdsutredningar och att det sällan förekommer en strukturerad metod för att följa de placerade barnens utveckling.⁵ Det har även påpekats att länsstyrelserna har ett otydligt tillsynsansvar att följa upp socialtjänstens arbete inom familjehemsvården.⁶ Vidare har bristen på ett barnperspektiv och ett hänsynstagande till barnen själva under placeringstiden uppmärksammas. Några kartläggningar och rapporter har under senare år även framlagt kritik rörande barns möjligheter att få delta under handläggningen av sina ärenden.⁷ I forskning om familjehemsplacerade barns perspektiv på socialtjänsten har man funnit att barnen upplever sig bortglömda och utan adekvata hjälpmedel att bli sedda.⁸ Andra undersökningar visar att omhändertagna barn och ungdomar ofta uttrycker upplevelser av vanmakt, utsatthet och ensamhet. Barnen görs inte delaktiga i processen, utan lämnas utanför beslut och diskussioner som rör dem personligen.⁹

Den omfattande kritiken är ett uttryck för att samhället inte lyckats leva upp till sitt ansvar att tillgodose familjehemsplacerade barns bästa i tillräcklig utsträckning. Barn och unga i samhällsvård riskerar att få uppleva bristande omsorg och respekt under placeringen. De samhälleliga insatserna verkar inte kunna tillgodose de krav på trygghet och en god vård som lagen stadgar. Detta är givetvis nedslående och alarmerande. Barn som redan befinner sig i ett ytterst utsatt läge genom sin avsaknad av trygghet i hemmet riskerar att utsättas för ytterligare kränkningar i det offentliga regi.

Samtidigt är det givetvis så att många placeringar faller väl ut och uppfyl-

⁵ Dessa forskningsresultat kommer att beskrivas och behandlas vidare i kap. 4–6.

⁶ Se till exempel pressmeddelande från Socialdepartementet den 21 juni 2004, Tillsynen måste bli bättre, <http://regeringen.se/sb/d/3970/a/26368>. Behovet av förstärkt tillsyn har framhållits länge, se till exempel Socialstyrelsens SoS-rapport 1990:4 samt Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8 till riksdagen angående familjehemsvården samt socialutskottets betänkande 2002/03:SoU10. Det pågår statliga utredningsarbeten rörande tillsynsverksamheten inom socialtjänsten, se Direktiv 2004:178, En stärkt och tydligare tillsyn inom socialtjänstens område.

⁷ Se till exempel Socialstyrelsen, Social tillsyn 2003. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn, SoS-rapport 1995:21 och SoS-rapport 1996:19. Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, Familjehemsvården, JO 1986/87 s. 138, Cederborg, Ann-Christin, Barnintervjuer. Vägledning vid utredningsarbete, 2000, SOU 2000:77, s. 65 ff.

⁸ Se bl.a. Vinnerljung, Bo, Svensk forskning om fosterbarnsvård, 1996, s. 154.

⁹ Exempelvis har Cederborg i en undersökning intervjuat barn som varit omhändertagna med stöd av LVU under 1990-talet. Studien pekar på att kontakten med barnen varit bristfällig under placeringstiden. Se Cederborg, 2000.

ler syftet med den sociala lagstiftningen på området om god vård och tillfredsställande uppväxtvillkor. Variationerna verkar emellertid vara betydande, vilket är problematiskt. Offentligrättslig lagstiftning bygger på tankar om likabehandling, opartiskhet och saklighet. Det är otillfredsställande om det föreligger stora skillnader, som saknar saklig grund, i tillämpningen av den materiella eller formella rätten. Genom en kartläggning av den rättsliga reglering som styr den tid som barnet är familjehemsplacerat finns möjlighet att närmare undersöka i vad mån dessa "fluktuationer" är resultatet av bristande, eller på annat sätt otillräcklig, reglering. Ett regelverks utformning rörande beslutsfattande i frågor som rör den enskildes förhållande till det allmänna är centralt om man skall uppnå ett gott rättsskydd. Förutsättningarna för ett lyckat utfall av en placering bör rimligen vara större om de juridiska förhållandena omkring familjehemsföräldrarnas mandat är klara. Vilken inverkan har den nuvarande rättsliga regleringen på det familjehemsplacerade barnets tillvaro? Kan en förändring av denna inverka positivt på barnet och i vilka avseenden skall den i så fall förändras?

1.3 Barns, föräldrars eller samhällets rätt?

En studie av den rättsliga ställningen för familjehemsplacerade barn synliggör inte bara allmänna frågor rörande barnets rättssäkerhet i offentlig omsorg. Den aktualiserar vidare den betydelsefulla frågan vems rätt som skall ha företräde vid *intressekonflikter* mellan den unga, föräldrarna och företrädare för den sociala barnvården.

Det familjehemsplacerade barnets tillvaro styrs av ett antal privata, offentliga och "halvoffentliga" aktörer. Till de *privata* aktörerna hör barnets vårdnadshavare, med varierande befogenheter att bestämma över barnet beroende på vårdformen och barnets vårdbehov. Barnets sociala nätverk i övrigt, såsom föräldrar som inte är vårdnadshavare, syskon, mor- och farföräldrar samt vänner har däremot vanligen inga rättsliga medel att styra barnets tillvaro. *Offentliga* aktörer är socialnämnden, den enskilde handläggaren och (i vissa fall) domstolen. Skyldigheten eller befogenheten att agera å barnets vägnar styrs av flera lagar och beror på det enskilda beslutets art. Andra offentliga aktörer i vissa frågor är myndigheter som ansvarar för barnets skolgång, hälso- och sjukvård, övrig omsorg med flera. Familjehemmet kan närmast benämnas som en *halvoffentlig* aktör, en privat familj med särskilda befogenheter respektive skyldigheter, ofta tillkomna genom ett uppdragsavtal som slutits med socialnämnden i varje enskilt fall.¹⁰

¹⁰ Familjehemsuppdrag kan i vissa fall uppkomma på annat sätt, till exempel genom en privat organisation som säljer familjehemsvård till socialtjänsten, där organisationen själv arvoderar familjehemmet. Se vidare om detta i kap. 2.3.

Denna samling aktörer skall samverka, tillsammans med barnet, i frågor som rör den unga personligen under familjehemsvistelsen. Sådana beslut kan röra frågor såsom vilket familjehem den unga skall vistas i, vilken vård som skall ges den unga, vilka skolmässiga behov som skall tillgodoses och vilket umgänge den unga skall ha med vårdnadshavaren eller annan person. En återkommande fråga är också om vården skall fortgå eller upphöra.

Intressekonflikter kan därmed uppstå mellan barnet och föräldrarna, barnet och handläggaren/familjehemsföräldrarna samt mellan föräldrarna och handläggaren/familjehemsföräldrarna. Föräldrarätten har av tradition varit stark i såväl nationell som internationell lagstiftning.¹¹ Det innebär att vid en intressekonflikt mellan barnet och föräldrarna så har vanligen den ungas intressen fått vika. Under de senaste decennierna har emellertid lagstiftaren sökt stärka barnets rättigheter inom flera rättsområden, däribland socialrätten. Begrepp såsom barnets bästa och barnets vilja har införts i den socialrättsliga lagstiftningen¹² och barns rättsskydd har stärkts genom den förvaltnings- och förvaltningsprocessuella lagstiftningen, i handläggning av beslut och mål som rör barn i myndigheter och domstolar¹³. Syftet har varit att stärka barnets roll som subjekt i ärenden som rör den unge personligen. Fråga är emellertid i vad mån föräldrarätten har fått vika för att ge plats för barnets rätt i den praktiska tillämpningen. Undersökningar visar att barns rättsskydd trots allt är mycket begränsat.¹⁴ Begreppet barnets bästa har förvisso blivit ett honnörsord inom alla rättsområden som rör barn, men frågan kvarstår om detta egentligen har stärkt barnets rättsskydd i praktiken? Utan att här svara på denna fråga kan man i alla fall konstatera att konflikten mellan olika intressen för barn och vuxna kvarstår. Genom att studera i vilka situationer dessa konflikter kan uppkomma och hur konflikterna behandlas i lagstiftningen och rättstillämpningen kan man få viss ökad förståelse för vilka förutsättningar som barn har att agera i praktiken, och i vad mån unga människors rättsskydd i övrigt har stärkts genom de senaste årens lagändringar.¹⁵

¹¹ Singer, s. 527 samt Van Bueren, s. 72.

¹² 1 kap. 2 § SoL, 3 kap. 5 § andra stycket samma lag samt 1 § LVU.

¹³ Se exempelvis 33 och 36 §§ LVU.

¹⁴ Se Mattsson, Titti, Barnet och rättsprocessen. Rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi i samband med beslut om tvångsvård, 2002, Rejmer, Annika, En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa, 2003 och Dahlstrand, Lotta, Barns deltagande i familjerättsliga processer, 2004. Jfr Hollander, Omhändertagande av barn. En studie av barnavårdsmål vid förvaltningsdomstolarna åren 1974, 1977 och 1982, 1985.

¹⁵ Den praktiska tillämpningen av gällande regelverk (länsstyrelser samt kammarrätter) kommer att studeras särskilt i föreliggande projekt och publiceras i artikelform.

Familjehemsplaceringar är en intressant utgångspunkt för en problemundersökning om barnets rätt kontra föräldrarnas rätt. Dyliga konflikter barn–vuxna förekommer förvisso även i ”vanliga” hemförhållanden, men vid familjehemsplaceringar legitimeras bådas intressen genom att stat och kommun är direkt inkopplade i och ansvariga för placeringarna. När samhället har ”tagit över” föräldrans ansvar måste konflikterna *synliggöras* och *lösas* på ett mer formellt och offentligt sätt än vad som sker i andra hem. Idag har vi ett tämligen oreglerat område, där kommunerna själva sätter normen för familjehemsplacerade barns liv i fråga om skolgång, fritid och handlingsutrymme i övrigt. De konflikter som inte har lösts normativt beslutas i stället i varje enskilt fall av behörig beslutsfattare. I den mån det föreligger en konflikt mellan föräldrarnas och barnets intressen synliggörs hur den offentliga makten, i form av socialtjänsthandläggaren eller familjehemsföräldern, i vissa fall kan ta ställning i denna konflikt. I en del fall begränsar eller övertar den sociala myndigheten föräldrarnas bestämmanderätt (generellt sett vid tvångsvård). I andra fall får socialtjänstens uppfattning vika för vårdnadshavarens vilja (ofta i fråga om frivillig vård). Den ungas autonomi är tydlig efter att hon eller han har fyllt 15 år. En studie av olika typer av beslut rörande det familjehemsplacerade barnet ger viss inblick i ungas ställning inom såväl den offentliga sfären (barn–myndighet) som den privata (barn–förälder). Det ger möjlighet att skönja i vilken utsträckning barnet blir betraktat som ett subjekt, och den som den svenska regleringen av den sociala barnvården riktar sig till.

1.4 Barnet som subjekt och aktör

1.4.1 Ett barnperspektiv

Undersökningen av barns och ungas rättsliga ställning i familjehem kommer att ha det enskilda barnet som utgångspunkt. Ett väsentligt internationellt dokument för en undersökning av barns rättsliga ställning i samhällelig kontext utgör FN:s konvention om barnets rättigheter. Utgångspunkten i detta dokument är att barnet skall respekteras som ett subjekt med egna behov och intressen, med därtill hörande rättigheter. I inledningen till konventionen betonas alla människors lika värde och deras lika och oförbytliga rättigheter. Vidare förklaras att barn skall tillerkännas de rättigheter som tillkommer människor enligt FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna och i de internationella konventionerna om mänskliga rättigheter. Därutöver, menar man, har barn specifika rättigheter som behöver stadfästas i ett särskilt dokument. Beroende på det enskilda barnets situation kan olika artiklar aktualiseras. Medan vissa artiklar uttrycker allmänna tankar om familjen som den grundläggande uppväxtmiljön för barnet och barnets särskilda behov av omvårdnad och stöd under sin upp-

växt, inrymmer andra artiklar särskilda situationer såsom skyddsbehov för utsatta barn.

I konventionen uttrycks bland annat krav på att barnets bästa skall komma i främsta rummet (art. 3), att barnet får möjlighet att uttrycka sina åsikter i alla frågor som rör barnet och att dessa åsikter beaktas i förhållande till ålder och mognad (art. 12), att uppföljning och tillsyn sker (art. 25), att barnets rätt till hälso- och sjukvård (art. 24) respektive utbildning (art. 28) säkerställs, att barnet får särskilt skydd och bistånd under placeringstiden (art. 20) och att hänsyn tas till behovet av kontinuitet i barnets uppfostran och till barnets etniska, religiösa, kulturella och språkliga bakgrund vid val av familjehem (art. 20).

Konventionen har ratificerats av Sverige och gäller i folkrättslig bemärkelse sedan 1990 för Sveriges vidkommande. Den har inte erhållit status av lag i rättslig mening i Sverige, men har däremot fått ett betydande värde på andra sätt för den svenska rättstillämpningen. För det första har konventionen transformerats in i svensk lagstiftning på många områden. Flera bestämmelser har tillförts svensk lag i syfte att få regelverket att överensstämma med konventionstexten. Därmed anses svensk lagstiftning som rör barn idag överensstämma med konventionen. De införda bestämmelserna bör, om inget annat framgår av de svenska förarbeten, tolkas utifrån den förståelse som konventionen och dess förarbeten (*travaux préparatoires*) ger uttryck för.

För det andra har Sverige kommit att tillskriva sådana internationella rättskällor som ger uttryck för generella principer om mänskliga rättigheter ökad vikt vid fastställandet av gällande rätt. Detta uttrycks inte minst genom inkorporeringen av Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna, Europakonventionen. Denna konvention är numera svensk lag. Det är dessutom numera allmänt accepterat att Europakonventionen i tolkningsfrågor som rör barnrättsliga spörsmål tar hänsyn till relevanta artiklar i FN:s konvention om barnets rättigheter.¹⁶ Även om FN:s konvention om barnets rättigheter inte har samma rättskällevärde som Europakonventionen spelar den en viktig funktion som tolkningsfaktor för densamma. Slutligen utgör konventionen ett politiskt riktmärke vid lagstiftningsarbete och som måldokument i barnfrågor i stat och kommuner.¹⁷

Genom att ha konventionen som utgångspunkt för undersökningen av familjehemsplacerade barn tydliggörs vikten av respekt för barnet som ett

¹⁶ Se till exempel Ketscher, Kirsten, *Forvaltningsretlig rabat på overholdelse af menneskerettighederne – Kultursammanstød mellem forvaltningsretten og menneskeretten*, i Agnete Weis Bentzon m.fl. (red.) *Retskulturer*, 2002, s. 918.

¹⁷ Prop. 1997/98:182, s. 18.

subjekt och som bärare av en mängd rättigheter.¹⁸ Detta framgår av barnkommitténs betänkande i samband med genomgången av den svenska rättens förenlighet med FN:s konvention om barnets rättigheter. Där fastslås att ”*barnkonventionen kan sägas utgöra vår tids samhälleliga barnperspektiv* eftersom den uttrycker världssamfundets syn på barn och ungdomar” (min kursivering).¹⁹ Detta utvecklas vidare på följande sätt:²⁰

Konventionens grundsyn; varje barns rätt att utan diskriminering få sina rättigheter respekterade, principen om barnets bästa, vikten att lyssna till barnet och dess rätt till liv och utveckling, formar en hållning till barn på det internationella planet. Det krav barnkonventionen ställer på världens stater är att detta förhållningssätt, detta barnperspektiv, skall genomsyra alla beslut som rör barn.

Barnkommitténs definition av begreppet barnperspektiv är fortfarande hållbar, även om mycket annat författats om detta begrepp under de senaste tio åren. Enligt denna definition är grundvalen för ett barnperspektiv således respekten för barnet som ett subjekt med fullt människovärde och rätt till integritet. Oavsett sociala, ekonomiska, religiösa eller andra förutsättningar har alla barn samma rätt att bli behandlade med respekt och få samma skydd för sin integritet. Det låter enkelt men har visat sig vara ganska svårt att realisera i många situationer. Min föresats är att undersöka om regelverket kring familjehemsplacerade barn säkerställer dessa barns lika värde och rätt till integritet. Undersökningen kan därmed sägas ha ett barnperspektiv.²¹

1.4.2 Ett aktörsperspektiv

Nära sammankopplat med det barnrättsliga perspektivet är *aktörsperspektivet*. Ett aktörsperspektiv förutsätter någon form av möjlighet till deltagande.²² Rätten till deltagande för barn och unga i beslut som berör dem

¹⁸ Cantwell, Nigel, *The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child*, i Detrick, Sharon (ed.) *The United Nations Convention on the Rights of the Child. A Guide to the "Travaux Préparatoires"*, 1992, s. 29 f.

¹⁹ SOU 1996:115, s. 38.

²⁰ A.a.

²¹ Jag är medveten om att begreppet barnperspektiv kan definieras på flera sätt. Inom den samhällvetenskapliga barnforskningen definieras det ofta som att man studerar barn och deras situation på barns egna premisser, såsom att lyssna på barn och att försöka se världen ur barns ögon. Med en sådan definition skulle traditionellt rättsvetenskapliga arbeten inte kunna ha ett barnperspektiv. Jag har istället valt att använda barnkommitténs definition av begreppet.

²² Stern, Rebecca, *Tänkar kring Barnkonventionens artikel 12. Rätten till deltagande*, i Hollander, Anna, Nygren, Rolf och Olsen, Lena, red., *Barn och rätt: bidrag från forskarkollegier tillägnade Åke Saldén*, 2004, s. 182.

är klart uttryckt i artikel 12 i FN:s konvention om barnets rättigheter. Begreppet deltagande associeras vanligen till ord som medverka, närvaro, intresse m.fl. och att delta innebär att man har del i, engagerar sig i, medverkar, drar sitt strå till stacken eller ha sin hand med i.²³ Deltagandet kan vara aktivt eller passivt. Utgångspunkten för mitt arbete är att barn i tidig ålder skall betraktas som subjekt med egna kunskaper och erfarenheter. I den mån barn vill delta bör de ges möjlighet till detta, exempelvis genom att få uttrycka sina önskemål. Vidare uppfattar jag det som givet, med hänsyn till människors rätt till lika värde enligt såväl svensk grundlag som internationell reglering om mänskliga rättigheter, att barn har rätt till samma rättssäkerhet och integritetsskydd som vuxna – även om formerna för det kan tillåtas variera beroende på beslutets karaktär samt den ungas ålder och mognad. Det rör till exempel rätten att få information och rätt att på andra sätt medverka passivt. Detta arbete kan därför sägas ha ett aktörsperspektiv.

Både barn- och aktörsperspektivet har som utgångspunkt individens och samhällsmedborgarens handlingsförmåga och lika värde. De har emellertid olika infallsvinklar. Medan barnperspektivet inriktar sig mot subjektet (barn), utgår aktörsperspektivet från subjektets handlingsförmåga och handlingsfrihet. I ett aktörsperspektiv betraktas barnet som en fri individ, där dess handlingsfrihet är i fokus. Denna handlingsfrihet kan enligt lag tillåtas variera beroende på barnets ålder och mognad, men även på faktorer såsom kön, etnicitet, klass, kunskap och egen vilja. Handlingsfriheten är även beroende av de samhälleliga och kulturella mönster och värderingar som barnet lever i.²⁴ Dessa kan in sin tur skilja sig beroende på vilket samhälle och vilken närmiljö som barnet växer upp i. Ramarna för barnets handlingsfrihet uppställs således av såväl författningar som samhälleliga värderingar och kan tillåtas variera i varje enskild fråga. Eftersom föreliggande arbete är av rättsvetenskaplig natur är min undersökning av naturliga skäl begränsad till det regelverk som styr barnets handlingsfrihet.

Subjektet barn är knutet till barnets existens och inte till hennes eller hans handlingar. En betydande del av barnets uppväxt innebär att vuxna utför handlingar mot barnet och fattar beslut å barnets vägnar. Genom att inte respektera barn som subjekt (utan endast som objekt) vid sådana tillfällen upplever barnet en kränkning. För att uppmärksamma vuxna på barnets rätt att bli behandlad som ett subjekt betonas barnets egenvärde i lagstiftning som rör barnet personligen. Av 6 kapitlet 1 § föräldrabalken (1949:381), FB framgår att "[B]arn skall behandlas med aktning för sin person och egenart". I 1 § LVU stadgas vidare att "[I]nsatserna skall präglas

²³ Norstedts, Ord för ord. Svenska synonymer och uttryck, 4:e uppl., 1992, s. 121.

²⁴ Stern, s. 181 f.

av respekt för den unges människovärde och integritet". Barnets roll som subjekt innebär således ett förhållningssätt till barnet, där barnet inte bara är den mottagande individen utan också den som lagen riktar sig till. Att betrakta barnet som ett subjekt innebär bland annat krav på att respektera barnets integritet. Det betyder också krav på att uppfatta barnet som en aktör. Barns aktörskap grundas således på uppfattningen att barnet är ett subjekt. Utan synen på barnet som en egen individ med rättmätiga behov och intressen får aktörsrollen mycket begränsad innebörd.

1.5 En studie av det rättsliga ramverket

1.5.1 Metod och material

Ett syfte med föreliggande arbete är, som framkommit tidigare, att synliggöra de regler som omgärdar de familjehemsplacerade barnen och utreda reglernas funktion, brister och förtjänster. Genom att försöka systematisera detta regelverk vill jag klargöra dessa barns rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi. Det innebär att undersökningen är av rättsvetenskaplig karaktär. Jag använder mig i första hand av de traditionella rättskällor som finns att tillgå på området, såsom tillämplig författningstext med tillhörande förarbeten, rättspraxis från Regeringsrätten och Europadomstolen samt nordisk rättsvetenskaplig doktrin inom området. Tillvägagångssättet brukar gå under beteckningen rättsdogmatisk metod.

Att benämna undersökningen en traditionell rättsvetenskaplig undersökning vore emellertid något missvisande. Det finns visserligen en deskriptiv ansats att, som brukligt i dylika arbeten, beskriva de regler som bör gälla och att rekommendera lösningar av rättsliga problem som inte klart kan avläsas av lagtext eller andra traditionella rättskällor. Därutöver finns emellertid en strävan att synliggöra vanliga frågor och diskutera principiella problem som uppkommer i rättstillämpningen samt att ytterligare precisera rådande regelverk. Det senare sker genom att jag kompletterar de traditionella rättskällorna med sådana rättskällor som anses ha lägre värde i rättskällehierarkin, såsom material från tillsyns- och tillämparnivåerna.

Detta är inte ovanligt inom socialrättslig forskning. Den socialrättsliga lagstiftningen kännetecknas av att den uppställer yttre ramar, inom vilka det finns möjlighet att skapa ytterligare regler. Ramlagskaraktären i SoL har medfört ett administrativt, målinriktat beslutsfattande sedan 1980-talet. Tillämpningen och tillsynen av lagregleringen medför ständigt ytterligare regelbildning.²⁵ Normavvägningar görs på lokal nivå eller i tillsynsbeslut istället för genom riksdags- eller regeringsbeslut. Kommuner skapar i ökad

²⁵ Westerhäll, Lotta, Den svenska socialrätten, 1990, s. 23.

utsträckning sina egna riktlinjer för handläggning och bedömning av ärenden i sina respektive kommuner. Dylika regler påverkar barnets rättsliga ställning på samma sätt som det traditionella regelverket.

Årligen publiceras ett stort antal JO-fall. Dessa använder jag flitigt för att synliggöra utrymme som lämnats åt ytterligare precisering av rådande regelverk och för att komplettera detsamma. Jag har också inhämtat och använt mig av JO:s opublicerade fall.²⁶ Dessa kan inte sägas ha samma värde inom rättskällehierarkin som de publicerade fallen, men utgör ett bra underlag för att få inblick i den praktiska tillämpningen av sociallagstiftningen och en förståelse för de problem som kan uppkomma.

Den svenska rättsliga forskningen har hittills inte behandlat familjehemsplacerade barns rättsskydd.²⁷ Däremot har denna grupp barn varit föremål för omfattande forskningsarbeten och undersökningar inom de samhällsvetenskapliga och beteendevetenskapliga disciplinerna. Jag har försökt ta del av huvudlinjerna inom den svenska forskningen på området.²⁸ Dessa forskningsarbeten, samt Socialstyrelsens rapporter och annat myndighetsmaterial, har utgjort underlag för mig i syfte att få en ökad förståelse av familjehemsplacerade barns tillvaro. Jag utgår i vissa fall från forskningsresultat eller från information i myndighetsrapporter i mina rättsliga diskussioner. Exempelvis har den kritisk framkommer om familjehemsplacerade barns hälsostatus och skolgång i svensk forskningslitteratur fört fram de rättsliga diskussionerna till frågor om rättsstatlig likabehandling och om substantiell rättvisa för alla barn. Med det begränsade syftet att presentera problem som familjehemsplacerade barn och ungdomar kan erfara i dag, så gör jag inga anspråk på att vara fullständig i min presentation av de svenska forskningsresultaten.

Undersökningen av gällande rättsregler för familjehemsplaceringar utgör underlaget för mitt andra syfte, att synliggöra och diskutera barns aktörskap i svensk rätt. Vid presentationen av barns rätt i familjehem framkommer att det finns rättsliga krav på att barn skall ges möjlighet att få delta i processer och situationer som rör dem personligen. Dessa krav stadgas på ett övergripande sätt i FN:s konvention om barnets rättigheter, och återfinns också i den svenska lagstiftningen rörande barnavården samt i den förvaltningsrättsliga regleringen. Lagstiftningen ger således vid han-

²⁶ JO-ärenden åren 1990–2004.

²⁷ Inom rättsvetenskaplig forskning har fokus främst legat på den rättsliga process som föregår ett beslut om omhändertagande, se Bramstång, 1964, Hollander, 1985, Appelberg, Göte, Barnet och rätten. En undersökning om barns processrättsliga ställning i omhändertagandemål, vårdnadsmål och verkställandemål, Del 2. Bevisning, 1985 samt Mattsson, 2002.

²⁸ I enstaka fall har jag även använt mig av nordiska och utomnordiska forskningsresultat.

den att barnet skall betraktas som ett subjekt i tidig ålder, med samma rätt till rättsskydd och integritet som en vuxen person. Vidare finns särskilda rättsliga konstruktioner i lagen för att åstadkomma en rimlig avvägning mellan vad den unga anser och vad vårdnadshavaren eller myndigheten anser är det mest lämpliga för barnet. En sådan är införandet av faktorerna ålder och mognad, vilka syftar till att skapa en successivt ökad möjlighet till deltagande och påverkan. En annan konstruktion är skyldigheten att besluta i enlighet med barnets bästa (vilket inte behöver överensstämma med barnets önskemål). Min avsikt är att synliggöra och diskutera kraven på, samt befintliga och möjliga juridiska former för, barns aktörskap.

1.5.2 Principernas betydelse för att finna ramverket

De rättsliga ramarna inom vilka enskilda beslut inom den sociala barnvården skall fattas innehåller såväl krav på flexibilitet som krav på ett fullgott rättsskydd. (I praktiken krävs därutöver sannolikt en god portion ämneskunskap, initiativförmåga, lyhördhet och idériakedom av den enskilde handläggaren.) Varje barn är unikt och varje fall är unikt. Samtidigt krävs opartiskhet, saklighet och likabehandling av offentliga organ. Kraven på *flexibilitet* å ena sidan och *rättssäkerhet* å andra sidan skapar ett visst handlingsutrymme, inom vilket handläggaren ska hålla sig.

Flera – förvaltningsrättsliga, socialrättsliga och barnrättsliga principer – skall upprätthålla balansen i detta handlingsutrymme. Med kunskap om med vilka grundläggande principer som ett beslut skall vara förenligt kan socialtjänsten med större trygghet än annars nyttja de möjligheter till flexibilitet som rådande ramlagstiftning ger utrymme för, utan att rättssäkerhetskraven får vika. Utan sådan kunskap är risken stor att beslut fattas på olika sätt i olika kommuner med ett alltför spretigt utfall beroende på vem som är den enskilda handläggaren. Jag kommer därför att lägga viss tonvikt vid principernas betydelse för rättstillämparen i arbetet. Vissa principer är svårare än andra att applicera på det enskilda fallet och kräver särskild diskussion. Det främsta exemplet på detta är principen om barnets bästa. Denna princip kräver insikt i vilken syn på barnets bästa som har, och bör ha, företräde vid beslut som rör det familjehemsplacerade barnet. Vad skall styra bedömningen av barnets bästa om barnets intressen står i konflikt med barnets behov? Hur skall barnets uppgifter i ärendet bedömas?²⁹ I kapitel 3 behandlas vilken syn på barn som bör vara utgångsläget vid besva-

²⁹ Jfr Eklund, Hans, FN:s Barnkonvention och barns processuella ställning, i Hollander Anna, Nygren, Rolf och Olsen, Lena (red.), Barn och rätt, 2004, s. 29, där liknande frågeställningar tas upp. Eklund behandlar bland annat dessa frågor i flera måltyper där barns processhandlingar förekommer i ett forskningsprojekt knutet till forskningsprogrammet Barn som aktörer.

randet av dylika frågor. Här diskuteras några centrala, lagreglerade utgångspunkter vid handläggning och beslut som rör samtliga familjehemsplacerade barn och ungdomar, oavsett vårdform och barnets vårdbehov.

1.5.3 Några kommentarer rörande avgränsningar och upplägg

Familjehemsplaceringar av barn och unga sker till betydande del på grund av föräldrarnas oförmåga att ge barnet en tillfredställande tillvaro i hemmet.³⁰ De situationer där barnen är i behov av en placering på grund av sitt eget, och inte föräldrarnas beteende, utmynnar ofta i en placering på ett hem för vård eller boende. Detta medför att det finns en viss betoning på miljöfallen i mina diskussioner. Anledningen till detta är alltså att rättspraxis och annat diskussionsmaterial företrädesvis rör dessa fall.

Även om det finns problem med att diskutera hela gruppen familjehemsplacerade barn – förutsättningarna för deras medverkan och inflytande i själva placeringen är givetvis mycket olika – har jag valt att inte göra någon uppdelning i andra åldersgrupper än dem som lagen anger. Enligt SoL och LVU styr 15-årsgränsen barnets möjligheter att påverka utan andras samtycke eller utan andras initiativ. Den unga får härigenom egen rättslig handlingsförmåga och räknas som "myndig" i många frågor. I mina diskussioner återkommer jag till denna, i rättsligt avseende, centrala gräns för bestämmanderätt. I övrigt får läsaren själv fundera över hur barns olika åldrar, mognad, vilja och övriga förmågor kan medföra att vissa frågor är mer aktuella än andra. Exempelvis blir frågan om att få uttrycka eventuella önskemål vid val av familjehem inte aktuell för riktigt små barn. Däremot kan även ett mycket litet barn ha rätt att få information om vad som kommer att hända henne eller honom.

Jag har valt att presentera frivillig- och tvångsplaceringar parallellt i arbetet. Som framkommit ovan, kan barn familjehemsplaceras dels frivilligt med stöd av SoL dels utan samtycke av vårdnadshavarna och den unge (om hon eller han har fyllt 15 år), då med stöd av LVU. Givetvis skiljer sig förutsättningarna åt på flera sätt för dessa barn. Exempelvis kan barnen ha samtyckt till respektive motsatt sig placeringen formellt om de har fyllt 15 år. Vissa regler gäller dessutom endast tvångsplacerade barn. Ändå har jag valt att presentera reglerna rörande de båda placeringstyperna i ett sammanhang. Anledningarna härtill är flera. För *det första* är flertalet principer och regelverk gemensamma oavsett grunden för familjehemsplaceringen. Grundläggande förvaltningsrättsliga, barnrättsliga och socialrättsliga principer som präglar familjehemsvården skall gälla oavsett vårdbeslutets karaktär. Baslagen för socialtjänstens verksamhet och för familjehemsvården, SoL, med tillhörande förordning är också gemensam oavsett om barnet

³⁰ Vinnerljung, Svensk forskning om fosterbarnsvård, 1996, s. 31.

är frivilligplacerat eller tvångsplacerat. *För det andra* grundas skillnaden i vårdform i huvudsak på de vuxnas inställning i vårdfrågan, inte på barnets egen uppfattning. Vård med stöd av SoL förutsätter till exempel inte barnets samtycke (innan barnet fyllt 15 år). Frivillig vård i lagens mening kan således ske utan barnets samtycke. Tvångsvård kan innebära att barnet ställer sig positiv till en familjehemsplacering, medan vårdnadshavaren motsätter sig vården. I ett barn- och aktörs perspektiv är vårdens utformning av tvångsvård eller frivillig vård därför inte givet den mest centrala utgångspunkten. *För det tredje* avser jag att undersöka barns krav på rätts-säkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi. Dessa principer skall gälla oavsett om barnet är föremål för tvångsvård eller frivillig vård och lämpar sig därför att diskuteras gemensamt. När regler och rättspraxis för tvångsvård skiljer sig från den frivilliga vården, kommer jag att göra läsaren uppmärksam på detta. Vissa diskussioner inriktas också särskilt på den ena eller den andra vårdformen.

2 Familjehem. En bakgrundsbeskrivning

Förr kunde mamma säga att min pappa inte var så pålitlig. När hon sa så, blev hennes mun som en gammal hård och torr kringla. Man trodde minst att munnen skulle spricka. Fast sedan blev inte min mamma heller så värst pålitlig. Jag tycker att mammor och pappor ska vara superpålitliga, minst.

Ur Moore, 1998, s. 7.

2.1 Lite statistik

Det är inte ovanligt att barn i Sverige har varit familjehemsplacerade någon gång under sin uppväxt. Ungefär 3–4 procent av den svenskfödda vuxna befolkningen har varit placerad i fosterhem eller familjehem under en kortare eller längre period av sin barndom.¹ År 2004 var 15 045 barn familjehemsplacerade för vård med stöd av SoL eller enligt LVU.² Ungefär tre fjärdedelar av barnen placerades enligt SoL och en fjärdedel enligt LVU.³

Bland de insatser som socialtjänsten tillhandahåller är vård i familjehem en av de mest använda.⁴ Det anses allmänt vara den mest naturliga och lämpliga vårdformen för barn och ungdomar som behöver vistas utanför sitt hem. Den nära anknytningen till vuxna som kan vara komplement till de biologiska föräldrarna och den nära kontakt som kan uppstå mellan barnet och familjehemsföräldrarna är faktorer som bidrar till detta synsätt.⁵ Det är vanligast att barn placeras i hem hos människor som de inte

¹ Vinnerljung, Bo, Hur vanligt är det att ha varit fosterbarn?, Socialvetenskaplig tidskrift 1996, nr 3, s. 175 och Vinnerljung, Bo, Fosterbarn som vuxna, 1996, s. 200.

² Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser år 2004, s. 64.

³ A.a. Denna fördelning mellan tvångsvård och frivillig vård har gällt under flera år. Jfr Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, s. 31.

⁴ Den 1 november 2004 var 77 procent av de SoL-vårdade och 65 procent av de LVU-vårdade barnen familjehemsplacerade, se Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser år 2004, s. 27.

⁵ SOSFS 1997:15, s. 57.

känner. Dessa hem går ibland under beteckningen främmande familjehem till skillnad från de placeringar som sker inom ramen för barnets nätverk. De senare kan vara antingen släktinghem (placering hos släktingar) eller andra närstående hem (placering hos andra närstående än släktingar, till exempel en tidigare kontaktfamilj).⁶ En särskild typ av familjehem är de så kallade jourhemmen eller beredskapshemmen. Jourhem används som en tillfällig lösning att placera ett barn, vanligen för en akut situation. En placering i jourhem pågår vanligen inte längre än den tid som krävs för att utreda barnets fortsatta vårdbehov och besluta om detta.⁷

Det är inte heller så ovanligt att som vuxen ha upplåtit sitt hem som ett familjehem någon gång. Enligt föreningen Familjehemmens Riksförbund finns det cirka 8 000 familjehem i Sverige.⁸ Av de 2 500 barn som familjehemsplacerades år 2000 hamnade 450 barn, cirka 20 procent, hos släktingar. Därutöver antas det tillkomma ungefär lika stor andel närståendeplaceringar.⁹

I ett historiskt perspektiv har antalet placerade barn och ungdomar minskat i Sverige under det sista århundradet, för att sedan öka igen under det senaste decenniet. År 1922 fanns 37 000 fosterbarn. År 1950 fanns ungefär 28 000 barn i fosterhem i landet, medan siffran hade sjunkit till 10 000 fosterbarn år 1990.¹⁰ Från mitten av 1990-talet har emellertid situationen förändrats och antalet familjehemsplacerade barn har ökat igen. År 2004 var cirka 15 000 barn placerade i familjehem någon gång under året.¹¹ Det är främst placeringar av tonåringar som utgör den största anledningen till ökningen.¹²

Lagstiftningsorgan i Sverige har, generellt sett, sedan länge ansett att familjehemsvården är att föredra som vårdform för barn framför institutionsvård.¹³ Familjehemsvården brukar sägas i högre grad tillgodose de principer om normalisering, närhet och frivillighet som den sociala barna-

⁶ Se Linderot, Sofia, Att placera eller inte placera i släktinghem, det är frågan, s. 12f.

⁷ Förutsättningarna för själva placeringen kan avvika en del från en stadigvarande vistelse i familjehem. Även om dessa hem inte kommer att behandlas särskilt i arbetet, kan säkert många frågeställningar i boken vara av intresse även för den läsare som är intresserad av rättsliga aspekter på jourhemsplacerade barns ställning.

⁸ Det finns två familjehemsföreningar, den ovan nämnda (förkortad FR) och Familjehemsvårdens centralorganisation (FACO). Medlemsantalet beräknas till 1200 respektive 600 medlemmar. Riksdagens revisorer, Rapport 2001/2002:16 Familjehemsvården, s. 40.

⁹ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/2002:16, s. 40 f.

¹⁰ SOU 1974:7, s. 58 samt Vinnerljung, Bo, Hur vanligt är det att ha varit fosterbarn?, s. 167.

¹¹ Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser 2004, s. 64.

¹² Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, s. 32.

¹³ SOU 2005:81, s. 29.

vården skall stå för, än vad institutionsvården gör.¹⁴ Det är också en kostnadsmissigt relativt rimlig vårdform för kommunerna; en väsentlig aspekt för kommunerna att beakta inom barn- och ungdomsvården, där kostnaden de senaste åren stigit med cirka en miljard kronor¹⁵, vilket motsvarar en kostnadsökning med över 20 procent.¹⁶

2.2. Familjehemsverksamheten förr och nu

2.2.1 Före 1900-talet¹⁷

Inrättningar för föräldralösa eller övergivna barn kan dateras tillbaka redan till medeltiden. I första hand var det kyrkan och religiöst präglade välgörenhetsföreningar och ordnar som tog sig an dessa barn och gav dem nödtorftig försörjning. Det fanns ingen särskild barnverksamhet från början; barn ansågs hjälpbehövande precis som vuxna och hamnade därför på samma fattigvårdsinrättningar som gamla och sjuka. Under 1500-talet överfördes hjälpverksamheten mer och mer till staten. De första ansatserna till en särslagstiftning skedde i 1619 års författning om städernas styrelse och i 1624 års hospitalordning, då begreppet "barnhus" infördes. Vid sidan om hospital skulle varje stad och provins ha ett barnhus med uppgift att ta hand om barn som saknade annan vård. Dessa skulle sköta och tukta barnen fram till 8 års ålder, då de skulle sättas i tjänst eller hantverkslära.

Av ekonomiska skäl fick inte denna lagstiftning någon större genomslagskraft i Sverige. Istället fortgick omhändertagandet i stort sett som tidigare för de utsatta barnen, det vill säga olika former av kringgång mellan byar och gårdar eller fast utackordering om de inte hamnade i fattighus. Först under 1700-talets första hälft tillkom åtskilliga barnhus i olika delar av landet. Förhållandena för utsatta barn fortsatte emellertid att vara mycket dåliga. Barnhusen uppvisade skrämmande höga dödssiffror bland små barn och en dålig social utveckling för de lite äldre barnen. Dessa omständigheter tillsammans med de höga kostnaderna gjorde att många barnhus lades ner. I en Kunglig kungörelse år 1785 utfästes uppmuntran och belöning åt fosterföräldrar som ville ta hand om och uppfostra barnhusbarn. Vissa barnhus fanns emellertid kvar, där Allmänna barnhuset är det mest kända.¹⁸

¹⁴ Se till exempel Fosterbarnsutredningens analys i betänkandet SOU 1974:7, s. 321.

¹⁵ Under perioden 1998 till 2002 steg kostnaden för barn- och ungdomsvården med cirka en miljard kronor, se Kommunernas räkenskapsammandrag, SCB. Uppgiften hämtad från Sveriges kommuner och landsting, IFO – just nu! Resultatet av en webbenkät, 2003, s. 6.

¹⁶ Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, s. 35.

¹⁷ Följande avsnitt baseras på uppgifter från SOU 1974:7, s. 55 ff.

¹⁸ Allmänna barnhuset övergick efter hand mer och mer till att placera ut barnen i

Under 1800-talet utvecklades barnhusen igen, i takt med att barns miserabla förhållanden uppmärksammades mer och mer. Nya kunskaper om hygien och medicin, tillsammans med rehabiliterings- och välgörenhetstankar förändrade barnhusens karaktär i positiv riktning. Målet var numera att skapa mindre barnhus med hemprägel och kontinuitet. Vid mitten av detta århundrade fanns det ett stort intresse för att upprätta barnhus hos många samhällseliga organ och enskilda välgörare och organisationer.

Fosterbarnssystemet utvecklades också under 1800-talet. Det var en praktisk lösning för kommunerna: en billig och administrativt enkel vårdform. Nackdelen var emellertid att det saknades medel för tillsyn och kontroll, vilket ledde till svåra missförhållanden för många fosterbarn. Detta ledde mot slutet av 1800-talet till häftiga reaktioner mot fosterbarnens förhållanden i samhället. Med anledning härav tillsattes 1894 en kommitté vars utredning bekräftade missförhållandena. Det visade sig förekomma både fosterbarnsindustri och änglamakeri med höga dödsiffror bland barnen som följd. Det inträffade exempelvis att fosterbarn lämnades ut till personer som inte kunde försörja sig, och därmed användes alltså fosterbarnsersättningen som ett slags fattigunderstöd. Resultatet av 1894 års utredning blev att flera nya lagar rörande barns rättsliga ställning tillkom vid 1902 års riksdag. För första gången bekräftades i lagstiftningen att barn och vuxna skulle behandlas olika och att samhället hade skyldighet att tillse att barn fick uppfostran även utanför skolan.

2.2.2 1900-talet

Århundradet 1900 började med ett erkännande av barns särställning i svensk sociallagstiftning genom 1902 års barnavårdslagar. Där tillkom lagar om fosterbarnsvård, om behandling av minderåriga förbrytare och om uppfostran av vanartade och i sedligt avseende försummade barn.¹⁹ I och med den nya regleringen ansågs barn ha särskilda behov vilka krävde särskilda vårdformer och inrättningar. Under denna tid utvecklades vårdformerna. Observationshem och barnhem för varaktig vård särskiljdes, liksom vård för små respektive lite äldre barn. För ungdomar i åldrarna 15–18 år tillkom bestämmelser om tvångsuppfostran inom ramen för den straffrättsliga lagstiftningen.²⁰ Domstolar kunde döma ungdomar till

fosterhem. Barnhuset blev härigenom ofta en kortvarig placeringsplats för barnen. Se till exempel Persson, Birgit, *Den svenska staten och fosterbarnen*, i Berefeldt, Gunnar (red.), *Ur barndomens historia*, Centrum för barnkulturforskning, Stockholms universitet.

¹⁹ Lagen (1902:67 s. 1) angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn (den s.k. vanartslagen) och lagen (1902:63 s. 1) om fosterbarns vård.

²⁰ Lagen (1902:72 s. 1) om ändrad lydelse af 5 kap. 1, 2, 3 och 6 § strafflagen; lagen (1902:72 s. 3) angående verkställighet af domstols förordnande om tvångsuppfostran;

tvångsuppfostran på allmän uppfostringsanstalt. Barnavårdslagstiftningens tillämpning i övrigt handhades av barnavårdsnämnder.

Även om det under denna tid tillkom lagar som grundlade principen om samhällets ansvar för utsatta barn och ungdomar var lagarna av begränsad karaktär med avseende på att faktiskt tillhandahålla barnen skydd och stöd. Lagen (1902:63) om fosterbarns vård var till exempel starkt begränsad och omfattade endast barn under 7 år. År 1918 tillkom en ny fattigvårdslag²¹ som innehöll vissa förbättringar för fosterbarnsvården. Barn kunde nu erhålla fattigvård som självständig mottagare genom att familjeförsörjaren fick fattigvård för barnet. Fattigvård kunde också utgå i form av vård utanför föräldrahemmet. Bortauktionering av barn förbjöds och tillsynen över fosterhemsvården skärptes. För verksamheten rörande fosterbarn fanns vanligen en särskild fosterbarnsnämnd²² och för fattigvården svarade en fattigvårdsstyrelse. Placering av barn i fosterhemsvården kunde enligt gällande lagstiftning, liksom enligt senare barnavårdslag, ske både på frivillig väg och med tvångsinsatser. År 1922 var antalet understödda barn inom fattigvården över 53 000 barn, varav 70 procent, cirka 37 000 barn, vistades i fosterhem och resterande 30 procent i barnhem eller på andra anstalter.²³

I och med lagen (1924:361) om samhällets barnavård²⁴ permanentades barnavårdsnämnderna som kommunala organ med social barnavård som huvuduppgift och med vidsträckta uppgifter och befogenheter. Syftet var att harmonisera barnavårdslagstiftningen och organisationen för att förbättra verksamheten.²⁵ Tillsynen utövades av länsstyrelsen, barnavårdskonsulenter och inspektörer för barnavård.²⁶ Senare tillkom särskilda regler om ökad tillämplighet av lagen att även innefatta ungdomar mellan 18–21 år i vissa fall, det så kallade ungdomsskyddet.²⁷ Barnhemmen ändrade beteckning till barnavårdsanstalter och landstingen övertog huvudmannskapet för dessa i samband med en lagstiftningsreform 1945.

lagen (1902:72 s. 7) innefattande vissa bestämmelser om förfarandet i brottmål rörande minderårige.

²¹ Lagen (1918:422) om fattigvården.

²² Alla kommuner hade inte särskilda fosterbarnsnämnder. I sådana kommuner hade andra nämnder hand om fosterbarnsvården, såsom exempelvis hälsovårdsnämnden eller kommunalnämnden. Se Fahlberg, Gunnar, Samhället och barnen. Svensk lagstiftning till skydd och stöd för barn och familj, 1984.

²³ SQU 1974:7, s. 58.

²⁴ Denna lag ersatte de tidigare barnavårdslagarna vanartslagen, fosterbarnslagen och regleringen rörande omplacering av barn i fattigvårdslagen.

²⁵ Prop. 1924:150, s. 40 ff.

²⁶ 20 och 21 §§ i 1924 års barnavårdslag.

²⁷ SFS (1934:204). Lagen ändrade samtidigt namn till lagen om samhällets barnavård och ungdomsskydd.

I och med 1960 års barnavårdslag²⁸ utvecklades den sociala barnvården ytterligare, bland annat med fler typer av barnhem och ungdomsvårdsskolor. Förebyggande insatser skulle, som i tidigare lagar, föregå placering i fosterhem, barnavårdsanstalt eller ungdomsvårdsskola. I den nya lagen gavs emellertid större utrymme än tidigare för de förebyggande åtgärderna. En bedömning och eventuell prövning av åtgärder såsom råd och stöd, förmaning och varning, föreskrifter rörande barnets levnadsförhållanden och övervakning skulle ske innan ett omhändertagande kunde bli aktuellt.²⁹ Lagen var en produkt av både gammalt och nytt, innehållande såväl likheter med 1924 års lag som moderna idéer om krav på vårdens innehåll och på rättssäkerhet. Barnet betraktades emellertid fortfarande som en del av familjen utan självständig rättslig ställning före 15 års ålder. Föräldrarätten var det självklara synsättet i reglering som rörde barn. Rättssäkerhetstankar gentemot stat och kommun rörde därför främst statens krav på omhändertaganden och utövningen av föräldramyndigheten över det egna barnet.³⁰ Beslut om tvångsvård ansågs till exempel inte röra barnet självt utan dess föräldrar, fram till 15 års ålder.³¹

År 1969 tillsattes den så kallade Fosterbarnkommittén, med uppgift att undersöka fosterbarns- och barnhemsvården. Efter denna kommittés och Socialutredningens³² arbete lades det i prop. 1979/80:1 Om socialtjänsten fram förslag att sammanföra de sociala vårdlagarna, däribland barnavårdslagen, och att samordna den kommunala socialvården. Förslaget grundades på tankar om vikten av en totalbild av den enskilda samt respekt för den enskildas integritet och självbestämmande. Socialnämnden skulle ha det primära ansvaret för den sociala välfärden och hjälpa den enskilda utifrån dennas unika behov och förutsättningar. Barn och ungdomar betraktades som en utsatt grupp där socialnämndens ansvar kunde aktualisera särskilda insatser, men där vårdnadshavarens medverkan och samtycke skulle vara en förutsättning för insatser. Propositionen antogs vilket fick till följd att den svenska regleringen rörande den sociala barnvården kom att integreras med övrig social lagstiftning i en socialtjänstlag (1980:620) den 1 januari 1982. Med den nya lagstiftningen infördes bland annat begreppen familjehem och familjehemsplacerade barn. Tanken att ersätta dessa med

²⁸ Lagen (1960:97) om samhällets vård av barn och ungdom.

²⁹ 26–29 §§ lagen (1960:97) om samhällets vård av barn och ungdom.

³⁰ Mattsson, 2002, s. 47.

³¹ SOU 1956:61, s. 130.

³² Socialutredningen tillsattes 1968 för att göra en allmän genomgång av den sociallagstiftningen. År 1974 framlade utredningen ett principbetänkande, SOU 1974:39, Socialvården – mål och medel. Tre år senare överlämnade samma utredning sitt slutbetänkande SOU 1977:40, Socialtjänst och socialförsäkringstillägg.

de gamla begreppen fosterhem och fosterbarn har emellertid inte vunnit framgång. Idag förekommer istället de olika begreppen parallellt.³³

En särskild lag, lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (1980:621) kom att reglera tvångsvården av barn och ungdomar. Denna lag skulle utgöra ett komplement till socialtjänstlagen genom att möjliggöra insatser utan vårdnadshavarens, och i vissa fall den ungas, samtycke i särskilda situationer. Det grundläggande syftet med den sociala barnvården att tillvarata barnets behov och intressen medförde att tvångsinsatser inte längre kunde ske med samhällsskyddsmotiv, utan endast för barnets vårdbehov. I slutet av 1980-talet föreslog Justitiedepartementet i en promemoria³⁴ att lagen skulle ändras. Detta ledde till att en ny lag med särskilda bestämmelser om vård av unga (1990:52) trädde i kraft den 1 juli 1990. Lagen har därefter genomgått vissa förändringar. Särskilt kan påpekas att barnets offentliga biträde har erhållit status som ställföreträdare för barn under 15 år och att begrepp såsom barns integritet och barns bästa har införts i lagtexten.

2.2.3 2000-talet

Sedan den 1 januari 2002 lyder familjehemsplaceringar av barn och ungdomar under en ny socialtjänstlag (2001:453). Vissa materiella förändringar har skett i och med den nya lagen. Socialnämnden har numera en skyldighet att upprätta en vårdplan när barn skall familjehemsplaceras eller på annat sätt vårdas utanför det egna hemmet. En annan ändring, relevant för den sociala barnvården, är att möjligheterna att överklaga socialnämndens beslut rörande bistånd har utvidgats. I den tillhörande förordningen³⁵ har det vidare införts förtydliganden rörande socialnämndens ansvar för de familjehemsplacerade barnen.

I andra avseenden har den nya lagstiftningen inte inneburit några förändringar för familjehemsvården. Mål och syfte med den gamla socialtjänstlagen kvarstår, liksom flertalet regler som behandlar handläggning av barnavårdsärenden.³⁶ Liksom sin föregångare betraktas den unga som ett självständigt rättssubjekt från 15 års ålder med rätt till eget integritetsskydd och möjlighet till handlingsfrihet. För de yngre barnen är situatio-

³³ Inom samhällsvetenskaplig forskning stöter man ofta på de gamla begreppen med den motiveringen att dessa termer är smidigare ur textsynpunkt och att de fortfarande är de mest använda begreppen. Jag har emellertid valt att använda samma begrepp som rådande lagstiftning ger vid handen bör användas.

³⁴ Ds Ju 1989:52. Förslaget låg till grund för prop. 1989/90:28.

³⁵ Socialtjänstförordningen (2001:937), SoF.

³⁶ Samtliga regler som är relevanta vid handläggning och beslut som rör familjehemsplacerade barn kommer att behandlas i följande kapitel. Detta är endast en inledande bakgrund till lagstiftningen i stort.

nen annorlunda. Dessa barn kan inte själva agera utan vårdnadshavarens godkännande. Socialtjänsten är också beroende av vårdnadshavarens inställning till föreslagna insatser för att uppfylla barnets vårdbehov. Lagen har i detta avseende därmed fortfarande ett tydligt familjeperspektiv, där barnet som individ har begränsat utrymme för delaktighet och medinflytande.³⁷

Tvångsregleringen har genomgått vissa förändringar under 2000-talet, dock inom ramen för den gamla lagen från 1990, LVU. För att stärka barnperspektivet har begreppet barnets bästa införts i lagen och barnets legala möjligheter att få komma till tals har stärkts. I såväl LVU som SoL har det också införts en bestämmelse som innebär att när ett barn har varit placerat i samma familjehem i tre år skall socialnämnden överväga om det finns skäl att ansöka om överflyttning av vårdnad med stöd av 6 kapitlet 8 § FB. Lagen har fortfarande inget utpräglat barnperspektiv eller aktörs-perspektiv, eftersom rättsligt agerande förutsätter 15-åringens processbe-hörighet, och rättighetsbegreppet inte har berörts i lagtexten. Däremot har denna lag i högre grad än SoL en fokusering på den unga. Barns status som part i alla LVU-mål, rätten till ställföreträdare för barn under 15 år och kravet att barnets bästa skall vara avgörande för beslut enligt lagen är exempel på detta.

2.2.4 Förutsättningar för frivillig vård respektive tvångsvård

2.2.4.1 *Allmänt om socialtjänstens ansvar för barn och om den frivilliga vården*

Samhällets skyldighet att tillgodose barns välfärd när vårdnadshavarens omsorg inte är tillräcklig framgår dels av den allmänna regleringen om kommunens vistelseansvar i 2 kapitlet 2 § SoL, dels i mer målinriktade bestämmelser rörande unga i 5 kapitlet samma lag. Enligt 5 kapitlet 1 § SoL skall socialnämnden verka för att barn och ungdomar växer upp under goda och trygga förhållanden, främja en allsidig positiv utveckling samt i nära samarbete med barnets hem sörja för att de barn eller ungdomar som riskerar att utvecklas ogynnsamt får det skydd och stöd som vederbörande behöver. Om hänsynen till den ungas bästa motiverar det skall barnet få vård och fostran utanför det egna hemmet.

Det är socialnämnden i den kommun där barnet befinner sig när hjälp-behovet uppkommer som är behörig och skyldig att vidta de åtgärder som behövs för att tillgodose barnets skyddsbehov. Denna behörighet och skyldighet består så länge hjälpbehovet kvarstår, oavsett om barnet finns kvar i kommunen eller inte. Först om ärendet flyttas över till en annan socialnämnd upphör ansvaret.³⁸ Likaså räknas det som ett avslutat ärende

³⁷ Mattsson, 2002, s. 52.

³⁸ 16 kap. 1–2 §§ SoL. Denna skyldighet innebär emellertid inte att socialnämnden i

när vård enligt LVU upphör på grund av att den övre åldersgränsen är nådd (18 år för unga placerade med stöd av 2 § LVU och 21 år för unga placerade med stöd av 3 § LVU). Om vederbörande därefter ansöker om andra insatser från socialtjänsten är det den kommun där hon eller han vid tiden för ansökan är stadigvarande bosatt och vistas som är skyldig att bistå denna enligt SoL.³⁹

Socialnämndens skyldighet att tillse att den som behöver vistas i ett annat hem än det egna tas emot i ett familjehem eller ett hem för vård eller boende framgår av 6 kapitlet 1 § SoL.⁴⁰ Närmare föreskrifter om de två typerna av hem finns i SoF.⁴¹ Med vård i familjehem avses enligt 3 kapitlet 2 § nämnda förordning ett särskilt hem som på uppdrag av socialnämnden tar emot barn för stadigvarande vård och fostran eller vuxna för vård och omvårdnad och vars verksamhet inte bedrivs yrkesmässigt. Oavsett om vården sker frivilligt eller med tvång kan de båda vårdtyperna bli aktuella.

Insatser med stöd av SoL bygger på frivillighet och samtycke från vårdnadshavarna, och om den unga fyllt 15 år, även av den unga själv. Enligt portalparagrafen i 1 kapitlet 1 § SoL skall socialtjänstens verksamhet bygga på respekt för den enskildes självbestämmanderätt. Vård med stöd av denna lag kan därför inte ske utan samtycke från berörda personer. Detta gäller givetvis även familjehemsplaceringar. Socialnämnden skall besluta om placering av barnet i ett annat hem först efter samråd med vårdnadshavarna, och den unga om vederbörande har fyllt 15 år. Beslutet om familjehemsplacering sker vanligen som ett biståndsbeslut med stöd av 4 kapitlet 1 § SoL.

Den enskildas självbestämmanderätt är emellertid begränsad i den meningen att hon eller han inte kan bestämma val och utformning av insatser. Det är socialnämnden som bestämmer vårdens utförande, med utgångspunkt i det vårdbehov som finns i det enskilda fallet och med hänsyn till de resurser som finns att tillgå. För de fall där vårdnadshavaren inte samtycker till den vård som nämnden kommer fram till men där denna

en annan kommun inte kan vara behörig och skyldig att bevilja den enskilde vård och hjälp om hon eller han vistas i kommunen, se till exempel RÅ 1989 ref. 50 och RÅ 1991 ref. 89.

³⁹ RÅ 1997 ref. 53.

⁴⁰ För att ett barn skall få stadigvarande fostran och vårdas i ett annat hem än föräldrarnas eller annan vårdnadshavares krävs socialnämndens medgivande enligt 6 kap. 6 § första stycket. Utan ett dylikt medgivande är det inte tillåtet att stadigvarande ta hand om någon annans barn. För ett medgivande krävs ett beslut, taget av socialnämnden, att barnet skall vistas i ett visst familjehem. Ett sådant medgivande skall föregås av en utredning.

⁴¹ I rättskällorna betonas att de båda vårdtyperna är olika i grunden. I lagtexten uttrycks skillnaden. Enligt förarbetena är vård i familjehem något helt annat än institutionsvård, se prop. 1979/80:1, s. 326. Vidare har Regeringsrätten understrukit skillnaden i RÅ 1997 ref. 80 (i ett folkbokföringsmål).

vårdform ändå anses nödvändig för att tillgodose barnets vårdbehov kan tvångsvård med stöd av LVU i vissa fall bli aktuellt.⁴²

2.2.4.2 Förutsättningar för tvångsvård

Socialtjänstens ansvar för barns välfärd kan i vissa fall ta sig uttryck i att vården sker med stöd av tvångslagen LVU. I och med denna lagstiftning har socialnämnden i vissa fall möjlighet att genomföra vård utan samtycke. Tvångsvård skall föregås av en domstolsprövning i länsrätten. Undantaget till denna regel är möjligheten att besluta om omedelbara omhändertaganden. Enligt 6 § LVU får socialnämnden besluta om att tillfälligt omhänderta en person under 20 år om det är sannolikt att barnet behöver beredas tvångsvård och man inte kan avvakta ett domstolsbeslut, med hänsyn till risken för barnets hälsa eller utveckling, eller med hänsyn till att barnvårdsutredningen allvarligt försvåras eller fortsatta åtgärder hindras. Ett sådant beslut skall emellertid underställas domstolen inom en vecka från den dag då beslutet fattades. Om länsrätten efter prövning av beslutet fastställer densamma gäller det omedelbara omhändertagandet i fyra veckor från det att beslutet verkställdes eller när rätten avgör frågan om beredande av tvångsvård enligt 4 § LVU (7–9 §§). Beslut om omedelbara omhändertaganden är dock som sagt ett undantag till huvudregeln att tvångsvård skall föregås av handläggning i domstol. För tvångsvård i andra fall krävs att socialnämnden ansöker om beredande av vård enligt 4 § LVU.

För att socialnämnden skall erhålla tvångsbefogenheter av domstolen för beredande av vård med stöd av LVU skall de särskilda förutsättningar som lagen uppställer vara uppfyllda. Den första förutsättningen för ett tvångsingenripande är att det förekommer ett missförhållande. Detta missförhållande skall medföra en påtaglig risk för att barnets hälsa eller utveckling skadas. Det skall med andra ord föreligga ett *vårdbehov*. I 2 och 3 §§ LVU framgår vad som skall räknas som ett vårdbehov. Den andra förutsättningen för att ett beslut om tvångsvård skall bli aktuellt är att det saknas *samtycke* till behövlig vård. Kravet är att det saknas samtycke från minst en vårdnadshavare, eller, om den unga har fyllt 15 år, av denna själv (1 § andra stycket). Om samtycke till vård finns skall den i stället ske på frivillig väg.

I 2 § LVU behandlas de så kallade miljöfallen, vilka är en informell beteckning för de fall där barn löper en risk att utvecklas ogynnsamt på grund av sin hemmiljö. Enligt nämnda bestämmelse skall vård ”beslutas om det på grund av fysisk eller psykisk misshandel, otillbörligt utnyttjande, brister i omsorgen eller något annat förhållande i hemmet finns en påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling skadas”. Bestämmelsen gäller

⁴² 1 § andra stycket LVU. Se följande avsnitt för en beskrivning av förutsättningarna för tvångsvård.

barn under 18 år enligt 1 § andra stycket LVU. Begreppet *misshandel* har förtydligats i lagtexten för att numera klart uttrycka både psykisk och fysisk misshandel av barnet. Med *otillbörligt utnyttjande* avser lagstiftaren främst att barnet utnyttjas sexuellt eller i pornografiskt syfte, men det kan också vara fråga om att barnet tvingas utföra tungt kroppsarbete eller att det läggs ett alltför stort ansvar på barnet att ta hand om förälder eller syskon.⁴³

Brister i omsorgen är det rekvisit i paragrafen som är vanligast förekommande i domar enligt nämnda paragraf och avser fall där barnet utsätts för vanvård av något barn. Det kan röra sig om brister i mat, kläder, hygien, sjukvård eller att barnet far illa på grund av föräldrars missbruk, psykiska störning eller djupgående konflikter. En frånvarande förälder kan också utgöra brister i omsorgen, liksom att barnet placeras hos annan än föräldern vilket innebär en påtaglig risk för att barnet skadas.⁴⁴ Med begreppet *annat förhållande i hemmet* avser man situationer när den påtagliga risken för skada beror på någon annan än föräldern själv, exempelvis en sambo eller särbo till föräldern. Andra situationer där begreppet kan komma i fråga är när föräldern inte knyter an till barnet eller lever i en sjuklig symbios med barnet.⁴⁵

I förarbetena och av rättspraxis framgår att det inte är tillräckligt att dessa rekvisit föreligger ensamma, utan det skall även föreligga en påtaglig risk för att barnets hälsa eller utveckling skadas. Det krävs alltså konkreta omständigheter som talar för en risk för skada.⁴⁶ Miljöfallen är tillämpliga för barn som inte har fyllt 18 år enligt 1 § andra stycket.

Beteendefallen behandlas i 3 § LVU. Dessa avser fall där den unga på grund av sitt eget beteende löper risk att skada sin hälsa och utveckling. Enligt bestämmelsen skall vård ”beslutas om den unge utsätter sin hälsa eller utveckling för en påtaglig risk att skadas genom missbruk av beroendeframkallande medel, brottslig verksamhet eller något annat socialt nedbrytande beteende”. Bestämmelsen är tillämplig främst på äldre barn. Fokus skall vara den ungas vårdbehov på grund av hennes eller hans beteende; eventuella aspekter som kan röra samhällsskydd för andra är ovidkommande i detta sammanhang.⁴⁷ Bestämmelsen anger samhällets skyldighet att företa korrigerande åtgärder för att säkra den ungas egen hälsa och utveckling.

Som *beroendeframkallande medel* avses enligt förarbetena alkohol, narkotika, därmed jämförbara tekniska preparat (som thinner) och missbruk av mediciner. För bestämmandet om det föreligger ett missbruk skall man i varje enskilt fall beakta den ungas ålder, missbruksmedel, missbrukets

⁴³ Prop. 1989/90:28, s. 107.

⁴⁴ A.a.

⁴⁵ A.a., s. 108.

⁴⁶ Prop. 1989/90:28, s. 108, RÅ 1995 ref. 39, RÅ 1995 ref. 64, RÅ 1995 ref. 46.

⁴⁷ Prop. 1979/80:1 Del A, s. 582 f.

omfattning och andra omständigheter som kan vara relevanta.⁴⁸ Begreppet *brottslig verksamhet* avser en omfattande brottslig bana som kan sägas skada den ungas hälsa eller utveckling. Enligt rättspraxis är tre inbrottsstölden inte att beteckna som brottslig verksamhet.⁴⁹ Lagens uttryck *socialt nedbrytande beteende* innebär enligt lagförarbetena ett sådant beteende som avviker från samhällets grundläggande normer. Det kan exempelvis handla om att den unga begår enstaka allvarliga brott, prostituerar sig eller vistas i mycket olämpliga miljöer.⁵⁰ Innebörden av rekvisitet är inte helt klart, och i brist på rättspraxis⁵¹ som konkretiserar rekvisitet ytterligare används det sannolikt i ganska skilda sammanhang.

Precis som i 2 § kräver beteendefallsparagrafen dessutom att det föreligger en påtaglig risk för den ungas hälsa och utveckling. Enligt förarbetena till den reviderade lagen betonas att ingripanden skall komma till stånd i ett så pass tidigt skede att det ännu är möjligt att bryta en destruktiv utveckling hos den unga.⁵² Bestämmelsen är i första hand tillämplig på ungdomar under 18 år. Av 1 § tredje stycket LVU framgår emellertid att i fråga om beteendefallen kan tvångsingripande i vissa fall ske om den unga har fyllt 18 men inte 20 år. Det rör sig om situationer när LVU-vård är lämpligare än någon annan vård med hänsyn till den ungas behov och personliga förhållanden och det kan antas att behövlig vård inte kan ges med den ungas samtycke.

Enligt 10 § andra stycket LVU gäller bestämmelserna i SoL och föreskrifterna i 11–20 §§ LVU för vårdens utformning och innehåll. Det är således socialnämnden som bestämmer om vårdens utformning även i fråga om tvångsvård.⁵³ Reglerna rörande familjehemsvården i Sverige överensstämmer i betydande delar för frivillig vård och tvångsvård. De principer som skall ligga till grund för arbete med utsatta barn, offentlig verksamhet och relationen barn–föräldrar är också tillämpliga för såväl frivilligplacerade som tvångsplacerade barn. Som påpekats i kapitel 1 kommer jag därför att behandla dessa barn gemensamt i min genomgång av familjehemsplacerade barns rättsliga ställning. I den mån regler eller rättspraxis avviker gör jag läsaren uppmärksam på detta.

⁴⁸ Prop. 1979/80:1 Del A, s. 582 f.

⁴⁹ A.a., s. 582 samt RÅ 84 2:31.

⁵⁰ Prop. 1989/90:28, s. 109.

⁵¹ Det finns endast två refererade rättsfall från Regeringsrätten som rör rekvisitet, RÅ 84 2:31 samt RÅ 2000 ref. 33.

⁵² Prop. 1898/90:28, s. 67.

⁵³ För en mer ingående beskrivning och analys av rekvisiten för tvångsvård med stöd av LVU, se Norström, Carl och Thunved, Anders, *Nya sociallagarna. Med kommentarer, lagar och författningar som de lyder den 1 januari 2006*, 19:e uppl., 2006, s. 247 ff. Se även Mattsson, 2002, s. 69 ff.

2.2.5 Överklagande

Såsom regelverket är konstruerat idag, har överklaganderätten en särskild betydelse vid tvångsvård. Det är då fråga om möjligheten att ändra beslut rörande myndighetsutövning, vilka omgärdar tvångsvården från dess inledning till dess upphörande. Det kan exempelvis röra ett omplaceringsbeslut, ett umgängesbeslut eller ett beslut om att vården skall fortgå. Därmed är det inte sagt att överklaganderätten till beslut som rör frivillig vård inte kan vara betydelsefull. Även här finns beslut vilka är myndighetsutövning och som underbygger barnets grundläggande villkor. Överklaganderätten är emellertid här av något annorlunda karaktär, eftersom den är viktig för att få till stånd insatser inom den sociala barnvården (medan samma rätt i tvångsvård vanligen rör möjligheten att begränsa socialnämndens insatser). Med andra ord, möjligheten att överklaga beslut som rör frivillig vård innefattar främst möjligheten att överklaga ett avslagsbeslut om vård i ett familjehem eller i annan form.

Innan en familjehemsplacering med stöd av SoL kan komma till stånd krävs vanligen ett beslut om bistånd enligt 4 kapitlet 1 § SoL. Denna paragraf reglerar rätten till bistånd. Enligt bestämmelsen har den som inte själv kan tillgodose sina behov eller få dem tillgodosedda på annat sätt rätt till bistånd av socialnämnden för sin livsföring. En ansökan om en familjehemsplacering kan givervis avslås, om socialnämnden uppfattar att det inte föreligger förutsättningar för bistånd. Den enskilda har därmed överklaganderätt i denna fråga enligt 16 kapitlet 3 § SoL. Det mindre barnet kan inte själv överklaga ett avslag, men en 15-årig person (eller äldre) som sökt bistånd om familjehemsplacering kan få saken prövad i länsrätten enligt denna bestämmelse. Även om det är vårdnadshavarna (och inte den unga själv) som ansökt om bistånd för familjehemsplaceringen av barnet bör den processbehörige unga kunna överklaga ett avslagsbeslut i denna fråga. Enligt 22 § förvaltningslagen (1986:223, FL) får ett beslut överklagas av den som beslutet angår, om det har gått denna emot och beslutet kan överklagas.

För det mindre barnet är det ställföreträdaren, vårdnadshavaren, som får ta ställning till beslutet om ett överklagande av ett myndighetsbeslut skall ske. Det saknas å ena sidan möjligheter till rättshjälp men det ställs å andra sidan inga kvalitetskrav på överklagandet. Genom domstolens allmänna utredningsskyldighet, som stadgas i 8 § förvaltningsprocesslagen (1972:291, förkortad FPL), skall den enskildas rätt tillgodoses främst genom en eventuell begäran om muntlig eller skriftlig komplettering och möjligheter att begära muntlig förhandling.

I fråga om tvångsvård framgår det av 41 § första stycket LVU vilka beslut av socialnämnden som går att överklaga. Enligt bestämmelsen kan följande nämndbeslut rörande en familjehemsplacering överklagas som förvaltningsbesvär med lämplighetsprövning i länsrätten:

- a) beslut om var vården av den unga skall inledas eller beslut om att flytta den unga från det familjehem där hon eller han vistas,
- b) beslut ifråga om fortsatt vård,
- c) beslut om begränsningar i umgänget enligt 14 § LVU eller beslut om att den ungas vistelseort inte skall röjas,
- d) beslut rörande flyttningsförbud samt om begränsningar i umgänget enligt 31 § i samband med beslut om flyttningsförbud.

I bestämmelsens andra stycke framgår det att andra beslut enligt nämnda lag som rör det familjehemsplacerade barnet inte kan överklagas.

Regeln i 41 § LVU har visat sig kunna ge upphov till vissa oklarheter rörande huruvida alla placeringsbeslut är överklagbara. I doktrin och i vissa JO-fall har man diskuterat ifall ett socialnämndsbeslut om placering av ett barn efter ett domstolsbeslut om omedelbart omhändertagande skulle vara överklagbart. I 41 § LVU föreskrivs inget särskilt om placeringsbeslut vid omedelbara omhändertaganden, vilket har lett till den uppfattningen att dessa därför inte skulle vara överklagbara.⁵⁴ I senare JO-uttalanden förkastas denna uppfattning.⁵⁵ JO Lavin anför att bara för att det inte framgår särskilt att placeringsbeslut med anledning av ett omedelbart omhändertagandebeslut skulle vara överklagbara innebär det inte att så inte skulle vara fallet. Nämnda bestämmelse i LVU föreskriver ingen begränsning av vilka placeringsbeslut som skulle vara överklagbara. Placeringsbeslut – oavsett typ – skulle därmed genomgående vara överklagbara. Denna uppfattning som numera uttrycks av JO har även stöd av tidigare lagstiftning och tillhörande förarbeten.⁵⁶ Det är också enligt min mening den mest rimliga förståelsen av nämnda överklaganderegeln, inte minst med beaktande av den enskildes rätt att kunna överklaga myndighetsbeslut som rör civila rättigheter enligt artikel b i Europakonventionen. Socialstyrelsen har också uttryckt uppfattningen i sitt allmänna råd om LVU-vård att överklaganderätten skall innefatta placeringsbeslut vid omedelbara omhändertaganden.⁵⁷ Regeln i 41 § första stycket LVU bör således sammantaget sett inte förstås på annat sätt än att *samtliga* formella placeringsbeslut av socialnämnden är överklagbara.

⁵⁴ Bramstång, Gunnar, 1985, s. 335, JO 1994/95 s. 356 samt JO 1984/85 s. 178.

⁵⁵ JO dnr 2446-1996. JO hänvisar bland annat till Ragnemalm, Hans, Förvaltningsbesluts överklagbarhet, 1970, s. 182 ff.

⁵⁶ En regel om överklagandemöjligheter fanns i 1980 års socialtjänstlag. I dess förarbeten framgår efter vissa diskussioner av lagrådet om bestämmelsens innebörd även att alla socialnämnds placeringsbeslut skulle få överklagas, prop. 1979/80:1, om socialtjänsten del B, s. 384 f.

⁵⁷ SOSFS 1997:15, s. 61.

Det kan påpekas att det är väsentligt ur rättssäkerhetssynpunkt att socialnämnden i sitt beslutsprotokoll förklarar att beslutet är överklagbart, när frågan avser en sakfråga som kan överklagas. I annat fall fräntas den enskilde möjligheten att få en rättslig prövning i domstol. I praktiken verkar detta vara ett problem i vissa kommuner. I flera JO-fall påpekas just brister vad gäller att uppmärksamma parterna på möjligheten att överklaga nämndens beslut och brister i skyldigheten att ange en överklagandehänvisning i beslutet.

Ett typiskt sådant fall är JO dnr 458-1998. Föräldern till ett familjehemsplacerat barn hade begärt att sonen skulle flyttas till morföräldrarna. Med anledning härav hade socialnämnden företagit en utredning och fattat beslut om att pojken skulle vistas viss tid hos morföräldrarna och viss tid i det ursprungliga familjehemmet. Ingen överklagandehänvisning fanns i beslutet. JO påpekar att beslutet innebar att föräldrarnas begäran delvis avlogs. Beslutet var vidare sådant att det var överklagbart enligt 41 § första stycket punkt 1 LVU. Nämnden hade således gjort fel som inte uppmärksammat föräldern på möjligheten att överklaga beslutet.

Det åligger således socialnämnden att ta ställning till om varje enskilt beslut som fattas går att överklaga eller inte. Detta konstaterande bör framgå av beslutet. På det sättet undviks onödiga missförstånd för alla berörda i ärendet.

Överklaganden av socialnämndens beslut skall inges till nämnden. Nämnden skall pröva om överklagandet har kommit in i rätt tid.⁵⁸ Om överklagandet har kommit in för sent skall det som regel avvisas. I annat fall skall nämnden skyndsamt överlämna handlingarna till länsrätten.⁵⁹ JO har uttalat att översändande till länsrätten bör ske inom en vecka.⁶⁰ Om parten begär inhibition krävs särskild skyndsamhet.⁶¹

Barns överklaganderätt kan aktualiseras även när länsrätten beslutar i strid med barnets inställning som part i ett LVU-mål. Det kan vara fråga om att barnets ställföreträdare (eller barnet självt om vederbörande har fyllt 15 år) överklagar ett beslut om beredande av tvångsvård enligt 1 § andra stycket och 2 eller 3 §§ LVU. Det kan även föreligga överklaganderätt för barnet för det fall länsrätten avslår en ansökan om vård enligt LVU. Enligt Regeringsrättens dom den 27 april 2006, mål nr 197-06 är den som biträtt en sådan ansökan klagoberättigad enligt den allmänna bestämmelsen i 33 § andra stycket förvaltningsprocesslagen (1971:291), FPL. Av

⁵⁸ Nämndens prövning skall begränsa sig till frågan om överklagandet har kommit in i rätt tid. Andra formella frågor, såsom om ombudet har en korrekt fullmakt ankommer på länsrätten att pröva. Se JO nr 1446-1998.

⁵⁹ 23–25 §§ FL.

⁶⁰ Se till exempel JO 1995/96 s. 314.

⁶¹ Prop. 1985/86:80, s. 74.

nämnda bestämmelse framgår att beslut får överklagas av den som beslutet angår om det har gått henne eller honom emot. Har barnet biträtt socialnämndens ansökan om tvångsvård anses ett avslag av domstolen vara ett negativt beslut för barnet. Barnet kan därmed överklaga en dom som innebär avslag på socialnämndens ansökan om vård.

2.2.6 Tillsyn

Tillsynen över familjehemsvården är inte helt tydlig. Dels råder viss förvirring vad tillsynsbegreppet egentligen innefattar, dels är det oklart om det är fråga om tillsyn av familjehemmen i sig eller socialtjänstens arbete/samarbete med familjehemmen. Den tydliga regleringen avspeglas i verksamheten. En granskning gjord av Riksdagens revisorer visar att den faktiska tillsynen har varit begränsad de senaste tio åren. Granskningen pekar på att de statliga tillsynsmyndigheterna Socialstyrelsens och länsstyrelsernas tillsyn huvudsakligen består av individbaserad tillsyn efter anmälan. Den verksamhetsbaserade tillsynen var mycket begränsad. Resultaten visar att 85 procent av de tillfrågade socialtjänstenheterna inte ansåg att de hade någon erfarenhet av att länsstyrelsen företagit någon tillsyn av den familjehemsverksamhet som de ansvarar för. Endast 5 procent av landets socialtjänstenheter hade på eget initiativ kontrollerat familjehemsverksamheten under 2001. Verksamhetsbaserade insatser var således mycket ovanliga.⁶² Sociala barn- och ungdomsvårdskommittén har föreslagit att länsstyrelsens tillsyn vad gäller familjehemsvården både tydliggörs och intensifieras. I sitt betänkande föreslår kommittén att länsstyrelserna får ett tydligare uttalat tillsynsuppdrag. Uppdraget skall avse såväl utredning av familjehem som uppföljning av vården.⁶³

Den centrala tillsynen är *Socialstyrelsens* uppgift enligt 13 kapitlet 1 § SoL. Enligt förarbeten skall myndigheten följa, leda, och utveckla socialtjänsten genom att ta emot och förmedla kunskaper, redovisa uppfattningar om och påpeka behov av förändringar.⁶⁴ Socialstyrelsens instruktioner anger att myndigheten skall vaka över socialtjänsten vad gäller kvalitet och säkerhet samt den enskildas rättigheter.⁶⁵ För att kunna fullfölja sitt uppdrag har myndigheten möjlighet att författa föreskrifter och allmänna råd.

På regional nivå finns *länsstyrelserna*. Deras tillsynsansvar framgår av 13 kapitlet 2 § SoL. Det är en blandad samling uppgifter som denna paragraf anger, alltifrån att informera och ge allmänheten råd till att biträda socialnämnderna i frågor som rör den sociala verksamheten, samt att följa

⁶² Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 78 och Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8, s. 15 f.

⁶³ SOU 2005:81.

⁶⁴ Prop. 1979/80:1, s. 454 samt prop. 2000/01:80, s. 97.

⁶⁵ 2 § p. 2 Förordning (1996:570) med instruktion för Socialstyrelsen.

socialnämndernas tillämpning av lagen. Den sistnämnda funktionen är det som ostridigt kan betecknas som tillsyn. Däremot kan uppgiften att informera allmänheten upplevas som en perifer uppgift för ett tillsynsorgan. Den oklara formuleringen av länsstyrelsens tillsynsansvar har uppmärksamats av Tillsynsutredningen. Utredningen påpekar att det inte är klarlagt om det i den sociala tillsynen egentligen ingår rådgivning och allmän överblick eller om bestämmelsen skall tolkas så att myndigheten har dessa uppgifter "utöver" den granskande tillsynen. Rådgivningsfunktionen kan ses som en förebyggande tillsynsfunktion.⁶⁶

Socialstyrelsen skall inte styra hur länsstyrelserna skall fullfölja sina tillsynsuppgifter, utan det gör länsstyrelserna självständigt. Däremot har det under senare år utvecklats olika former av samverkan mellan myndigheterna efter uppdrag av regeringen. Syftet är att stärka tillsynen genom fastare former för samverkan mellan central och regional nivå. Det har bland annat medfört att ett nationellt program för den sociala tillsynen har utarbetats.⁶⁷

Länsstyrelsens tillsynsansvar innefattar att bevaka att kommunerna sköter familjehemsvården inom ramen för gällande regelverk. Tillsynsansvaret för de enskilda familjehemmen däremot, vilar inte i första hand på länsstyrelserna, utan på socialtjänsten. Enligt 6 kapitlet 1 § SoL ansvarar kommunen för att unga som har placerats i ett familjehem får god vård. Däri ingår att socialnämnden skall hålla sig väl förtrogen med förhållandena i hemmet och ge stöd till hemmet (5 kapitlet 1 b § SoF).

JO har också ett tillsynsansvar avseende socialnämndens handlande. Däremot står inte familjehemsföräldrar under JO:s tillsyn och kan således inte granskas av denne.⁶⁸

Behovet av förstärkt tillsyn har påpekats sedan länge.⁶⁹ Detta har medfört ett antal utredningsarbeten. En av dem är tillsynsutredningen som nämnts ovan. Därutöver pågår ett statligt utredningsarbete rörande tillsynsverksamheten inom socialtjänsten. En särskild utredare har till uppgift att se över och överväga förändringar i organisationen och ansvarsfördelningen avseende den statliga tillsynen inom socialtjänstens område.⁷⁰

⁶⁶ Tillsynsutredningens delbetänkande SOU 2002:14, s. 91 f. Se även slutbetänkandet SOU 2004:100.

⁶⁷ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 21.

⁶⁸ Jfr JO 1997/98 s. 325.

⁶⁹ Se till exempel Socialstyrelsens SoS-rapport 1990:4 samt Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8. Se även socialutskottets betänkande 2002/03:SoU10 där utskottet påpekar vikten av att genomföra en allmän analys av den sociala barnvården, inklusive tillsynen.

⁷⁰ Direktiv 2004:178.

2.3 Familjehemsverksamheten i förändring

2.3.1 Allmänt

Familjehemmen är ingen statisk företeelse, utan familjehemsvården och dess villkor påverkas av den allmänna samhällsutvecklingen. Efter hand som det svenska samhället i successiv takt förändrats på flera sätt, bland annat ekonomiskt, demografiskt, socialt, kulturellt, har det blivit alltmer tydligt att gamla mallar för familjehemsvården inte längre är givna. Att det är fråga om en problematisk situation visar bland annat den diskussion som förevarit under de två senaste decennierna rörande familjehemsvårdens kvalitet och innehåll. Diskussionen, som särskilt förts av tillsynsorganen JO⁷¹, Socialstyrelsen⁷² och Riksdagens revisorer⁷³ visar att familjehemmen alltjämt betraktas som vanliga hem och inte som särskilda vårdresurser i lagstiftares och politikens ögon. Vanliga hem anses i princip vara något självklart, icke-konstlat, som inte behöver utvecklas och förändras i någon större utsträckning; de tillhör den privata, icke-offentliga sfären. Detta har medfört att familjehemmen inte varit föremål för några egentliga reformer under årens lopp.⁷⁴ Ny lagstiftning och politiska diskussioner om hur familjehemsvården skall anpassa sig till samhällsförändringarna har varit mycket sparsamt förekommande.⁷⁵

⁷¹ JO Tor Sverne redovisade i beslut i december 1985 resultatet av sin granskning Barn i familjehem – en undersökning av hur socialnämnderna fullgör sina uppgifter inom familjehemsvården (JO 1986/87 s. 138). I beslutet lämnade JO allvarlig kritik på socialtjänstens insatser rörande familjehemsvården. Granskningen inriktades på frågor såsom socialnämndens val av familjehem, kontakterna med familjehemmet och ansvaret för att kontakten med de biologiska föräldrarna upprätthölls.

⁷² Socialstyrelsen fick år 1988 i uppdrag av regeringen att utvärdera socialtjänstens insatser för främst utsatta barn och ungdomar. Uppdraget redovisades bland annat i SoS-rapport 1990:3 och SoS-rapport 1990:4. Resultatet visade på att sociallagarnas intentioner inte fullföljdes på flera punkter.

⁷³ Riksdagens revisorer granskade år 1991 familjehemsvården för barn och ungdom efter uppgifter om att tidigare familjehem – numera privata institutioner – kunnat utnyttja brist på vårdplatser till att avtala med kommuner om höga vårdavgifter. Rapporten visar att socialtjänstens insatser var bristfälliga på såväl lokal, regional som central nivå (Rapport 1991/92:4). En senare rapport understryker att flera problem kvarstår (Rapport 2001/02:16).

⁷⁴ Riksdagens revisorer rapport 1991/92:4, s. 17.

⁷⁵ En följd av den kritik som framförts under senare år är det statliga utredningsarbete rörande den sociala barnvården (Direktiv 2003:76) som påbörjades år 2003 och som två år senare utmynnade i betänkandet SOU 2005:81. Utredningen genomförde en samlad analys av den nuvarande sociala barn- och ungdomsvårdens mål, innehåll och organisation.

2.3.2 Förändrade förutsättningar att vara familjehem

En förändrad samhällsstruktur, i form av fler förvärvsarbetande kvinnor, växande krav på social och ekonomisk trygghet som arbetstagare och, möjligen, en minskad solidaritetskänsla för utsatta grupper hos den enskilda individen har inneburit ökade svårigheter att upprätthålla familjehemsvården i ursprungligt skick.⁷⁶ Det är inte längre självklart att socialtjänsten kan räkna med att kunna bibehålla familjehemmen som den relativt billiga vårdform som det av tradition varit i Sverige.⁷⁷ Under årens lopp har det blivit alltmer mödosamt för kommunerna att rekrytera familjehem.⁷⁸ En förklaring, bland flera, anses vara att uppdraget att vara familjehem har blivit svårare. Hemmen har ofta en arbetssituation som kräver heltidsengagemang och de får ta emot allt fler vårdkrävande barn och unga, såsom barn med psykiatrisk problematik.⁷⁹ Färre familjer idag har möjlighet eller vilja att åta sig denna typ av krävande uppdrag.

Dessa förändrade förutsättningar att vara familjehem och svårigheten att rekrytera familjehem har lett till att kommunerna tvingats att acceptera andra ekonomiska villkor än tidigare.⁸⁰ Sveriges kommuner och landsting har sedan år 2003 som rekommendation att arvodet till familjehem bör följa löneutvecklingen i vård- och omsorgsyрken, istället för som tidigare prisbasbeloppet.⁸¹ Kommunernas kostnader för vård i familjehem ökade under åren 1999–2003 med cirka 14 procent. Flertalet kommuner har

⁷⁶ För litteratur i ämnet, se Höjer, Ingrid, Fosterfamiljens inre liv, 2001.

⁷⁷ I Socialstyrelsens rapport SoS-rapport 1991:27 konstateras bland annat att Sverige har haft Nordens lägsta kostnader för familjehemsvård och Nordens högsta för institutionsvård av barn och ungdomar. Uppgiften hämtats från Riksdagens revisorer, Rapport 1991/92:4, s. 14 f.

⁷⁸ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 51. Det kan jämföras med en undersökning som företogs i samband med Fosterbarnsutredningens arbete i början av 1970-talet. Utredningen hade i en kommunenkät frågat om barnvårdsnämnderna under senare år haft svårigheter att rekrytera fosterhem. Cirka nio av tio nämnder ansåg att inga svårigheter förelåg att rekrytera fosterhem för barn upp till skolåldern. För barn 7–11 år förelåg vissa svårigheter för en fjärdedel av alla kommuner. En tredjedel av kommunerna hade däremot stora svårigheter att rekrytera fosterhem för barn över 12 år. SOU 1974:7 s. 103 f.

⁷⁹ Socialstyrelsen, Social tillsyn 2002. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn, s. 15. Jfr med en lokal studie, av Tjernberg, Ann och Engström, Bo (red.), Det krävs två för en tango!, FoU Västmanland, Meddelande 2004:3, s. 39. I rapporten utreds situationen för barn och ungdomar med sammansatt social och psykiatrisk problematik som vårdas utanför det egna hemmet. Det konstateras bland annat att en förhållandevis stor del av de undersökta barnen, cirka 43,2 %, vårdades i familjehem. Resten av barnen vårdades i hem för vård eller boende (förkortad HVB-hem) respektive hem för särskild tillsyn (förkortad §12-hem).

⁸⁰ Riksdagens revisorer, Rapport 1991/92:4, s. 60 f.

⁸¹ Sveriges kommuner och landsting, cirkulär 2002:98, 2002:119 samt 2004:83.

under det senaste året beslutat om höjda arvoden enligt denna rekommendation. Höjningen av arvoden beräknas inledningsvis stiga i genomsnitt med 20 procent.⁸² Detta kan tänkas medföra att den totala kostnadsutvecklingen för familjehemsvården kan förväntas stiga ytterligare de kommande åren.

Svårigheten att hitta familjehem stiger med ökande ålder för barnen. En enkätundersökning som utförts i samband med att riksdagens revisorer undersökt familjehemssituationen visar att socialtjänsten har minst svårigheter att finna familjehem för barn upp till 6 år. Svårast är det att rekrytera hem till tonåringar och särskilt krävande barn och unga.⁸³ Ibland kan familjehemsvård inte ges just på grund av svårigheten att finna sådana hem. Enligt nämnda rapport ovan hade det för 35 procent av de undersöka socialtjänstenheterna ibland hänt att man varit tvungen att erbjuda öppenvårdinsatser istället för familjehemsvård just på grund av denna svårighet. 41 procent angav att barn som egentligen skulle ha fått det bäst i familjehem istället hade fått placeras på institution.⁸⁴ Bristen på familjehem angavs också vara skäl för att man hos 39 procent av enheterna ibland hade fått göra avsteg från närhetsprincipen och 7 procent av enheterna angav att nästan alltid tvingades göra avkall på denna princip.⁸⁵

En annan successiv förändring är en professionalisering av familjehemsvården. Traditionellt har familjehemmen inte betraktats som särskilda vårdresurser, utan mer som vanliga hem. Det finns emellertid pågående strukturella förändringar som medför att den uppfattningen behöver omvärderas. Det pågår en professionalisering av familjehemsverksamheten, vilken bland annat avspeglar sig i att antalet barn per familjehem ökar. Det blir allt svårare att skilja vad som är ett familjehem respektive ett HVB-hem. Familjehemsliknande institutioner uppvisar tydliga drag från båda vårdtyperna. Ofta har de utvecklats till små institutioner från att tidigare har varit familjehem. Det finns också HVB-hem med vanliga familjehem knutna till sig för att kunna erbjuda vård under familjehemsliknande förhållande. Familjerna är vanligen anställda av det företag som innehar HVB-tillståndet och har till uppgift att ta emot barn från institutionen.⁸⁶

⁸² Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, s. 36.

⁸³ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/2002:16, s. 48 f.

⁸⁴ Jfr även Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie och Oscarsson, Lars, i *Dygnsvård för barn och ungdom 1983–1995 – förändring i vårdlandskapet sedan socialtjänstlagens tillkomst*, Socionomen 1999, nr 8, s. 1 ff. I denna artikel framförs också tanken att bristen på familjehem har medfört att kommunerna i ökande grad tvingats välja institutionsvård som en förklaring till att familjehemsvården minskat påtagligt under den undersökta perioden till förmån för en ökning av institutionsvården.

⁸⁵ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/2002:16, s. 53 f.

⁸⁶ A.a., s. 55.

Vidare pågår en utveckling där privata organisationer som säljer familjehemsvård till socialtjänsten blir allt vanligare. Denna utveckling ger utrymme för uppdrag med anställningslika förhållanden för familjehemsföräldrarna.⁸⁷ När socialtjänsten har allt svårare att hitta familjehem har tillväxten ökat av den så kallade förstärkta familjehemsvården, vilket innebär att en organisation rekryterar, utreder, arvoderar och sköter kontakten med familjehem genom avtal mellan organisationen och familjehemmet. Det finns numera gott om privata familjehemsförmedlare som kommunerna kan vända sig till om de själva har svårt att hitta lämpliga hem. Förmedlingen kan ske via Internet, där familjehem utannonseras och där kommunerna har möjlighet att själva annonsera efter enskilda hem.⁸⁸

En annan form är så kallade kontrakterade familjehem. Det betyder att det finns ett kontrakt mellan hemmet och kommunen som bygger på större förpliktelser än vid ordinära placeringsavtal. Det förekommer till exempel ofta att det kontrakterade hemmet skall kunna ta emot barn med kort varsel. Familjehemmet kan få ersättning även under tider då de inte har placerade barn i hemmet.⁸⁹

Professionaliseringen tar sig också uttryck i krav på att familjehemsuppdraget likställs med arbete i socialförsäkringsrättslig bemärkelse.⁹⁰ Risken för att det kommer att bli svårare att hitta lämpliga familjehem till barn och ungdomar ökar om familjehemsföräldrarna inte kan garanteras en social och ekonomisk trygghet i arbetslivet. Att vara familjehemsförälder ses ofta inte som ett "riktigt arbete" av allmänheten. Som sådan saknar man en yrkesidentitet. Diskussioner rörande familjehemsföräldrarnas socialförsäkringsrättsliga och arbetsrättsliga status har pågått under en längre tid utan att några förändringar ännu har skett.⁹¹

De förändringar av den sociala sektorn som skett sedan 1990-talet, i form av ökade krav på omorganisation, professionalisering och privatisering har således kommit att påverka även familjehemsvården på olika sätt. Trenden att marknadsanpassa den sociala barnvården och kostnads-effektivisera verksamheten fortsätter och förändrar därmed successivt det kommunala barnvårdsarbetets olika delar, inklusive familjehemsvården, på gott och ont.

⁸⁷ Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8, s. 5.

⁸⁸ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/2002:16, s. 44.

⁸⁹ A.a., s. 43.

⁹⁰ Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8, s. 10 ff.

⁹¹ Riksdagens revisor, Rapport 1991/92:4, s. 43 och Rapport 2001/2002:16, s. 72 f.

2.3.3 Vad innebär detta för det familjehemsplacerade barnet?

Dessa successiva förändringar i familjehemsvården har skett, och sker, gradvis, utan någon synlig bakomliggande nationell strategi. Visserligen har det funnits, och finns, en politisk ambition att allmänt sett konkurrensutsätta det sociala arbetsfältet och åstadkomma för ändamålet anpassade omorganisationer. Professionaliseringskravet ligger också i linje med den övriga utveckling som sker i samhället.⁹² De successivt ökade möjligheterna för kommunerna att bestämma sin egen arbetsorganisation har utnyttjats av kommunerna och medfört olika strukturer i olika kommuner. En specialiseringstrend i de olika verksamhetsgrenarna har till exempel härigenom kunnat utvecklas.⁹³

Riksdagens revisorer har under senare år granskat familjehemsvården och funnit att flera av förändringarna kan vara till nackdel för barnen.⁹⁴ Det faktum att antalet barn per familjehem ökar är en sådan nackdel. Den ökade svårigheten att rekrytera familjehem kan försämra kvaliteten på hemmen och, därigenom, också vården. Socialnämnden kan tvingas tänja på kvalitetskravet för att över huvud taget kunna placera barnet. Det är också olyckligt om strukturella förändringar inom vården sker utan motsvarande lagändringar. Det har till exempel uppmärksamats att det är osäkert om länsstyrelserna har ett tillsynsansvar för de organisationer som säljer förstärkt familjehemsvård till kommunerna. De olika krav som lagtexten uppställer på familjehem respektive hem för vård eller boende kan också ifrågasättas när de båda vårdformerna uppvisa alltmer lika drag. Det är därför rimligt att fråga sig om definitionen på familjehem fortfarande gäller. Kommunens ansvar i förhållande till det enskilda familjehemmets uppdrag blir vidare oklart när företag är mellanpersoner. En väsentlig fråga är hur kommunens ansvar för barnen förhåller sig om de endast tecknar avtal med företagen.⁹⁵

Mot bakgrund av de förändrade förutsättningarna för den sociala barnvården tillsattes i juni 2003 Sociala barn- och ungdomsvårdskommittén med uppgiften att göra en samlad analys av den nuvarande sociala barn- och ungdomsvården. Kommittén redovisade sina resultat med utgångs-

⁹² Se till exempel Dellgran, Peter, Höjer, Staffan, Mellan offentligt och privat, politik och profession – en introduktion, Socialvetenskaplig tidskrift nr 2-3 2005, s. 98 ff. Artikeln beskriver dessa socialpolitiska utvecklingstendenser i Sverige och hänvisar till ytterligare artiklar i ämnet i tidskriften som är ett temanummer om organisering, privatisering och professionalisering.

⁹³ Bergmark, Åke, Lundström, Tommy, En sak i taget? Om specialisering inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg, Socialvetenskaplig tidskrift nr 2-3, 2005, s. 125 ff.

⁹⁴ Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8, s. 1 f.

⁹⁵ A.a., s. 5 ff.

punkt i tre övergripande mål i en nationell handlingsplan.⁹⁶ Enligt det första målet skall barn och deras familjer erbjudas tidigt stöd i förebyggande syfte, närmare bestämt åtgärder som barn och ungdomar kan behöva utan att ha behov av skydd. Enligt det andra målet skall barn som behöver insatser från socialnämnden säkerställas kvalificerad utredning och en sammanhållen, kontinuerlig och säker vård som är av god kvalitet och som följs upp. För att uppnå detta föreslår kommittén bland annat att det införs bestämmelser om krav på behandlingsplan i samband med alla utredda och beslutande vård- och behandlingsinsatser samt krav på att socialnämnden skall tillgodose det särskilda behov av stöd som barn som varit familjehemsplacerade kan ha. Kommittén anser också att villkoren för familjehemsföräldrars arbets- och socialförsäkringar bör utredas särskilt och att Socialstyrelsen ges i uppdrag att utarbeta grundläggande kriterier för bedömning av familjehem i allmänna råd. Enligt kommittén bör vidare länsstyrelsen få ett särskilt tillsynsuppdrag rörande familjehemsvården, med inriktning på utredning av familjehem och uppföljning av familjehemsvården.⁹⁷ Enligt det tredje målet som den social barn- och ungdomsvårdskommittén framför skall den sociala barn- och ungdomsvården i större utsträckning än idag och så långt möjligt vila på kunskap och beprövad erfarenhet.

Det är angeläget att de legala förutsättningarna för familjehemsvården utreds och att familjehemsplacerade barn och ungdomars situation uppmärksammas. Dessa barn och ungdomar är en utsatt grupp med stort behov av samhälleligt stöd. Redan här uppkommer frågan om den social- och förvaltningsrättsliga regleringen ger dessa barn ett tillräckligt rättsligt skydd i vården, samt frågan om de unga ges gradvis stigande möjligheter, i takt med hennes eller hans ökande ålder och mognad, att delta i beslut som rör dem under placeringen. De förändrade förutsättningarna inom familjehemsverksamheten som nämnts i detta avsnitt verkar å ena sidan kunna förstärka barnets utsatthet ytterligare. Å andra sidan har lagstiftaren strävat mot att åstadkomma ett fokus på barnet som subjekt i den sociala barnvården som inte förekommit tidigare. Följande genomgång av de rättsliga principer och lagregler som skall omgärda familjehemsplaceringen syftar till att synliggöra dessa barns rättskydd idag. Däri ingår att närmare diskutera frågor som uppkommer i och med de förändrade förutsättningarna för familjehemsvården.

⁹⁶ SOU 2005:81, s. 293 ff.

⁹⁷ A.a., s. 41 ff där lagförslagen redovisas.

3 Några utgångspunkter vid beslut som rör familjehemsplacerade barn

Jag sa ingenting om att mamma drack. Förresten var det aldrig någon som frågade mig.

Ur Moore, 1998, s. 99.

3.1 Introduktion

Barn, liksom vuxna, har ett grundläggande, lagreglerat rättsskydd vid myndighetskontakt. Den offentligrättsliga regleringen styr en betydelsefull del av människors tillvaro och innefattar till exempel vår grundlagstiftning, FPL och sekretessregleringen. Människor som kommer i kontakt med de sociala myndigheterna berörs även av sociallagstiftningen i form av SoL, LVU med flera lagar. Dessa lagar innehåller, tillsammans med ett internationellt regelverk, ett grundläggande rättsskydd för medborgaren i ärenden och mål som rör den enskildes personliga förhållanden. Där ingår till exempel regler om saktighet och opartiskhet vid beslutsfattande, rätt till delaktighet, insyn och medinflytande för berörda parter, bestämmelser om tillsyn av beslutande organ samt möjligheter att överklaga beslut. Tillsammans ger dessa regler vid handen krav på *rättssäkerhet* och *integritetsskydd*, två principer som jag återkommer till i detta kapitel.

Barn är även föremål för viss särreglering i svensk rätt på grund av sin utsatta ställning som rättssubjekt vid kontakter med myndigheter och domstolar. Detta tar sig exempelvis uttryck i särskilda regler om ställföreträdare, särskilda möjligheter att få komma till tals och särskilda prövningsgrunder, såsom att beslut skall vara förenliga med barnets bästa. Sådana bestämmelser återfinns i lagar som SoL, LVU och FB. En grundläggande princip bakom flera av dessa särregler är den *gradvis stigande autonomi* för barn. Barn skall genom särskilda regelverk tillåtas få medinflytande över sin situation. I vilken utsträckning detta medinflytande skall tillåtas,

beror på flera faktorer, såsom barnets ålder och mognad samt beslutets karaktär. Kraven på barnets gradvis stigande autonomi och barnets rätt till integritetsskydd är väsentligt att utreda för en undersökning med ett barnaktörsperspektiv. I detta kapitel kommer begreppen rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi att presenteras närmare. Dessa utgör tillsammans tre grundläggande krav vid handläggning av ärenden enligt såväl internationell som svensk rätt.¹

Förutom de svenska rättsreglerna har flera internationella regelverk en central funktion för att fastställa barnets rättsliga position. Särskilt märkbar är FN:s konvention om barnets rättigheter, där barns grundläggande rättigheter särregleras och begreppet barnets bästa stadfästs. Min föresats är att belysa detta, och andra internationella dokument, där synen på barnet som subjekt och aktör stadfästs, och där familjehemsplacerade barns rättsliga ställning behandlas. De tre ovan nämnda kraven på rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi utreds i ett särskilt avsnitt där barns aktörskap vid myndighetskontakt enligt svensk rätt presenteras. Därefter kommer begreppet barnets bästa att behandlas närmare som det rättsliga instrument som skall användas vid proportionalitetsbedömningen för hur vuxnas åsikter om barnets behov skall vägas mot barnets egna intressen i det enskilda fallet.

3.2 Barnet som subjekt och aktör i konventioner om mänskliga rättigheter m.m.

3.2.1 Allmänt

Kunskap om och förståelse för mänskliga rättigheter är centralt såväl för det sociala arbetet som för rättstillämpningen, oavsett om det rör arbete med barn, familjer eller andra utsatta samhällsgrupper.² Dels är det fråga om vikten av att hjälpa den enskilde att tillvarata sina grundläggande rättigheter, dels rör det vikten av att se till att man som företrädare för ett offentligt organ med därtill knutna maktbefogenheter inte kränker den enskildes grundläggande rättigheter. Kunskap om de dokument som formulerar de mänskliga rättigheterna är därför betydelsefullt på flera sätt för den som arbetar inom socialt arbete. Här finns en rad olika internationella dokument att beakta, av varierande slag.

¹ Mattsson, 2002, s. 119 ff.

² United Nations, Centre for Human Rights, har sammanställt ett arbetsmaterial för utbildningar och praktiker inom socialt arbete vars syfte just är att synliggöra kopplingen mellan mänskliga rättigheter och socialt arbete samt att betona vikten av att ha ett mänskligt rättighetsperspektiv med i det sociala arbetet. Se Human Rights and Social Work. A Manual for Schools of Social Work and the Social Work Profession, Professional Training Series No. 1, 1994.

För det första finns konventioner som har inkorporerats i svensk rätt och därmed har status av svensk lag. Här märks Europakonventionen, vars artiklar och rättstillämpning är centralt för fastställandet av den enskildas mänskliga rättigheter på en rad områden. *För det andra* föreligger FN:s allmänna dokument om mänskliga rättigheter: FN:s generella deklaration om mänskliga rättigheter från 1948, Internationella konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter och Internationella konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter, båda från 1966. Dessa dokument uttrycker grundläggande rättigheter såsom rätten till lika värde, rätten till privatliv och rätten till skydd från otillbörliga ingrepp av staten. *För det tredje* finns konventioner som rör vissa utsatta gruppers rättigheter, som Sverige utfäst sig att följa (ratificerat). En sådan är FN:s konvention om barnets rättigheter från 1989, vilken är det mest centrala internationella dokumentet för en undersökning med ett barnaktörsperspektiv.³ En annan är konventionen om avskaffande av all slags diskriminering av kvinnor. Denna konvention, från 1981, är tillämplig på det kvinnliga könet, oavsett ålder. Ytterligare en konvention är den Europeiska konventionen om utövandet av barns rättigheter, tillkommen genom Europarådets försorg (men ännu inte ratificerad av Sverige). *För det fjärde* finns deklARATIONER, resolutioner, rekommendationer och andra typer av icke bindande dokument som är av intresse i det sociala arbetet, varav flera riktar sig mot familjehemsplacerade barn.

Därutöver har Europeiska unionen utarbetat en egen fri- och rättighetskatalog för unionen. Stadgan innehåller 54 artiklar, bland annat en särskild artikel om barns rättigheter, artikel 24. Stadgans tillämplighet är begränsad genom att den enbart rör EU:s egen lagstiftning och verksamhet (artikel 51) och att den inte har bindande verkan för det nationella medlemsstaterna. Försök att införliva stadgan i fördragen och ge stadgan bindande verkan pågår. Än så länge fyller stadgan främst en väsentlig roll att markera gemensamma moraliska, sociala, etiska och kulturella värderingar som grundar den europeiska integrationen, vid sidan av de ekonomiska.

I det följande presenteras FN:s konvention om barnets rättigheter, Europakonventionen, den Europeiska konventionen om utövandet av barns rättigheter, Deklarationen om sociala och rättsliga principer rörande skydd av och omsorg om barn, särskilt med hänsyn till nationell och internationell placering i fosterhem och adoption, samt Europarådets Resolution (77)33 on the Placement of Children och Europarådets Recommendation NoR (87)6 on Foster Families.

³ Se kap. 1.4.

3.2.2 FN:s konvention om barnets rättigheter

3.2.2.1 *Allmänt*

Sverige ratificerade FN:s konvention om barnets rättigheter efter ett beslut i riksdagen i juni 1990 utan att reservera sig på någon punkt.⁴ Därmed åtog sig Sverige att följa konventionens artiklar. Konventionen har därefter utgjort utgångspunkten för ett parlamentariskt utredningsarbete där det gjordes en genomgång av svensk rätt som rör barn.⁵ Kommitténs betänkande låg sedan till grund för vissa lagändringar.⁶

Efter ett riksdagsbeslut år 1999 tillkom en nationell strategi rörande tillämpningen av konventionen. Strategin innebär att myndigheter, kommuner och landsting skall beakta och tillämpa FN:s konvention om barnets rättigheter i sina respektive verksamheter. Det finns en målsättning att alla beslut som rör barn på något sätt skall präglas av FN:s konvention om barnets rättigheter.⁷ I en senare skrivelse från 2004 utvecklas den nationella strategin för att förverkliga konventionen vidare, bland annat genom att följa upp myndigheternas arbete med att integrera ett barnperspektiv i verksamheterna och att vidareutveckla metoder för barns delaktighet och medinflytande.⁸

Konventionen är inriktad på barnet som subjekt och syftar till att synliggöra barns grundläggande rättigheter och uppmärksamma staterna på skyldigheten att tillse att dessa rättigheter och behov tillgodoses. Barnets rättighetslista spänner över ett brett fält, med allt från medborgerliga och politiska rättigheter till ekonomiska, sociala och kulturella sådana. Flera artiklar rör barns utsatthet i olika situationer och barns sårbarhet. I det följande avser jag att behandla ett antal artiklar som jag anser är direkt relevanta för det familjehemsplacerade barnet. Genomgången syftar till att tydliggöra innebörden av respektive artikel och hur den kan vara tillämplig i arbetet med familjehemsplacerade barn.

⁴ Prop. 1898/90:107, bet. 1989/90:SoU28.

⁵ Regeringen tillsatte år 1996 en kommitté, Barnkommittén, med uppgift att göra en bred översyn av hur svensk lagstiftning och praxis förhöll sig till FN:s konvention om barnets rättigheter.

⁶ SOU 1997:116.

⁷ Prop. 1997/98:182.

⁸ Skr. 2003/04:47.

3.2.2.2 Rätt till skydd och bistånd samt rätt till kontinuitet vid placering utanför hemmet

Artikel 20 riktar sig direkt till det familjehemsplacerade barnet. Av artikeln framgår det offentligas skyldighet att tillgodose barnets behov av skydd, bistånd och annat boende i fall där barnet inte kan bo i sitt ursprungliga hem.

1. Ett barn som tillfälligt eller varaktigt berövats sin familjemiljö eller som för sitt eget bästa inte kan tillåtas stanna kvar i denna miljö skall ha rätt till skydd och bistånd från statens sida.
2. Konventionsstaterna skall i enlighet med sin nationella lagstiftning säkerställa alternativ omvårdnad för ett sådant barn.
3. Sådant omvårdnad kan bl.a. innefatta placering i fosterhem, kafalah i islamsk rätt, adoption eller om nödvändigt, placering i lämpliga institutioner för omvårdnad om barn. [...]

Familjehemsplacerade barn är en grupp barn som faller in under artikelns tillämplighet. Vid artikelns tillkomst diskuterades om man inte borde tydliggöra att artikeln omfattade alla barn som blivit föremål för ett beslut om frihetsberövande eller vars föräldrar fråntagits möjligheten att ta hand om dem på grund av ett beslut om frihetsberövande (häkte, fängelse, utvisning etc.). Frågan bordlades eftersom det rådde delade meningar om en sådan formulering skulle exkludera andra barn, och togs sedan inte upp igen.⁹

Av artikeln framgår att staten har ansvar för att ge dessa barn skydd och bistånd. Formerna för och omfattningen av stödåtgärder och andra insatser specificeras inte, förutom att staten skall tillhandahålla *alternativ omvårdnad*. Därutöver exemplifieras i artikeln vad sådan alternativ omvårdnad kan bestå av. Familjehem ingår i denna exemplifiering. Tanken med att inte närmare specificera boende- och omvårdnadsformerna var enligt förarbetena att man inte ville styra staterna för mycket utan istället låta landets egna lösningar i denna fråga få råda.¹⁰ Däremot kan det av artikeln utläsas att den bästa lösningen anses vara att tillhandahålla barnet ett annat hem. Detta framgår på så sätt att familjehem och adoption nämns inledningsvis och genom att institutionsvården, omnämnd sist, föregås av uttrycket ”om nödvändigt”.

Sista meningen i artikel 20.3 uttrycker kravet på ett hänsynstagande till barnets bakgrund vid val av placering. Där stadgas att ”[D]å lösningar övervägs skall vederbörlig hänsyn tas till önskvärheten av kontinuitet i ett

⁹ Detrick, 1992, s. 298 ff samt Detrick, Sharon, A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child, 1999, s. 333 f.

¹⁰ Detrick, 1992, s. 298 ff samt Detrick, 1999, s. 335 f.

barns uppfostran och till barnets etniska, religiösa, kulturella och språkliga bakgrund". Syftet med denna mening var att försöka konkretisera, ge ett innehåll till, vad som bör vara i linje med barnets bästa i placeringsfrågan, och därmed förenligt med artikel 3.¹¹ Enligt ett sådant synsätt är det bästa för barnet att få behålla så mycket av sin bakgrund som möjligt i dessa avseenden, så länge det inte är i konflikt med barnets behov eller intressen. Detta innebär enligt Barnkommittén att socialnämnden i första hand bör söka familjehem från samma kulturella bakgrund som barnets.¹²

3.2.2.3 Rätt till umgänge med båda föräldrarna

Innan umgängesrätten, som framgår av artikel 9, behandlas bör den inledande punkten som rör åtskiljandet mellan barn och föräldrar i samma artikel kort beskrivas. I artikel 9.1 stadgas att:

Konventionsstaterna skall säkerställa att ett barn inte skiljs från sina föräldrar mot deras vilja utom i de fall då behöriga myndigheter, som är underställda rättslig överprövning, i enlighet med tillämplig lag och tillämpliga förfaranden, finner att ett sådant åtskiljande är nödvändigt för barnets bästa. Ett sådant beslut kan vara nödvändigt i ett särskilt fall, t ex vid övergrepp mot eller vanvård av barnet från föräldrarnas sida eller då föräldrarna lever åtskilda och ett beslut måste fattas angående barnets vistelseort.

Nämnda artikel behandlar åtskiljande av barn och föräldrar, oavsett om det sker efter en civilrättslig överenskommelse eller dom, såsom vid äkten-skapsskillnad, eller efter ett beslut om ett administrativt frihetsberövande. Vissa krav uppställs således för att en sådan separation skall vara förenlig med konventionen: beslutet skall fattas av en behörig myndighet, beslutet skall vara överklagbart, det skall finnas stöd för beslutet om åtskiljande i lag och det skall vara en nödvändig åtgärd med hänsyn till barnets bästa.

I artikelns tredje punkt regleras barnets umgängesrätt med föräldrarna. I nämnda artikel framgår följande:

Konventionsstaterna skall respektera rätten för det barn som är skilt från den ena eller båda föräldrarna att regelbundet upprätthålla ett personligt förhållande till och direkt kontakt med båda föräldrarna, utom då detta strider mot barnets bästa.

¹¹ Detrick, 1992, s. 301 f, samt Detrick, 1999, s. 337.

¹² I sin genomgång av hur svensk rätt förhöll sig till FN:s konvention om barnets rättigheter behandlade Barnkommittén bland annat artikel 20 i huvudbetänkandet SOU 1997:116. Ovanstående tolkning av hur denna del av artikeln skall förstås presenteras. Man hänvisar där till Hodkin, R. och Newell P, Implementation Handbook on the UN Convention on the Rights of the Child, 1997.

Vid tillämpningen av umgängesrätten med föräldrarna vid en familjehemsplacering utgår man från grundtanken att det är bra för barnet att upprätthålla en regelbunden kontakt med sina föräldrar även när de inte kan bo i samma hem. Artikel 4 behandlar skyldigheten att respektera umgängesrätten; den ålägger i sig inte myndigheter någon aktiv skyldighet att arbeta för att umgänge kommer till stånd. Enligt Barnkommittén skall emellertid artikeln läsas tillsammans med artikel 4, där det framgår att staten har en skyldighet att vidta lämpliga åtgärder för att förverkliga barns rättigheter, och artikel 7 som ger barn rätt att så långt det är möjligt bli omvårdade av sina föräldrar. Då framgår skyldigheten att aktivt sörja för barnets umgängesrätt.¹³

Formerna för och omfattningen av umgänget behandlas inte i artikeln, utan det lämnas till den nationella lagstiftningen och till berörda parter och organ att avgöra i det enskilda fallet. Det är värt att notera att det är fråga om barnets rätt till umgänge, inte tvärtom. Av denna anledning stadgar artikeln att umgänge skall ske endast i den utsträckning det inte strider mot barnets bästa.

3.2.2.4 Rätt till åsiktsfrihet och rätt att bli hörd

Artikel 12 uttrycker vikten av barnets åsikter.

1. Konventionsstaterna skall tillförsäkra det barn som är i stånd att bilda egna åsikter rätten att fritt uttrycka dessa i alla frågor som rör barnet, varvid barnets åsikter skall tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad.

2. För detta ändamål skall barnet särskilt beredas möjlighet att höras, antingen direkt eller genom företrädare eller ett lämpligt organ och på ett sätt som är förenligt med den nationella lagstiftningens procedurregler, i alla domstols- och administrativa förfaranden som rör barnet.

Artikeln signalerar *deltagande* och *medinflytande* för barnet.¹⁴ Genom artikeln ges barn för det första möjlighet att delta i samband med ett beslut som rör barnet skall fattas. Enligt Detrick innebär begreppet att "fritt uttrycka" sina åsikter att barnet ges en rätt att få uttrycka vad hon eller han vill utan att bli avbruten och att barnet kan välja om hon eller han vill uttrycka sina åsikter eller inte.¹⁵ Artikel 12 avser inte att uppmana barn att prata, utan har som syfte att tillförsäkra barnet *möjligheten* att få uttrycka sin mening.¹⁶ Rätten att få komma till tals såsom den uttrycks i artikeln innefattar både

¹³ SOU 1997:116, s. 230 f.

¹⁴ Hammarberg, Thomas, Konventionen om barnets rättigheter, Regeringskansliet, November 2000, s. 14.

¹⁵ Detrick, 1999, s. 128.

¹⁶ Van Bueren, s. 137.

rätten att få uttrycka sig som ett mål i sig självt och rätten att få uttrycka sin mening som ett medel för att komplettera ett beslutsunderlag.

Rätten att få komma till tals är vittomfattande. *Dels* är den inte avgränsad i annan bemärkelse än att den gäller i fråga om beslut som rör barnet. Av förarbetena till konventionen framgår att man inledningsvis hade tänkt nedteckna en lista på ämnesområden vilka skulle komma i fråga för artikelns tillämplighet. Denna tanke övergavs sedan och ersattes med begreppet ”i alla frågor som rör barnet”.¹⁷ *Dels* omfattar rätten att få komma till tals de allra flesta barn. Det kan utläsas av artikeln att barn som är i stånd att *bilda* egna åsikter har rätt att höras. Det finns alltså inga krav på att barn skall kunna uttrycka sina åsikter eller att de tydligt skall kunna formulera sina åsikter. Det är staternas skyldighet att hitta lösningar för att tillgodose de små barnens rätt att få komma till tals.

Artikeln uppställer inga regler för hur barnet skall få komma till tals. Det kan ske genom att barnet självt hörs eller genom att en vuxen person uttrycker barnets intressen. Om en familjehemsförälder framför vad barnet har uttryckt är barnets rätt att få komma till tals enligt artikel 12 därmed tillgodosett. Enligt detta stadgande kan inte barnet kräva att få uttrycka sina åsikter självt. Detta är en svaghet med artikeln. Jag har i en kvantitativ undersökning av cirka 400 länsrättsdomar rörande beredande av vård med stöd av LVU kunnat konstatera att innehållet i vad barnet har uttryckt kan variera stort beroende på om barnet självt framför sin mening eller om en vuxen representant för barnet formulerar barnets intressen.¹⁸ Mina resultat visar att man inte bör ta för givet att det är oviktigt om barnet självt yttra sig eller det sker genom annan, vuxen, person. Det är därför av vikt att barnet självt får framföra sin mening när det kan fungera väl för barnet. Möjligen är en lösning där båda metoderna används, det vill säga där både barnet och vuxna får formulera barnets intressen, den bästa.

Artikel 12 stadgar att det inte är tillräckligt att ge barn möjlighet att uttrycka sina åsikter. Staterna är också skyldiga att beakta vad barnet framför. Det är alltså inte tillräckligt att barn för det första ges möjlighet att delta i samband med att beslut som rör barnet skall fattas. Det uppställs dessutom, för det andra, krav på medinflytande för barnet. Inflytandet får emellertid tillåtas variera beroende på *barnets ålder och mognad*. Kriterierna ålder och mognad skall tillmätas lika stor betydelse.¹⁹ Det betyder till exempel att åsikter från ett ungt barn som uppnått hög mognad kan tillmätas lika stor betydelse om åsikter som framförs av ett omoget äldre barn. Att fastställa barnets ålder är vanligen oproblematiskt. Svårare är det

¹⁷ Detrick, 1999, s. 128.

¹⁸ Mattsson, 2002, s. 382 ff.

¹⁹ Van Bueren, s. 136.

däremot att fastställa ett barns mognadsgrad. Artikel 4 ger ingen lösning på detta problem och försöker inte heller precisera vilka kriterier som bör bestämma ett barns mognadsgrad.

3.2.2.5 *Rätt till hälso- och sjukvård*

Av artikel 24.1 framgår barns rätt till hälso- och sjukvård:

Konventionsstaterna erkänner barnets rätt att åtnjuta bästa uppnåeliga hälsa och rätt till sjukvård och rehabilitering. Konventionsstaterna skall sträva efter att säkerställa att inget barn är berövat sin rätt att ha tillgång till sådan hälso- och sjukvård.

En god hälso- och sjukvård för alla barn är ett svåruppnått mål för många konventionsstater och man har därför valt att använda ett begrepp som kan medge variationer mellan olika länder. Målet skall vara att alla barn skall få "bästa uppnåeliga hälsa". Barnets hälsa tillåts således påverkas av det enskilda landets möjligheter och resurser. För ett land som Sverige med en av världens främsta hälso- och sjukvård innebär detta mycket höga krav på barns hälsa.

Strävan mot en mycket god hälsa gäller alla barn, oavsett om vederbörande är familjehemsplacerat eller ej. Att ge familjehemsplacerade barn sämre hälso- och sjukvård än andra barn vore alltså oförenligt med artikeln.

3.2.2.6 *Rätt till utbildning*

Rätten till utbildning regleras i artiklarna 28–29. I artikel 28 framgår staternas skyldighet att förverkliga denna rätt för barn genom bland annat obligatorisk och kostnadsfri grundutbildning som skall vara tillgänglig för alla. Möjligheten att tillgå högre allmän utbildning och yrkesutbildning bör göras tillgänglig för alla genom lämpliga åtgärder, såsom ekonomiskt stöd vid behov. Artikel 28 skall enligt Barnkommittén läsas tillsammans med artikel 4, som uttrycker att staterna skall genomföra åtgärder "med utnyttjande till det yttersta av sina tillgängliga resurser".²⁰ Artikel 29 anger de mål som ett barns utbildning bör syfta till. Här kan nämnas att utveckla barnets personlighet, anlag och fysiska och psykiska förmåga, att utveckla respekt för sin egen och andras bakgrund och för de mänskliga rättigheterna samt att förbereda barnet för ett ansvarsfullt liv i samhället i en humanistisk anda.

Utbildning är en förutsättning för den enskildas och samhällets utveckling samt för förståelsen av de humanistiska värdena och de mänskliga rättigheterna och har därför stort utrymme i konventionen. Tillgängligheten för alla betonas särskilt. Utbildningsmålet kan därmed jämföras med hälsomålet. Det skall inte vara så att vissa barn inte får ta del av den grund-

²⁰ SOU 1997:116, s. 316.

läggande rätten till utbildning. För staterna innebär artiklarna om rätten till utbildning att de är skyldiga att tillse att utbildning når alla barn. För dem som arbetar med familjehemsplacerade barn innebär detta krav på att säkerställa dessa barns utbildning i frånvaro av den vårdnadshavare som annars skulle ha gjort det.

3.2.2.7 Rätt till regelbunden tillsyn av vården

Det finns en tydlig rätt för familjehemsplacerade barn att få sin vård och omsorg regelbundet prövat i artikel 25.

Konventionsstaterna erkänner rätten för ett barn som har omhändertagits av behöriga myndigheter för omvårdnad, skydd eller behandling av sin fysiska eller psykiska hälsa till regelbunden översyn av den behandling som barnet får och alla andra omständigheter rörande barnets omhändertagande.

Det uppställs vidare vissa riktlinjer för hur staterna skall iakttä denna tillsynsskyldighet i de föreskrifter som stadgar hur staterna skall genomföra sina årliga rapporter. Där framgår det att staterna skall presentera vilka åtgärder som har vidtagits i tillsynsväg. Det uppställs även krav på att staterna i sina rapporter lämnar uppgifter om vilka myndigheter som beslutar i fråga om omvårdnad, skydd och vård av barnet samt vilka omständigheter som beaktas vid val av placering. Dessutom kräver kommittén uppgifter om hur ofta omvårdnaden och vården omprövas samt hur man tillförsäkrar barnet generella rättigheter såsom icke-diskriminering (artikel 2), principen om barnets bästa (artikel 3) och rätten att få komma till tals (artikel 12). Därutöver kräver kommittén statistikuppgifter på omhändertagna barn, såsom antal, kön, nationalitet, typ av omhändertagande, etc.²¹

3.2.3 Europeiska konventionen angående skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna

Europakonventionen gäller sedan den 1 januari 1995 som svensk lag.²² Dess artiklar med tillhörande rättspraxis har numera en betydelsefull inverkan på den svenska socialtjänsten och arbetet med utsatta barn. Förutsättningarna för barn placerade inom den svenska socialtjänsten har flera gånger behandlats av Europadomstolen. Dessa kommer jag inte att behandla i det här avsnittet. Istället har jag valt att hänvisa till den rättspraxis som uppstått vid tillämpningen av konventionen i samband med redogörelsen av gällande rättsregler, i följande kapitel. Detta eftersom konventionen numera ingår som en väsentlig beståndsdel av den svenska rätten.

Redan här kan det emellertid vara av intresse att behandla den artikeln i Europakonventionen som utgjort den främsta grunden för prövningar

²¹ UN Doc. CRC/C/58.

²² SFS 1994:1219.

rörande familjehemsplacerade barn. Artikel 8 i Europakonventionen har som huvudsakligt syfte att skydda den enskildes privat- och familjeliv mot godtyckliga ingripanden av det allmänna. Bestämmelsen lyder enligt följande:

Var och en har rätt till respekt för sitt privat och familjeliv, sitt hem och sin korrespondens.

Offentlig myndighet får inte inskränka åtnjutandet av denna rättighet annat än med stöd av lag och om det i ett demokratiskt samhälle är nödvändigt med hänsyn till statens säkerhet, den allmänna säkerheten, landets ekonomiska välstånd eller till förebyggande av oordning eller brott eller till skydd för hälsa eller moral eller för andra personers fri- och rättigheter.

Bestämmelsen fokuserar på familjen, och inte på de enskilda familjemedlemmarna. Enligt artikeln får det allmänna inte inskränka i familje- och privatlivet annat än i särskilda fall (punkten 2). Till skyddade områden för familjelivet avses föräldrars rätt att ha vårdnaden om sitt barn och föräldrars rätt att utöva umgänge med barnet. Att flytta ett barn från sin familj är förenligt med konventionen endast i de fall där det är nödvändigt i ett demokratiskt samhälle för att skydda barnets intressen. Staternas utrymme för att skydda familjelivet enligt de nationella reglerna är stort på det här området. Endast om det föreligger synnerliga skäl anses staternas grunder för omhändertagande vara utanför den så kallade "margin of appreciation" som medför kritik av domstolen. Genom den omfattande rättspraxis på området som utvecklats genom åren har det också kommit att uppställas krav på att det skall föreligga en relevant och tillräcklig grund.²³ Det uppställs därmed ett proportionalitetskrav av domstolen.²⁴

Från att ha varit huvudsakligen föräldraorienterad i sin rättspraxis har

²³ Kilkelly, Ursula, *The Child and the European Convention on Human Rights*, 1999, s. 263 f.

²⁴ I klara fall av missförhållanden ger domstolen tydligt uttryck för att ett omhändertagande av familjen är förenligt med artikel 8. Ett exempel härpå är när barnet bevisligen har blivit sexuellt utnyttjat av en förälder (No 11630/85 mot Sverige. Andra exempel är fall när barnet har utsatts för misshandel av förälder eller där föräldern inte har skyddat barnet från misshandel. Omhändertagande p.g.a. vanvård av barnet har också ansetts vara förenligt med artikeln. I några rättsfall har omhändertaganden i fall av missförhållanden p.g.a. föräldrarnas missbruk respektive psykisk sjukdom varit relevant och tillräckligt enligt artikel 8 (se till exempel K. och T. mot Finland). Domstolen har däremot varit mer ifrågasättande i fall där grunderna inte är lika tydliga, såsom vid omhändertagande av barn till begåvningshandikappade föräldrar (se Johansen mot Norge). När det gäller omhändertagande strax efter födseln, se K. och T. mot Finland. I dylika fall har domstolen uppmärksammat huruvida den sociala myndigheten företagit frivilliga åtgärder för att understödja föräldraskapet först, och man har betonat att ett omhändertagande som sker på den grunden att barnet får det bättre i ett familjehem är oförenligt med artikel 8.

barnets rättsliga ställning kommit att få ökat utrymme av Europadomstolen i domar under senare år. Det märks genom att Europadomstolen i flera barnrättsliga mål har berört relevanta artiklar och begrepp i FN:s konvention om barnets rättigheter. Begreppet barnets bästa är ett sådant begrepp från nämnda konvention som behandlas i flera av domstolens domar.

Artikel 8 tillhandahåller även vissa processuella rättigheter för barnet. Barn har till exempel erkänts vara i behov av visst processuellt skydd när det gäller rätten att få komma till tals i mål och ärenden som rör barnet. Vidare har barn tillerkänts rätt att i vissa fall få ha ett medinflytande på beslut avseende regler som gäller föräldrars vårdnad och umgänge med barnet.

Härutöver kan artikel 6 i Europakonventionen, nämnas. Enligt artikel 6 är var och en, vars civila rättigheter och skyldigheter är föremål för prövning, "berättigad till en rättvis och offentlig förhandling inom skälig tid och inför en oavhängig och opartisk domstol, som upprättats enligt lag". Artikeln ger den enskilda möjligheter att utkräva olika slags processuella rättigheter vid myndighets- och domstolskontakt. Genom Europadomstolens avgöranden har det bland annat utvecklats en rättspraxis att artikel 6 kräver att myndigheter i mål och ärenden som rör den enskildas civila rättigheter tillhandahåller möjligheter för den enskilda att få uttrycka sig muntligen inför myndigheten eller domstolen.²⁵ Vidare har den enskildes överklaganderätt i samband med myndighetsbeslut som rör civila rättigheter stärkts påtagligt.

De mål rörande artiklarna 6 och 8 som är relevanta för framställningen kommer att presenteras i följande kapitel.²⁶

3.2.4 Den Europeiska konventionen om utövandet av barns rättigheter

Genom Europarådets försorg tillkom i januari 1996 Den Europeiska konventionen om utövandet av barns rättigheter. Sverige har undertecknat konventionen men ännu inte ratificerat den. Det utredningsarbete som utfördes under åren 2001–2002 i Sverige med syfte att hitta former för konventionens tillämplighet och betydelse för svensk lagstiftning – och

²⁵ Se L. mot Finland, 2000; Fredin mot Sverige II, 1994 och Allan Jacobsson mot Sverige II, 1998.

²⁶ Det finns en stor praxis rörande artikeln inom en rad olika områden. Några domar som rör den svenska sociala barnvården kan nämnas redan här: Eriksson mot Sverige, 1988; Olsson I, 1988; Nyberg mot Sverige, 1990; Olsson II mot Sverige, 1992; Paulsen-Medalen och Svensson mot Sverige, 1998; Lindelöf mot Sverige, 2000; Anne-Marie Andersson mot Sverige, 1997. Upplyningslämnande ledde till placering. Se även lagen (1988:205) om rättsprövning av vissa förvaltningsbeslut. Avsikten med lagen är att tillgodose det krav på domstolsprövning som artikel 6 ställer upp.

som utmynnade i en promemoria²⁷ med förslag om ratificering av konventionen – har sedan inte lett vidare. I promemorian föreslås att svensk rätt kompletteras i vissa delar för att överensstämma med konventionens artiklar.²⁸ Man förordar vidare att konventionen skall tillämpas på fem områden, där mål och ärenden enligt LVU är ett sådant område.

Syftet med konventionen är att stärka barns rättsliga ställning i familjerättsliga processer, vilket framgår av dess preambel. Där uttrycks också att den skall utgöra ett komplement till FN:s konvention om barnets rättigheter och tillhandahålla processuella regler som skall underlätta för länderna att förverkliga konventionens rättighetslista. I preambeln förklaras vidare vikten av att barn ges information för att möjliggöra att de kan utöva sina rättigheter, och att barns inställning tillmäts vikt. Europarådets konvention fokuserar på informationsutbytet i en rättslig process, det vill säga hur barn skall kunna bli hörda, få komma till tals, få ta emot relevant information och på andra sätt delta i processer som rör dem personligen.

Artikel 3 rör rätten för barn att få information och att få redovisa sin inställning under ett förfarande inför en domstol eller en förvaltningsmyndighet.

Ett barn som enligt inhemsk lag bedöms ha tillräcklig mognad skall, i fråga om förfaranden inför en judiciell myndighet som berör barnet, tillerkännas och ha rätt att begära följande rättigheter:

- a) att erhålla all relevant information,
- b) att tillfrågas om och redovisa sin inställning, och
- c) att informeras om de möjliga följderna av ett tillmötesgående av dess inställning och de möjliga följderna av varje avgörande.

Informations- och yttranderätten i artikeln begränsas till barn som har uppnått tillräcklig mognad enligt nationell standard för att medverka i rättsliga processer. I svensk rätt förekommer ingen diskussion i lagstiftningsarbeten kring hur mognadsbegreppet skall tolkas och förstås. Där emot framgår det av promemorian att den nuvarande 15-årsregeln som styr barns processbehörighet inte skall utgöra någon mognadsgräns, utan rättigheterna i artikel 3 skall tillkomma barn före denna ålder.²⁹

Den beslutande myndigheten åläggs en utredningsskyldighet i artikel 6, vilket innefattar att tillse att barnets informations- och yttranderätt tillgodoses samt att tillmäta barnets inställning rättmätig vikt i beslutet. Vidare uppställs ett skyndsamhetskrav i artikel 7 och i artikel 8 uppställs en befo-

²⁷ Ds 2002:13.

²⁸ A.a., s. 57 ff.

²⁹ A.a., s. 137 ff.

genhet, tillika skyldighet, att handla på eget initiativ för att förhindra att barns bästa allvarligt hotas i mål och ärenden som de berörs av. Flera artiklar behandlar barnets rätt till en representant i processer som berör dem samt relationen mellan denna representant och barnet. Artikel 4 stadgar att barnet som huvudregel skall ha rätt att begära en företrädare som skall företräda henne eller honom i ärenden inför förvaltningsmyndigheter och domstolar, när föräldrarna på grund av en intressekonflikt med barnet inte kan företräda henne eller honom. I artikel 10 åläggs representanten skyldighet att lämna all relevant information till det barn som uppnått tillräcklig mognad, att klarlägga barnets inställning samt att redovisa den för förvaltningsmyndigheten eller domstolen.

3.2.5 Deklarationen om sociala och rättsliga principer rörande skydd av och omsorg om barn, särskilt med hänsyn till nationell och internationell placering i fosterhem och adoption

Familjehemsplacerade barns rättsliga skydd behandlas inte särskilt i någon artikel i FN:s konvention om barnets rättigheter.³⁰ Istället finns ett FN-dokument från 1986 som innehåller vissa regler speciellt för dessa barn, Deklarationen om sociala och rättsliga principer rörande skydd av och omsorg om barn, särskilt med hänsyn till nationell och internationell placering i fosterhem och adoption. Deklarationen består av fyra delar, varav en inledning, en del med allmänna artiklar om familjens och barnets välfärd, en del som behandlar familjehemsplacerade barn och en avslutande del som rör adopterade barn. I deklarationens inledning betonas vikten av att beakta de grundläggande mänskliga rättigheterna vid handläggning av dessa barns ärende.

Conscious of the need to proclaim universal principles to be taken into account in cases where procedures are instituted relating to foster placement or adoption of a child, either nationally or internationally.

Begreppet barnets bästa återfinns i artikel 5 i deklarationens allmänna del.

In all matters relating to the placement of a child outside the care of the child's own parents, the best interests of the child, particularly his or her need for affection and right to security and continuing care, should be the paramount consideration.

Till skillnad från artikel 3 i FN:s konvention om barnets rättigheter, där ju principen om barnets bästa också stadgas, betonas i den citerade artikeln vad som är särskilt centralt vid fastställandet av barnets bästa. Det är för det första behovet av *kärlek*, för det andra behov av *trygghet* och för det tredje

³⁰ Till skillnad från adoptioner som regleras särskilt i artikel 21.

behovet av *varaktig omvårdnad*. Man kan fråga sig varför det finns en specificering av vad som är centralt för att uppnå principen om barnets bästa i deklARATIONEN men inte i konventionen. En orsak kan vara den begränsade grupp barn som omfattas av deklARATIONEN. Familjehemsplacerade barn är en ytterst utsatt grupp där kärlek, trygghet och omvårdnad i många fall är särskilt betydelsefullt och just sådant som barnet inte har upplevt före åtskiljandet från föräldern. Samtidigt är det rimligt att uppfatta dessa tre mål som ytterst centrala för alla barn. Kanske hade en exemplifiering av dessa och några andra mål kunnat ge artikel 3 i FN:s konvention om barnets rättigheter en tydligare innebörd än den har idag.

Det finns tre artiklar som särskilt rör familjehemsplacerade barn. Av artikel 10 framgår det att familjehemsplaceringar skall regleras i lag. Artikel 11 stadgar att familjehemsplaceringen skall vara en temporär lösning. Placeringen kan visserligen pågå tills barnet är vuxet, men den bör avslutas dessförinnan om det finns förutsättningar för barnet att återvända till sina biologiska föräldrar eller om det finns förutsättningar för adoption. Artikel 12, slutligen, betonar det familjehemsplacerade barnets rätt till medverkan. Där framgår följande:

In all matters of foster family care, the prospective foster parents and, as appropriate, the child and his or her own parents should be properly involved. A competent authority or agency should be responsible for supervision to ensure the welfare of the child.

Första meningen uttrycker behov av delaktighet för de inblandade, det vill säga barnet, de biologiska föräldrarna och familjehemsföräldrarna. Andra meningen uttrycker krav på tillsyn av familjehemsplaceringen och motsvarar artikel 25 i FN:s konvention om barnets rättigheter. Delaktigheten skall gälla i alla frågor ("all matters") som rör familjehemsplaceringen. Undantag gäller för frågor där det inte är lämpligt att barnet eller de biologiska föräldrarna medverkar. För familjehemsföräldrarna uppställs inget motsvarande lämplighetskrav. Det är intressant att deltagandebestämmelsen är placerad i familjehemsdelen av deklARATIONEN. En vanlig lösning är annars att denna typ av bestämmelser placeras i de allmänna delarna av ett dokument och därmed innefattar hela målgruppen för regelverket. Anledningen att man valt en annan lösning här borde rimligen vara att man vill betona deltagandekravet särskilt i dessa ärenden. Det finns inte heller någon motsvarande bestämmelse i den del av konventionen som uppställer särskilda bestämmelser rörande adopterade barn, vilket talar för att man ser annorlunda på barns möjligheter och behov av delta i adoptionsärenden.

3.2.6 Resolution (77)33 on the Placement of Children

Genom Europarådets försorg har det utarbetats ett stort antal konventioner, resolutioner och rekommendationer till medlemsstaterna i Europa rörande barns situation. En resolution gäller familjehemsplacerade barn. Resolution (77)33 on the Placement of Children tillkom i november 1977 och syftar till att tillförsäkra att placeringar av barn i familjehem och institutioner sker på bästa möjliga sätt i medlemsstaterna.

Dokumentet uppställer regler för hur de nationella myndigheterna i respektive medlemsstat bör organisera familjehemsvården för barn och vilka principer som bör ligga till grund för en sådan verksamhet. De generella principerna framgår av första artikeln. Inledningsvis konstateras att barn inte bör placeras utom hemmet om andra åtgärder är tillräckliga och att åtgärder för att hjälpa barnen bör kombineras med insatser för att komma till rätta med föräldrarnas problem. Därefter uppställs i artikel 1.3 grundläggande krav på en familjehemsplacering:

The arrangements made for the child (including a decision to leave him in his family or to place him) should try to ensure the highest possible degree of satisfaction of his developing emotional needs and his physical wellbeing as well as any preventive medical educational or other care necessary to meet any special problems he may have;

These arrangements should provide, as far as possible and when this is in the best interests of the child:

- maintenance of links to his family;
- stability of care and bonds of affection, taking into account the child's developmental stage in regard to the formation of emotional attachments; respect of his individuality;
- a cultural and social environment which is appropriate and acceptable to society;
- integration into a local community and preferably the same one as the family's;
- for adolescents, opportunities for assuming responsibility, for achieving independence and for taking up adult roles.

Av nämnda artikel uppställs således tydliga krav på att dels tillhandahålla en *generellt* sett trygg, känslfull och utvecklande miljö för det placerade barnet, dels uppfylla de *särskilda* krav som varje barn behöver, beroende av barnets ålder, vårdbehov och närmiljö. I artikeln uttrycks vikten av fortsatt kontakt med den ursprungliga familjen, barnets behov av trygghet och kärlek, respekten för barnets integritet, kontinuitet i barnets kulturella och sociala miljö samt delaktighet i en lokal miljö.

Vidare stadgas i artikel 1.5 krav på att en vårdplan upprättas. Av särskild vikt anses det vara att vårdplanen innehåller ett beslut om hur placeringen

på bästa sätt skall påbörjas och att uppföljningar av placeringen dokumenteras. Den första uppföljningen bör ske senast inom sex månader från placeringens påbörjande. Om det är fråga om ett litet barn bör den ske tidigare. Därefter bör motsvarande bevakningar göras regelbundet under barnets vistelse i familjehemmet.

I artikel 2.4 förordas att socialtjänsten arbetar i "teams" med olika kompetens för att säkerställa barnets goda vård. De som är inblandade i placeringen i övrigt bör också ges möjlighet att medverka under själva placeringstiden för att barnets tillvaro skall fungera väl. Dessa är barnet självt, familjehemsföräldrarna, de biologiska föräldrarna, socialtjänsthandläggaren som har kontakt med barnet och/eller familjehemmet, hälso- och sjukvårdspersonal, förskolepersonal och lärare till barnet samt eventuellt involverade psykologer eller annan barnexpertis. Särskilt uttrycks krav på att barnet skall ges möjlighet att få diskutera sin situation i ökande utsträckning i takt med stigande intellektuell mognad.

Av artikel 2.10 framgår vikten av att anpassa valet av familjehem utifrån barnets individuella behov. Socialtjänsten bör därför sträva efter att vara försedd med olika typer av hem för framtida familjehemsplaceringar. Närhetsprincipen betonas i artikel 2.11 där det stadgas att socialtjänsten bör sträva efter att placera barnet nära sina biologiska föräldrar och barnets sociala nätverk, i den mån det inte strider mot barnets bästa. Av olika vårdalternativ förespråkas i artikel 2.13 att familjehem prioriteras.

I dokumentet betonas vikten av kontroll, tillsyn och uppföljning. Förutom de ovan nämnda kraven på regelbunden uppföljning av vårdplanen fordrar artikel 2.14 en noggrann kontroll av de olika familjehem som erbjuds barnen. Privata placeringsoptioner bör avkrävas särskilda kvalitetskontroller, i form av medgivandekrav eller tillstånd. Artikel 2.6, slutligen, föreskriver att det skall finnas en tillsynsverksamhet för att säkerställa god vård för barnen.

3.2.7 Recommendation No R(87)6 on Foster Families

Det finns vidare en rekommendation från Europarådet rörande familjehem, Recommendation No R(87)6 on Foster Families från år 1987. I detta dokument rekommenderas medlemsstaterna att utverka ett nationellt regelverk rörande familjehem enligt vissa givna principer. Dessa principer, åtta till antalet, framgår av ett särskilt appendix och är enligt följande.

För det första stadgar dokumentet att det bör finnas tillsyn av familjehemsverksamheten med syfte att tillse att placerade barn tillhandahålls tillräckliga emotionella och materiella förutsättningar, lämpliga för barnets utveckling, särskilt med beaktande av familjemedlemmarnas personliga förutsättningar att ta hand om barn och deras hemmiljö. När så behövs för barnets bästa skall den ansvariga myndigheten ingripa och stötta familjen.

För det andra skall relationen mellan barnet och de biologiska föräldrarna upprätthållas. Föräldrarna skall upplysas om barnets situation, om det inte är skadligt för barnets behov och intressen.

För det tredje skall familjehemsföräldrarna ha befogenhet att utöva föräldraskapets skyldigheter i det dagliga vardagslivet och i akuta situationer.

För det fjärde skall familjehemsföräldrarna, om möjligt, ges rätt att få uttrycka sin mening innan viktiga beslut skall fattas rörande det familjehemsplacerade barnet.

För det femte skall familjehemsföräldrarna efter en långvarig placering ges möjlighet att inom ramen för nationell lagstiftning få ansöka om ökat vårdnadsskap, och när det är lämpligt, även om den legala vårdnaden om barnet.

För det sjätte skall en särskild prövning göras av myndighet eller domstol när ett barn har varit långvarigt placerat i ett familjehem och det föreligger oenighet om barnet skall få vara kvar i familjehemmet eller inte.

För det sjunde skall beslut om ändring av vårdnad, omplaceringar och upphörande av vård enligt de tidigare nämnda principerna föregås av att berörda parter får uttrycka sin mening. Barnet skall få komma till tals om det har uppnått tillräcklig mognad i förhållande till det beslut som skall fattas. Beslutet, som skall fattas skyndsamt, skall grundas på vad som är i enlighet med barnets behov och intressen. Särskilt skall barnets relationer till sina föräldrar och familjehemsföräldrar beaktas.

För det åttonde bör avtal som upprättas med familjehem vara i enlighet med ovan nämnda principer.

Syftet med Europarådets rekommendationer är att skapa enhetliga regler i Europa för att säkerställa barnets välfärd som familjehemsplacerat barn. Säkerställandet av ett tydligt och genomtänkt regelverk är enligt Europarådets mening ett sätt att tillgodose dessa barns bästa. Att även tillvarata familjehemsföräldrars ställning i en sådan regelsamling anses kunna gynna de familjehemsplacerade barnen.

I den allmänna delen av rekommendationen uttrycker man också vikten av att utverka möjligheter att tillgodose och utveckla familjehemsplacerade barns egen person under placeringen:

Considering that it is possible to improve the legal systems relating to the fostering of children in order to promote the development of the personality of the child and to protect his person and his moral and material interests.

Av citatet kan utläsas att barnet skall betraktas som en egen individ, ett subjekt. Syftet med familjehemsplaceringar skall inte bara vara att säkerställa de allmänna behov som ett barn kan ha, utan även ta tillvara och utveckla barnets särskilda behov och intressen.

3.3 Barnet som subjekt och aktör enligt svensk rätt

3.3.1 Rättssäkerhet för barnet

Ett grundläggande krav vid myndighetskontakt är kravet på rättssäkerhet. Denna skall gälla alla barn vid kontakt med svenska myndigheter. Det finns både generella rättssäkerhetsgarantier i fråga om myndighetshandläggning av ärenden och domstolsprövning av mål i den förvaltningsrättsliga och förvaltningsprocessuella regleringen som berör den sociala barnvården och särskilda processuella skyddsregler för barn. Till de generella regler som skall tillgodose barnets rättsskydd gentemot myndigheter hör regler om kommunikation, partsinsyn, beslutsmotivering, underrättelse av beslut och överklaganderätt i många fall. Medan överklaganderätten redan har behandlats (kapitlet 2.2.5) kommer de andra nämnda reglerna att behandlas i detta och följande kapitel.

Det är tydligt att det får uppställas vissa särskilda krav på de processuella reglerna när det gäller barn. Syftet med dessa regler är i många fall just att tillhandahålla rättssäkerhet för barn. Medan vuxna regelmässigt har full handlingsförmåga och därmed möjligheter att själva tillgodose sina intressen är det annorlunda för barn. Dessa har begränsad förmåga att tillvarata sina behov och intressen i handläggning av ärenden. De behöver därför ett särskilt anpassat processuellt skyddsnät för att ha ett fullgott rättsskydd.³¹ Exempel på detta är särskilda representanter för barnet, barnanpassade intervjumetoder och särskilda krav på iakttagande av barnets bästa. Begreppet barnets bästa utreds närmare i detta kapitel, medan andra juridiska former för att barnanpassa handläggningen av ett ärende berörs i kommande kapitel.

Diskussioner rörande rättssäkerheten i socialtjänstlagstiftningen har förts löpande sedan lagarnas tillkomst. Ett återkommande tema är i vad mån SoL:s konstruktion av ramlag och lagens vida och tänjbara begrepp begränsar möjligheterna att tillförsäkra den enskilda ett tillräckligt rättsskydd.³² Förståelsen av begreppet rättssäkerhet ligger i sin formella betydelse främst

³¹ Mattsson, 2002, s. 30 f.

³² Se till exempel Grönwall, Lars, Aktuella spörsmål inom socialrätten, Förvaltningsrättslig tidskrift 1984, s. 1 ff, Bramstäng, Gunnar, Den nya sociallagstiftningen – normgivningsteknik, begreppsbildning och tolkning. Svensk Juristtidning 1984, s. 861 ff, Westerhäll-Vahlne, Lotta, SoL 6 § – ett verk med eller utan ram?, i Socialrättsliga uppsatser, Juridiska föreningen i Lund, Nr 85, 1986, s. 9 ff, Riberdahl, Curt, Målstyrning och ramlag – ett diskussionsinlägg, Statsvetenskaplig tidskrift, 1986, s. 41 ff, Holmberg, Sten, Sociala rättigheter. Mål och medel, Förvaltningsrättslig tidskrift 1990, s. 190 ff, Bramstäng, Gunnar, Sociallagstiftningen. En kommentar till socialtjänstlagen, lagen om vård av unga samt lagen om vård av missbrukare, 1985, s. 25 f, Sundberg Weitman, Brita, Omhändertagande av barn. Är svensk rätt förenlig med Europakonventionen?, i Skrifter tillägnade Gustav Petré, 1984, s. 252 f samt Mattsson, 2002, s. 51.

i förutsebarhet och likhet i lagstiftning och rättstillämpning samt i kontrollerbarhet.³³ Rättssäkerhetsgarantier syftar med denna innebörd till att skapa trygga förutsättningar för att förvaltningsbeslut blir korrekta. Med ett sådant synsätt kan man ställa upp fyra krav på handläggning av myndighetsbeslut.³⁴ Det innebär för det första krav på att de materiella reglerna är utformade så att de är enkla att tillämpa och att det inte finns utrymme för godtycklighet. Det omfattar för det andra krav på att de processuella reglerna skapar trygga förutsättningar för den enskilde i form av insyn, kommunikation och representation av en jurist eller annan person. Det betyder för det tredje att det finns kvalificerade beslutsfattare i ärendet och för det fjärde att det finns möjlighet till överprövning av ärendet och att andra organ utövar tillsyn.

I de diskussioner som jag för kring rättssäkerheten för de familjehemsplacerade barnen behandlas de processuella reglerna, handläggningsbestämmelserna, i samband med en placering ingående. Ett återkommande tema är om gällande rättsregler är tillräckliga för att skapa trygghet för familjehemsplacerade barn idag, eller om det dessutom behövs andra juridiska former för att åstadkomma detta. Även de materiella regler som tillämpas under familjehemsplaceringen diskuteras, såsom förutsättningarna för upphörande av tvångsvård, liksom vikten av kvalificerade beslutsfattare. Överklaganderätten och tillsynsansvaret behandlas översiktligt.³⁵

3.3.2 Integritetsskydd för barnet

3.3.2.1 Allmänt

Det är inte tillräckligt att kräva rättssäkerhet i handläggningen av barnavårdsärenden. Utöver detta uppställs särskilda krav på integritetsskydd för det barn som antingen berörs av ett ärende eller är part i ett mål som rör

³³ Det finns möjlighet att innefatta även den offentliga maktens omsorg om att lagstiftning skapas och tillämpas så att medborgarnas rättigheter skyddas. (Se till exempel Eskeland, Ståle, "Fangerett: en studie av rettssikkerhet ved fullbyrdelse av fengselsstraff", 1989, s. 57 ff. Då avses till exempel krav på att lagstiftningen skall säkerställa grundläggande rättigheter om integritetsskydd eller att myndigheten kommer fram till rättvisa lösningar på rättsliga problem. Även om den senare beskrivningen är tilltalande är den för det här arbetets vidkommande inte så användbar. Rimlighets- och rättvisekrav kommer att behandlas, men då i samband med att begreppen rättssäkerhet diskuteras tillsammans med begreppen integritetsskydd och rätten till gradvis stigande autonomi.

³⁴ Jfr Kjønstad, Asbjørn, Oversikt over lov om sosiale tjenester og grunnprinsipper i sosialretten, i Kjønstad, Asbjørn, Bernt, Jan Fridthjof, Kjellevoid, Alice, Hove, Harald, Sosial trygghet og rettssikkerhet – under sosialtjenesteloven og barneverntjenesten, 2 utg., 2000, s. 49 ff. samt Mattsson, 2002, s. 30 f.

³⁵ Överklaganderätten och tillsynsansvaret kommer att undersökas vidare i kommande publiceringar av författaren.

henne eller honom personligen. Lagstiftningen återspeglar barns särskilda behov av skydd i fråga om deras integritet i vissa fall. Bestämmelsen i 14 kapitlet 4 § andra stycket sekretesslagen (1980:100), SekrL, är ett exempel på detta. Enligt denna paragraf kan vårdnadshavaren nekas information som rör barnet om ett utlämnande av uppgifterna kan vara till betydande men för barnet. Barnets behov av integritetsskydd tillåts i det här fallet väga tyngre än vårdnadshavarens behov av att få ta del av information rörande barnet. De gängse reglerna som annars styr relationen mellan barn och föräldrar får alltså vika i en sådan situation. Andra exempel är barns rätt att få komma till tals utan att de nödvändigtvis är part i ett ärende, en rättighet som gäller i flera familjerättsliga och socialrättsliga mål. Barnets möjlighet att få uttrycka sig tillåts dominera över det regelverk som annars begränsar yttranderätten i domstolar till enbart parterna i målet. Genom dessa och liknande bestämmelser synliggörs lagstiftarens betoning på barns behov av integritetsskydd vid myndighetskontakt.

Efter att ha sökt vägledning i förarbeten och doktrin inom den sociala lagstiftningen definierar jag begreppet integritet som respekten för information till, från och om barnet.³⁶ Integritetsskydd handlar i en sådan betydelse om rätten till informationsutbyte och skyddet för densamma. Detta synsätt har visat sig vara ett användbart sätt att undersöka reglerna om informationsutbyte mellan myndigheter och barn. I vilken utsträckning bör barn vara inkopplade i handläggningen, hur mycket information bör barnet få tillgång till – hur skall det ske – och skall barnet få lämna synpunkter på informationen? I vad mån bör barnets vilja, önskemål och känslor utredas? Dessa och liknande frågor är betydelsefulla i handläggning av ärenden som rör barn. Integritetsskyddet kan sägas bestå av flera beståndsdelar: rätten till information, rätten att få lämna information (dels som mål, dels som medel) och rätten att får styra vem som får ta del av informationen om barnet.

3.3.2.2 Rätten till information

Kommuniceringsprincipen är en grundläggande förvaltningsrättslig princip som präglar förfaranden mellan det allmänna och den enskilde. Denna princip framgår av 17 § FL för myndighetsärenden och 10–12 samt 18 §§ FPL för mål i förvaltningsdomstol. Som en del av denna princip finns rätten att få information (där den andra delen är rätten att få lämna information, se nedan). Rätten till partsinsyn i 16 § FL och 43 § FPL kompletterar kommuniseringsprincipen och ger parterna rätt att ta del av det som tillförts ärendet, om det avser myndighetsutövning och inte begränsas genom 14 kapitlet 5 § SekrL.

³⁶ Mattsson, 2002, s. 119 ff.

Det är i de allra flesta situationer väsentligt för barnet att få veta vad som sker – och kommer att ske – henne eller honom.³⁷ Ett barn med svårigheter i sin hemsituation kan trots detta uppleva stor trygghet i sin tillvaro och ha svårt att förstå att en förändring måste ske. Även om det finns mycket lite trygghet i tillvaron, är det barnets enda existerande värld. Beroendet till föräldrarna är givet och barnet behöver hjälp att bevara sina positiva bilder av föräldrarna. Detta sker genom samtal med barnet. Genom att berätta för barnet vad som kommer att ske, och varför, kan barnet få en chans att förstå situationen utifrån sin egen världsbild. Barnet måste sedan få en möjlighet att reflektera över det som händer henne eller honom. Barnet kan ha en helt annan rädsla än den som de vuxna förutser. Det är därför viktigt att lyssna på barnets egen oro.³⁸

Forskning om hur barn uppfattar socialtjänstens bevakning av deras intressen i samband med en familje- eller institutionsplacering visar att barn upplever ett bristande integritetsskydd i detta avseende. Efter intervjuer med 20 placerade barn i en svensk kommun kunde Cederborg och Karlsson ge en bild av hur familjehemsplacerade barn kan uppleva socialtjänstens agerande.³⁹ Resultaten visade att barnen upplevde att de varken blivit hörda i någon större utsträckning eller att de fått information om socialtjänstens planering. Vissa barn hade inte fått veta att det fanns beslut om LVU-åtgärd och att de skulle tvångsplaceras, andra hade inte fått vetskap om vem familjehemsföräldrarna varit förrän främmande människor kommit och hämtat dem. Mer än hälften av barnen hade känt sig övergivna i samband med placeringen. De upplevde vidare att det inte har blivit tagna på allvar av de vuxna. Barnen hade i flera fall egna problem som de kände att de inte kunde prata med någon om. Författarna konstaterar att de insatser från socialtjänstens sida som syftar till att bevaka barnens intressen i själva verket sker "över huvudet" på barnen.⁴⁰

Det nämnda forskningsresultatet åskådliggör hur barn inte blir betraktade som individer och subjekt med lika stor rätt till integritetsskydd som vuxna. Istället för att få möjlighet att vara aktörer – genom att få information och genom att få uttrycka sin mening – blir barnen behandlade som objekt utan rätt till delaktighet och medverkan. Att fränkännas rätten att bli betraktad som ett subjekt och aktör innebär en integritetskränkning för barnet, vilket nämnda forskningsresultat visar.

³⁷ Mattsson, 2002, s. 119 ff.

³⁸ Socialstyrelsen, Samtal med barn, Kunskapsöversikt 2004, s. 41 f.

³⁹ Cederborg, Ann-Christin och Karlsson, Yvonne, Omhändertagande med barnets perspektiv, Socialvetenskaplig tidskrift 2001, nr 3, s. 163 ff.

⁴⁰ A.a., s. 175 f.

3.3.2.3 Rätten att få lämna information som mål och medel

Barns möjligheter att få komma till tals anses allmänt bestå av barnets egna möjligheter att föra sin talan som processbehörig part, barnets möjligheter att yttra sig som icke processbehörig part/berörd person och vuxna företrädarens möjligheter att få uttala sig som ställföreträdare för barnet⁴¹. I samtliga fall handlar det i grunden om de principer som förvaltningsrätten vilar på, det vill säga den ovan nämnda kommuniceringsprincipen och rätten till partsinsyn.

Att få uttrycka sin mening är betydelsefullt på två sätt. Dels kan informationsutbytet vara ett *mål* i sig självt. Det handlar då om rätten att få yttra sig, oavsett om det som sägs kan antas vara till någon nytta eller ej för mottagaren. Yttranderätten är ett självständigt mål och grundläggande för kommunikationsprincipen. Av den socialrättsliga lagstiftningen framgår numera rätten att få uttrycka sin mening som ett mål. Enligt 3 kapitlet 5 § andra stycket SoL skall ett barns inställning så långt det är möjligt klarläggas när en åtgärd inom socialtjänsten rör barnet. Motsvarande bestämmelse finns i LVU där det framgår av 1 § sjätte stycket att den ungas inställning skall klarläggas så långt det är möjligt.

Dels kan ett informationsutbyte ha som syfte att tillföra utredningsmaterial till mottagaren. Rätten att få uttrycka sig är då inte endast ett ändamål i sig självt; det är också ett *medel* för att nå fram till ett väl grundat och korrekt beslut. Kommunikationsprincipen innehåller båda dessa beståndsdelar, men kan ändå sägas ha sin tyngdpunkt på just informationsutbyte för att få fram ett beslutsunderlag. Tanken bakom den kontradiktoriska sakbehandlingen, som kommunikationsprincipen vilar på, är att det bästa sättet att få fram ett bra beslutsunderlag är genom att parterna själva får fram detta underlag i en slags formell "dialog" som myndigheten eller domstolen administrerar. Att använda barns utsagor som bevismaterial är inget nytt för socialtjänsten. Genom att tidigarelägga processbehörigheten till 15 år (i stället för 18 år) kan barn redan från denna ålder framföra sin mening och tillföra utredningsmaterial i mål och ärenden som rör dem själva med stöd av 11 kapitlet 10 § SoL och 36 § LVU. Även yngre barns utsagor kan givetvis vara värdefulla bevismedel. Genom bestämmelser i 11 kapitlet 10 § andra stycket SoL och 36 § tredje stycket LVU kan yngre barn höras, om det är till nytta för utredningen och barnet inte kan antas ta skada av det.

⁴¹ Ställföreträdare kan vara av olika slag men har ändå rätt att yttra sig. Se till exempel RÅ81 2:2, där kammarrättens förfarande, att på talan av föräldern ändra barnavårdsnämndens beslut i fråga om umgängesrätt med ett familjehemsplacerat barn utan att låta nämnden yttra sig, enligt Regeringsrätten har ansetts strida mot kommuniceringsprincipen. Även om nämnden enligt gällande lagstiftning inte var part i målet skulle nämnden ändå närmast betraktas som en legal ställföreträdare och därmed ha rätt att få komma till tals.

Regelverket skall göra det möjligt för barn att få yttra sig i frågor som rör dem personligen. En invändning mot detta kan vara att barn inte vill vara delaktiga och medverka, utan istället överlåter åt vuxna att fatta beslut *utan* att höra barnen. Givetvis kan barn vilja avstå från att framföra sin talan. Det är emellertid ingen motsättning till barnets rätt att få komma till tals. I aktörskapet ingår såväl rätten att agera som rätten att förhålla sig passiv av egen vilja.⁴² Det barn som inte önskar framföra sin mening behöver därför inte uppleva någon press att göra det.

Inom samhällsvetenskaplig forskning har man emellertid kunnat konstatera att det vanligen finns en stark och tydlig önskan hos barn och ungdomar att få komma till tals. Forskning som försöker inhämta barnets syn på möjligheten att delta som informationslämnare och få yttra sig verkar vara ganska samstämmig vad gäller barnets intresse att få delta. Claezon, som intervjuat ungdomar som blivit omhändertagna med stöd av LVU, betonar ungdomarnas starka vilja att få finnas med och bli respekterade för det de är. Claezon skriver bland annat följande:⁴³

Egentligen skulle deras råd kunna sammanfattas i ett enda begrepp *Lyssna!* Men det finns även andra nyckelord som återkommer som engagemang, förtroende, delaktighet. Ungdomarna framhåller sin individualitet, de vill inte bli "instoppade i fack" utan bli sedda som de individer de är. [...] Jag tolkar uppmaningen att socialarbetarna skall *lyssna* på den unge som att detta inbegriper att se vem den unge är och att försöka *förstå*.

Claezon uppmanar socialtjänsthandläggare och andra som arbetar med barn och ungdomar att lyssna på dem, och att på så sätt visa det engagemang som ungdomarna önskar och därigenom åstadkomma ett ömsesidigt förtroende.⁴⁴ Gunvor Andersson, professor i socialt arbete vid Socialhögskolan, Lunds universitet, kan också konstatera i sin forskning att barn har en önskan att få komma till tals. Hon har i en longitudinell studie följt ett antal barn som i åldrarna 0–4 år placerats på barnhem och därefter hamnat i familjhem.⁴⁵ Andersson delar Claezons uppfattning om vikten av att det

⁴² Se även Mattsson, Titti, Kommentar till Elisabeth Näsmans föredrag "Barn, barn-
dom och barns rätt", i Olsen, Lena (red.), *Barns makt*, 2004, s. 77 ff.

⁴³ Claezon, Ingrid, *Tvångsomhändertaganden. Ur tonårigas, anhörigas och socialsekreterares perspektiv*, 2004, s. 122. Cederborg, Ann-Christin och Karlsson, Yvonne, *Omhändertagande med barnets perspektiv*, *Socialvetenskaplig tidskrift* 2001, nr 3 s. 163 ff.

⁴⁴ Claezon, s.213 f.

⁴⁵ Andersson, Gunvor, *Små barn på barnhem*, 1984. Se även Andersson, Gunvor, *Family relations, adjustment and wellbeing in a longitudinal study of children in care*, *Child & Family Social Work*, 2005, s. 43 ff.

finns en vuxen person som lyssnar på barnet och som barnet kan anförtra sig åt.⁴⁶ Genom att lyssna på barnet visar man barnet respekt och delaktighet, och barnet kan få uppleva att hon eller han blir betraktad som en särskild individ. Genom att lyssna på den unga ger man henne eller honom även en möjlighet att få påverka sin situation. Detta skapar ett ömsesidigt förtroende, en upplevelse av engagemang hos de vuxna och en möjlighet för barnet att påverka sin situation.

Barnets möjligheter att få komma till tals är inte enbart beroende av att hon eller han faktiskt får höras av någon vid något tillfälle. Barnet är också beroende av vem som har *tolkningsföreträdare* angående det barnet uttrycker.⁴⁷ I förfarandet med hur barn kommer till tals är det ytterst centralt hur vuxna tolkar och bedömer den information som barnet förmedlar vid samtal och möten med vuxna representanter för barnet.⁴⁸ En viss prägling av samtalet är antagligen ofrånkomlig. Den vuxna representantens egna erfarenheter präglar omedvetet hennes eller hans förståelse och tolkning av vad barnet säger.⁴⁹ Tolkningar av utsagor är i viss mån nödvändiga när en vuxen skall skapa sig en förståelse av barnet. Ibland kan emellertid ombildningar ske utan anledning, särskilt när de skapas av oklarhet. Ett sätt att undvika den typen av onödiga omformationer är att säkerställa den ursprungliga källan.⁵⁰

De flesta barn blir stärkta av att man visar dem respekt. De är oftast positiva till att någon är uppriktigt intresserad av vad de har att säga. När barnet kan berätta om vad det varit med om och känner att det tas emot positivt, är det en bekräftelse på att dess upplevelser räknas. Som vuxen behöver man inte förstå allt, det viktiga är att man försöker ställa sig vid barnets sida och ta in dess verklighet. Man kan reda ut missförstånd, informera, förklara och berätta vad man vet om vad som ska hända. Man kan hjälpa barnet att avlasta skuld, att sortera och att förstå lite mer. Barnet får en större chans att förstå varför insatser görs i familjen och blir mer delaktigt.⁵¹

Genom att tydligt skilja mellan vad som kommer från barnet och vad som kommer från den vuxna representanten kan beslutsunderlaget ge en så nära verklighetsbild av samtalet med barnet som möjligt.

⁴⁶ Andersson, Gunvor, Barn i samhällsvård, 1995, s. 199.

⁴⁷ Socialstyrelsen, Samtal med barn i socialtjänsten, Kunskapsöversikt 2004, s. 72.

⁴⁸ Mattsson, 2002, s. 452 ff.

⁴⁹ Socialstyrelsen, Samtal med barn i socialtjänsten, Kunskapsöversikt 2004, s. 72.

⁵⁰ A.a.

⁵¹ A.a., s. 9.

3.3.2.4 Rätten att få styra vem som kan få information

Sekretesslagens regler om tystnadsplikt i verksamheten har till syfte att tillförsäkra den enskilda ett integritetsskydd rörande uppgifter om henne eller honom. Reglerna gäller automatiskt för alla anställda vid en myndighet och för andra personer som för myndighetens räkning deltar i verksamheten. Även personer som på grund av anställning, uppdrag hos myndigheten eller på annat sätt för myndighetens räkning deltar i myndighetens verksamhet och därigenom får vetskap om uppgifter är bunden av sekretessen, vilket framgår av 1 kapitlet 6 § SekrL. För socialtjänstens vidkommande uttrycks en stark sekretess i 7 kapitlet 4 § SekrL för flertalet uppgifter om en enskild persons personliga förhållanden. Enligt 1 kapitlet 5 § SekrL får socialtjänsten emellertid lämna ut uppgifter som är nödvändiga för att de skall kunna fullgöra sin verksamhet. I detta ingår att ge familjehemsföräldrar nödvändiga uppgifter om barnet för att säkerställa hennes eller hans goda vård. Upplysningar om barnet kan även lämnas ut i vissa andra fall, genom de undantagsbestämmelser som anges i 14 kapitlet SekrL.

Kontrakterade familjehem anses ingå i den grupp personer som omfattas av sekretesslagens bestämmelser och de är därför underkastade socialtjänstsekretessen.⁵² Däremot gäller inte sekretess för andra familjehem som får uppgifter från en myndighet. De ses mindre som myndighetspersoner och mer som vanliga föräldrar, med möjlighet att lämna uppgifter om barnet till personal på barnavårdscentral, vårdcentral, förskola, skola och personer i dess närhet. I en ärendehandläggning som rör barnet, till exempel ifråga om överflyttning av ett familjehemsplacerat barn från ett familjehem till ett annat, är familjehemsföräldrar inte att anse som part i ärendet. Deras rätt att ta del av det som tillförts ärendet begränsas i dessa fall av bestämmelserna i 7 kapitlet 4 § SekrL. I övrigt bryter partinsynsreglerna eventuella sekretessregler för de övriga berörda, det vill säga barnet och de biologiska föräldrarna, vid en ärendehandläggning som rör barnet.

Ungdomars egna erfarenheter av familjehemsplaceringar ger vid handen att deras integritet inte alltid tas tillvara i tillräcklig utsträckning vad gäller att inte föra vidare information. I en artikel av företrädare för ett nätverk för barn och unga som varit föremål för familjehemsvård uppger en person med erfarenhet av familjehem följande.⁵³

Vår integritet är så lite värd i jämförelse med andra barns. De vuxna kan berätta för hela byn om vår bakgrund, snoka bland våra saker och ringa "soc" och berätta varje detalj utan att tala med oss först. Kommer man till en ny skola "vet" alla allt innan man ens hunnit säga sitt namn.

⁵² Prop. 1979/80:2 del A, s. 181 samt JO 1986/87 s. 193.

⁵³ Grant, Cattis, Socialsekreterarna gör allt för få hembesök, i Socionomen 1997, nr 4, s. 20.

Citatet speglar sannolikt många barns upplevelser av hur känslig information om dem görs tillgänglig för andra utan möjlighet för dem själva att påverka saken. Familjehemsföräldrarna får information om barnet från socialtjänsten och andra myndigheter för att kunna agera rätt i sitt uppdrag. Det är väsentligt att familjehemmet besitter tillräcklig kunskap om barnets tidigare förhållande och uppväxt för att kunna bistå den unga på olika sätt under placeringen. Till skillnad från socialtjänsten omfattas emellertid inte familjehemsföräldrarna av sekretesslagens bestämmelser. Dessa kan därför lämna ut uppgifter om barnet till andra utan hinder av någon bestämmelse. Familjehemsföräldrarna räknas mer som föräldrar än som myndighetspersoner i det vardagliga informationsutbytet med myndigheter.⁵⁴ I många fall är det givetvis nödvändigt att familjehemmet lämnar ut uppgifter om barnet, såsom exempelvis vissa uppgifter till rektor och skolpersonal när barnet skall börja en ny skola. Samtidigt är det väsentligt att beakta barnets utsatthet i informationshänseende. De uppgifter som familjehemmet får ta del av om barnet är ofta av känslig karaktär. Det är en balansgång för familjehemsföräldrarna att använda den här informationen på ett konstruktivt sätt utan att kränka barnets integritetsskydd.

3.3.3 Gradvis stigande autonomi för barnet

Integritetsskyddet skall säkerställas av barnets gradvis stigande autonomi. Med autonomikravet avser jag rätten för barnet att få vara med och påverka i en handläggning som skall utmynna i ett beslut som rör barnet personligen. Principen om autonomi innefattar enligt den definition som jag använder både medbestämmanderätt och självbestämmanderätt.⁵⁵ Graden av bestämmanderätt beror på barnets ålder och mognad samt beslutets karaktär. Olika lagar och därtill hörande rättspraxis formulerar här något varierande krav. Kravet på respekten för barnets åsikter och önskningsar – som en del av barnets integritetsskydd – innebär emellertid att beslutsfattaren måste kunna *motivera* varför barnets intressen får vika för andra eller andras intressen.

Barns medbestämmanderätt i sociala frågor framgår av sociallagstiftningen i två avseenden. För det första ger *processbehörigheten* vid 15 års ålder goda förutsättningar för barn att rättshandla under handläggningar av mål och ärenden som rör barnet. Enligt 36 § LVU och 11 kapitlet 10 § SoL har barn som fyllt 15 år rätt att själva föra sin talan i mål och ärenden

⁵⁴ Däremot omfattas inte familjehemmen av partsinsynsreglerna och har inga möjligheter att få tillgång till information vid ärenden som rör barnet hos samma myndigheter.

⁵⁵ För en mer utförlig presentation av begreppet autonomi i svensk rätt, se Mattsson, 2002, s. 149 ff.

som rör dessa lagar. Efter 15 års ålder har barnet således rättshandlingsförmåga som part och kan därmed fatta därtill hörande beslut under ärendets gång. Exempelvis kan barnet besluta om den juridiska företrädaren skall vara hennes eller hans ombud, eller om hon eller han skall företräda sig själv. Barnet kan även bestämma hur talan skall föras i sak om hon eller han önskar det. Det innebär att barnet kan inskränka ombudets möjlighet att uttrycka åsikter som inte överensstämmer med hennes eller hans egna. 15-årsgränsen bör därför inte underskattas. Här tangerar barnet vuxenskapet i rättslig bemärkelse. Barnets roll som subjekt och aktör är mycket tydlig.

För det andra skall hänsyn tas även till *mindre barns vilja*. Det framgår av 3 kapitlet 5 § andra stycket SoL och 1 § sjätte stycket LVU. Av bestämmelsen framgår att bedömningen av barnets medinflytande skall bero på barnets ålder och mognad. Därutöver kan barnets möjlighet att påverka också bero på beslutets karaktär. Är det fråga om att höra barnet för att tillföra utredningen uppgifter kan också nytto- och skaderekvisiten i 11 kapitlet 10 § andra stycket och 36 § tredje stycket komma i fråga. Detta innebär att det yngre barnet inte hörs om det inte anses tillföra utredningen något nytt eller om det anses kunna vara skadligt för barnet att höras. Om bestämmelserna kommer i konflikt med varandra, exempelvis om barnet vill framföra sin åsikt (med stöd av 3 kapitlet 5 § andra stycket) men det inte anses vara till nytta (nyttorekvisitet är inte tillräckligt uppfyllt enligt 11 kapitlet 10 § andra stycket), skall barnets yttranderätt gälla. Barnets rättsliga ställning som subjekt och aktör talar tydligt för en sådan inställning. I annat fall åsamkas barnet en integritetskränkning genom att hon eller han inte får komma till tals. Däremot kan skyddsargumentet göra avvägningen mindre självklar i fall där barnet vill tillföra information till utredningen, men där barnet kan antas ta skada av detta. En avvägningsbedömning av barnets behov och intressen bör då göras. Barnets rätt att få komma till tals bör emellertid väga tungt även i ett sådant fall, särskilt i fråga om de lite äldre barnen med större mognad.

Ålders- och mognadsrekvisiten är den brukliga formen för att bedöma barnets medbestämmanderätt i lagtext. Syftet med dessa rekvisit är att ge beslutsfattaren möjlighet att ta hänsyn till det enskilda barnets förutsättningar i fråga om medbestämmanderätt. Att man i många olika regelverk låter såväl ålder som mognad ha juridisk betydelse för hur stor vikt som skall läggas vid barnets ålder speglar lagstiftarens syn på barnet som subjekt och aktör. Det finns emellertid praktiska svårigheter att tillämpa denna juridiska form för bestämmanderätt. Särskilt gäller detta mognadsrekvisitet. Det är vanligen ganska okomplicerat att fastställa barnets ålder. Svårigheten med att hantera ålderskriteriet är att det sällan framgår i lagtext *vilken* ålder som skall innebära ökad medbestämmanderätt. Detta skapar

osäkerhet hos rättstillämparen som då har att själv ta ställning i denna fråga. Rimligen bör avsaknaden av angivna åldersgränser i lagtexten innebära att bestämmanderätten skall tillåtas öka successivt. I rättspraxis har det införts vissa åldersgränser i såväl de socialrättsliga som de familjerättsliga målen.⁵⁶

Med mognadsrekvisitet är det emellertid värre. Det är ett oklart begrepp som lagstiftaren stadsfäster i flera lagar utan att precisera vad som avses med mognad. Det framgår varken i förarbetena till FN:s konvention om barnets rättigheter eller i förarbetena till FB, SoL eller LVU hur mognad skall definieras och förstås.⁵⁷ Istället får juristen få ta hjälp av utvecklingspsykologins diskussioner om mognad, från vilket begreppet ursprungligen härstammar. I Nationalencyklopedin definieras begreppet enligt följande:

Mognad, psykologiskt begrepp som innebär att egenskaper utvecklas till en nivå där de blir funktionsdugliga. Denna utveckling är resultatet av ett samspel mellan genetiska anlag och miljöfaktorer. Mognaden öppnar möjligheter för nya beteenden och nya inlärningsformer som inte varit möjliga att utveckla innan mognaden inträtt. Man kan t.ex. inte räkna med att det går att lära ett månadsgammalt barn att tala eller spela schack, hur mycket man än försöker träna det.

Med mognad i utvecklingspsykologisk mening avses alltså en persons färdighetsutveckling av egenskaper som gör det möjligt att skapa nya beteenden och inlärningsformer. Två svårigheter att använda begreppet som ett juridiskt rekvisit framträder tydligt. Av definitionen framgår för det första *mognadsbegreppets subjektiva karaktär*. Bedömningen av vad som är ett moget beteende kan variera från en person till en annan. Det som någon tycker är att moget beteende, är i en annans person ögon omoget (exempelvis att gråta som vuxen). Beskrivningen av mognadsbegreppet ger för det andra vid handen att mognad är ett vitt begrepp som kan innefatta *olika typer av mognad*. Det kan vara fråga om emotionell mognad, fysisk mognad, intellektuell mognad m.m. Det finns ingen vägledning i förarbetena huruvida mognadsbegreppet i något avseende skall avgränsas som rekvisit

⁵⁶ Exempelvis framgår det av Regeringsrättens dom den 27 juni 2005 (mål nr 6374-04) att man inte bör besluta om umgänge med föräldern för de fall som ett familjehemsplacerat barn som är 12 år och/eller har en 12-årigs mognad beskriver en stark motvilja eller rädsla för detta. I de familjerättsliga målen är 12-årsgränsen befäst i rättspraxis, se Dahlstrand, s. 274.

⁵⁷ I en C-uppsats vid Juridiska fakulteten vid Lunds universitet, Mogen för sin ålder? En studie av mognadsbegreppets rättsliga innebörd vid barnets rätt att komma till tals och få sin åsikt beaktad, har Jessica Bengtsson studerat relevanta förarbeten med syftet att finna en definition av begreppet mognad. Hennes resultat visar att begreppet mognad varken definierats eller diskuterats i lagstiftningsförarbetena.

i lagen. I brist på sådan vägledning får en rimlighetsbedömning göras i det enskilda fallet. För de mognadsbedömningar som sker i handläggningar av social- och familjerättsliga mål bör i första hand den intellektuella mognaden vara vägledande, följt av barnets emotionella mognad. Barnets fysiska mognad är av förklarliga skäl mindre relevant i dylika ärenden.

Mognadsbegreppets oklara och subjektiva karaktär innebär att bedömningen av ett barns mognad kan variera beroende på vem som gör den. Någon likabehandling kan därför inte avkrävas i fråga om mognadsbedömningar. Som konsekvens härav blir motiveringsskyldigheten för förvaltningsmyndigheter och förvaltningsdomstolar väsentlig. Fördelarna med att ha ett diffust rekvisit som mognadsrekvisitet i lagtexter, kan överväga nackdelen att likabehandling inte kan uppnås mellan de barn som är föremål för mognadsbedömningarna om bedömningen motiveras. Genom att ge skäl för hur man bedömt frågan tillmötesgår man barnets behov av integritetsskydd. Det finns då möjlighet för barnet att förstå, och kanske ifrågasätta, den gjorda bedömningen. Vidare skapar man praxis för framtida mognadsbedömningar och kan på det sättet åstadkomma en viss enhetlighet i prövningsgrunderna för mognadsmätningen.

Barns gradvis stigande autonomi sker på bekostnad av föräldrars bestämmanderätt över sina barn. Å ena sidan har vårdnadshavaren enligt 6 kapitlet 11 § FB rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter. Å andra sidan har vårdnadshavaren enligt samma paragraf skyldighet att ta allt större hänsyn till barnets synpunkter i takt med barnets stigande ålder och utveckling. Det kan härmed uppstå en konflikt mellan barns och föräldrars bestämmanderätt. Detta är ett tämligen oreglerat område där tvister får lösas internt och informellt mellan barnet och föräldrarna. Vid placeringar inom den sociala barnvården träder ytterligare personer in, med mer eller mindre (med)bestämmanderätt, beroende på personens ställning och vårdens karaktär. I en sådan situation blir upprätthållandet av barnets integritetsskydd och rätt till gradvis stigande autonomi centralt, och samtidigt komplicerat. Föreliggande studie av familjehemsplacerade barn avser att belysa vilka konflikter som kan uppkomma under en sådan placering. Såväl frivillig vård med stöd av SoL som tvångsvård med stöd av LVU aktualiserar vikten av, och svårigheten med, samverkan mellan barn, biologiska föräldrar, familjehemsföräldrar och socialtjänsten.

3.4 Det familjehemsplacerade barnet och barnets bästa

3.4.1 Allmänt

Principen om barnets bästa är en av hörnpelarna i FN:s konvention om barnets rättigheter. Av artikel 3 framgår att barnets bästa skall komma i främsta rummet vid alla åtgärder som rör barn. För det ändamålet åtar sig konventionsstaterna enligt samma artikel att vidta de lämpliga åtgärder som behövs för att tillförsäkra barnet det skydd och den omvårdnad som behövs för barnets välfärd. Begreppet barnets bästa innehar en särställning såväl inom FN:s konvention om barnets rättigheter som inom svensk barnrättslig reglering. Barnets bästa är också en central bedömningsgrund vid handläggning av beslut som rör familjehemsplacerade barn i svensk rätt. Jag har därför valt att behandla det för sig i föreliggande avsnitt och inte som en del av avsnitt 3.2.2, där annars relevanta artiklar i konventionen avhandlas.

Begreppet har en snart hundraårig historia i svensk rätt och har ända sedan 1920-talet varit vanligt förekommande i svensk lagstiftningstext.⁵⁸ Under de senaste tio åren har frekvensen märkbart ökat och uttrycket barnets bästa finns numera i flertalet lagstiftningsprodukter som berör barn personligen. En rad bestämmelser om krav på att beakta barnets bästa har införts inom flera områden av svensk lagstiftning.

Som en följd av dessa lagändringar finns numera principen om barnets bästa i såväl SoL som LVU. Bestämmelserna är emellertid inte likalydande. Av 1 kapitlet 2 § SoL framgår bland annat följande:

När åtgärder rör barn skall det särskilt beaktas vad hänsynen till barnets bästa kräver.

Förarbetena ger ingen förklaring till vad man avser med barnets bästa. Istället hänvisar man till att begreppet är relativt och innebär olika saker för olika personer, beroende av hur de uppfattar barnets behov. Vad som är barnets bästa får förändras över tid i takt med ändrade värden och ny kunskap i samhället, menar man.⁵⁹

Bestämmelsen i 1 § femte stycket LVU har en skarpare formulering än dess motsvarighet i SoL.

Vid beslut enligt denna lag skall vad som är bäst för den unge vara avgörande.

Medan bestämmelsen i SoL medger att man kan ta hänsyn även till andra intressen vid ett beslut enligt den lagen är innebörden av motsvarande regel

⁵⁸ Mattsson, 2002, s. 34.

⁵⁹ Prop. 1996/97:124, s. 100.

i LVU att inga andra intressen än barnets bästa får vara bestämmande för ett beslut med stöd av lagen. Anledningen till detta är att LVU avgränsar sig till ärenden som rör utsatta barn, och i sådana ärenden skall det inte finnas andra lika tungt vägande bestämmande kriterier vid beslutsfattandet. Innebörden av barnets bästa utreds emellertid inte heller här, varken i lag eller förarbeten. Inte heller kan man finna någon konkret förklaring i den familjerättsliga lagstiftningen. Slutsatsen blir att begreppet barnets bästa får sin betydelse först i ett givet sammanhang, i sin kontext. Det är också min utgångspunkt för detta arbete. Jag betraktar barnets bästa som ett uttryck för den *avvägningsbedömning* som behöver ske vid varje enskilt beslut som rör ett barn personligen mellan å ena sidan vuxnas (experter, vårdnadshavare, personer i barnets sociala nätverk m.fl.) åsikter om barnets behov, och å andra sidan barnets egen uppfattning och vilja. En bedömning av vad som är barnets bästa är helt enkelt en proportionalitetsprövning av de olika åsikter och bedömningar som finns i en fråga som rör ett enskilt barn. Begreppets subjektiva och oklara innebörd innebär att någon lika-behandling inte kan avkrävas handläggaren eller den som skall fatta beslutet. Möjligheten att tillåta flexibilitet och individanpassning i det enskilda fallet får överväga problemet med att fall kan bedömas olika beroende på vem som beslutar. Däremot kan barnets rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi säkerställas genom att beslutsunderlaget är grundligt och heltäckande (samt genom att motiveringsskyldigheten följs). Vilka beståndsdelar som behövs för att upprätthålla dessa krav i utredningsarbetet kommer att behandlas i det följande.

3.4.2 Barnets behov och intressen

I en tidigare studie har jag presenterat en arbetsmetod för att kunna bedöma vad som empiriskt är barnets bästa i det enskilda fallet.⁶⁰ Metoden går ut på ett inhämtande av vissa typer av information. Medan prövningen i stort tillåts vara fri (i enlighet med den fria bevisprövningsmetoden i svensk processrätt och med hänsyn till avsaknaden av riktlinjer i tillämplig barnlagstiftning) läggs vikt vid fastställande av underlaget för denna prövning. För att systematisera faktorer som kan ingå i prövningen av barnets bästa använder jag två begreppspar, barnets behov och barnets intressen. Med *barns behov* avser jag vad vuxna (och de vuxnas samhälle) anser att barn i allmänhet behöver. Här talar man *om* barnet. Med *barns intressen*, däremot, menar jag barnets egen uppfattning av sin situation. Här krävs att man talar *med* barnet och får hennes eller hans åsikter.

För att göra en distinktion mellan vad barn i allmänhet behöver och vad det enskilda barnet behöver delar jag vidare upp barnets behov och intres-

⁶⁰ Mattsson, 2002, s. 36 ff.

sen i *typiska* respektive *specifika behov*. Typiska behov och intressen är då sådana behov och intressen som barn delar med varandra. Med specifika behov och intressen avser jag sådana behov och intressen som kan knytas till det enskilda barnet. Med en sådan här uppdelning vill jag tydliggöra vilka olika typer av material som kan finnas att tillgå vid beslut som rör barnet. Vilket underlag som skall ligga till grund för varje enskilt beslut framgår vanligen på något sätt av rådande lagstiftning. Inför ett beslut av ett offentligt organ som rör ett barn inom den sociala barnvården uttrycker till exempel gällande rättsregler att barnets typiska och specifika behov bör utredas och särskiljas. Därutöver bör barnets specifika intressen klarläggas, om inte barnet har en annan uppfattning eller om barnet inte kan bilda egna åsikter.

Barnets behov rör alltså vuxnas uppfattning om vad barn behöver. Medan barns *typiska behov* är sådana som vuxna anser att barn i allmänhet behöver, är barns *specifika behov* sådant som vuxna anser att det enskilda barnet behöver. Uppgifter om barn i allmänhet återfinns i lagtext (se exempelvis 6 kapitlet 1 § FB där barnets rättighetslista framgår), vetenskaplig litteratur (om barns utveckling m.m.) och erhålls ibland från sakkunniga experter. En beslutsfattare får härigenom en god uppfattning om vad barn brukar behöva i en viss ålder, i en viss situation etc. Av FN:s deklARATION om familjehemsplacerade barn framgår till exempel att särskilda behov för dessa barn vid fastställande av barnets bästa är kärlek, trygghet och omvårdnad. Europarådets resolution rörande placerade barn, också den behandlad i kapitlet ovan, uttrycker placerade barns behov av en trygg, känslfull och utvecklande miljö.

Uppgifter om det enskilda barnets specifika behov erhålls genom att vuxna som kommit i kontakt med barnet – personer i barnets närmiljö eller yrkespersoner som undersökt barnet, till exempel vid en barnpsykiatrisk undersökning – uttalar vad de anser att detta barn behöver. Det handlar då om att undersöka vilka särskilda behov som ifrågasvarande barn har. Dessa behov kan variera beroende på barnets ålder, mognad, bakgrund, uppväxtförhållanden, hälsostatus, situation i skolan, relation till föräldrar etc. Det finns ofta olika sätt att få fram sådana uppgifter. Det inkommande materialet kan också ha varierande grader av tillförlitlighet och tyngd. Ibland framkommer det också motstridiga uppgifter om barnet, vilket kan göra det svårt att fastställa de specifika behoven. I andra fall är det ganska uppenbart vad barnet ifråga har särskilt behov av.

Medan uppgifter om barnets specifika behov vanligen kan inhämtas genom kontakt med olika personer och på olika sätt, förutsätter inhämtandet av uppgifter om *barnets intressen* alltid att det enskilda barnet ges möjlighet att få uttrycka sin mening. Om barnet uttalar sig som representant för gruppen barn om vad hon eller han behöver framkommer

information om barns *typiska intressen*. Exempelvis kan ett eller flera barn tillfrågas innan en lekplats skall byggas, i syfte att få fram information om vad barn anser att barn tycker om att göra på en sådan plats. Den informationen kan sedan nyttjas vid konstruktionen av lekplatsen och därmed skapa glädje för andra barn. Barn kan också uttala sig om vad hon eller han som individ känner, tycker eller vill. Det rör sig då om det enskilda barnets personliga åsikt. Detta benämner jag barnets *specifika intressen*.

Genom att bestämma, och därmed *synliggöra*, vilka olika typer av information om barnet som kan, och bör, erhållas i en utredning där barnets bästa skall undersökas, är första steget taget mot ett fastställande av vad som är det enskilda barnets bästa. Nästa steg är att *inhämta* dessa uppgifter. Ju mer ingripande beslut som skall fattas, desto större krav bör ställas på utredningsmaterialets beståndsdelar. Därefter får frågan om vad som är barnets bästa *prövas*, med användandet av det som framkommit i utredningen. Vanligen innebär detta dels en värdering av varje uppgift för sig, dels en helhetsbedömning av det totala utredningsmaterialet. Det blir i många fall en avvägningsbedömning, där till exempel vårdnadshavarens vilja att få utöva umgänge med sitt barn får ställas mot barnets ovilja eller rädsla att träffa föräldern. Slutligen skall beslutet om vad som är barnets bästa *motiveras* vid myndighetsutövning enligt bestämmelser i FL och FPL. Även vid andra beslut än beslut som innebär myndighetsutövning bör motivering lämnas, skriftligen eller muntligen, till den enskilda.

3.4.3 Sambandet mellan barnets bästa och barnets vilja

Vid prövningen av barnets bästa kan det mycket väl uppstå en problematik i det att barnets behov och hennes eller hans intressen inte överensstämmer. Hur skall bedömningen av barnets bästa då ske? De primära rättskäl-lorna ger vanligen inte alls besked i frågan hur dylika konflikter skall styra tolkningen av vad som är det enskilda barnets bästa i olika fall.⁶¹ Istället är det brukligt att lagtexten anger såväl vikten av att besluta i enlighet med barnets bästa som vikten av att beakta barnets vilja. Såväl SoL som LVU har denna konstruktion. De båda begreppen barnets bästa och barnets vilja används parallellt och utan att det ena begreppet kan sägas ha företräde framför den andra.

Först är det på sin plats att reda ut begreppen. Enligt den begreppsdefinition som jag föreslagit bör inte begreppen barnets vilja respektive barnets bästa ställas mot varandra. Det är inte förenligt med ett barnaktörs-perspektiv att uppfatta begreppen som jämförbara. Begreppet *barnets bästa* är såsom framgått ovan inte av objektiv karaktär, utan det är ett relativt

⁶¹ Frågan har diskuterats i viss utsträckning i prop. 1997/98:7, s. 104f. men några generella riktlinjer framgår inte av förarbetena.

begrepp med skiftande innehåll från situation till situation. Vad som är barnets bästa i det enskilda fallet kan därför inte fastställas objektivt. Barnets bästa är istället resultatet av en avvägningsbedömning av barnets behov och intressen. Det är en metod att lösa de eventuella motsättningar som kan finnas mellan de vuxnas mening (barnets typiska respektive specifika behov) och barnets syn på saken (barnets specifika intressen). *Barnets vilja* är en del av beslutsunderlaget, bland flera delar, för att bedöma vad som är barnets bästa. Det är barnets syn på saken (och en del av barnets intressen enligt min definition, där andra intressen kan vara barnets uppfattning av sin situation, barnets beskrivning av vårdnadshavaren etc.). Den ungas vilja är således en väsentlig beståndsdel av barnets bästa och ett resultat av att barnet har fått komma till tals. Jag använder begreppen barnets vilja och barnets intressen parallellt. Dessa är som påpekats inte synonymer. Barnets vilja är en del av barnets intressen, det vill säga uppgifter som framkommit i samtal med barnet. Det är av vikt att inte utesluta andra uppgifter från barnet än sådana som är barnets vilja. Ofta är nämligen annan information från barnet än enbart hennes eller hans vilja väsentlig för en bedömning av vad som är barnets bästa. Exempelvis är det väsentligt att utreda eventuell rädsla eller oro hos barnet vid en bedömning om umgänge med vårdnadshavaren är det bästa för barnet. Barnet kan ju uttrycka en vilja att träffa vårdnadshavaren av lojalitet eller rädsla mot denna. Vid samtal med barnet kan barnets känslor framkomma och påverka bedömningen av vad som är barnets bästa i den aktuella frågan.

Det kan mycket väl uppstå intressekonflikter mellan barnets vilja och barnets behov. För att lösa denna konflikt föreslår Eklund, lektor i processrätt vid Juridiska fakulteten vid Uppsala universitet, att barnets vilja skall ha en synlig inverkan på beslutet.⁶² Enligt hans uppfattning bör rättstillämparen generellt sett använda sig av ett synsätt på barnets bästa där barnets vilja är tydligt beaktad. Härmed förstås att barnets behov får vara utgångspunkten vid prövningar av barnets bästa, men att barnets vilja skall synliggöras och uppmärksammas i beslutet.⁶³ Eklunds uppfattning är vidare att barnets vilja generellt sett skall väga tungt, och i oklara fall vara avgörande. Ett sådant synsätt överensstämmer med den kompetensorienterade synen på barn (i kontrast till det behovsorienterade synsättet).⁶⁴

Att barnets vilja kan få stor betydelse vid bedömningen av vad som är det enskilda barnets bästa är enligt professor Kirsten Sandberg, Oslo universitet, implicit i barnets rättigheter till självbestämmande och skydd. Däremot är det inte sagt att barnets specifika behov inte kan få lika, eller

⁶² Eklund, s. 35 ff.

⁶³ A.a., s. 37.

⁶⁴ Singer, s. 83.

större, betydelse än barnets vilja vid en bedömning av barnets bästa.⁶⁵ Sandberg utgår från Eekelaars metod för att fastställa barnets bästa, ”dynamic self-determinism”. Enligt nämnda synsätt är det centrala att få fram barnets hela personlighet i utredningen. Istället för att koncentrera bedömningen av vad som är bra för barn till generella uppfattningar från psykologer, fackfolk och beslutsfattare bör främst uppgifter om, och från, det enskilda barnet inhämtas. Härigenom, menar Sandberg, kan barnet bidra till utfallet i beslutet utan att det överflyttas till barnet självt. Att få fram vad barn uttrycker är bara ett sätt att nå fram till ett beslut som överensstämmer med barnets bästa. Genom att söka lösningar som har som mål att ge barnet ett framtida liv med maximala möjligheter, blir det som är barnets bästa inte nödvändigtvis det som barnet önskar just nu. Istället hjälper man barnet att skilja mellan det som är viktigt för henne eller honom och det som är impulsstyrt. Med en sådan metod har vuxna skyldighet att bortse från destruktiva önskemål från barnets sida och istället finna lösningar som bättre överensstämmer med barnets personlighet. Beslut som rör barnet får sedan ändras i takt med att barnets personlighet utvecklas och förändras, därav det dynamiska i metoden.

Den metod som Sandberg beskriver tar sin utgångspunkt i barnets specifika behov. Istället för att använda generella antaganden om vad barn behöver som grund för ett beslut om barnets bästa, bör barnets egenart och personlighet vara det huvudsakliga underlaget för beslutet.⁶⁶ Beslutets inverkan på uppgifter från barnen får variera, beroende på barnets ålder och mognad, samt – inte minst – om det som barnet framför är i linje med barnets personlighet och tidigare erfarenhet.

Eklunds och Sandbergs syn på relationen mellan barnets bästa och barnets vilja speglar två synsätt som båda uttrycker vikten av att finna ett ”barnets bästa” som rör det enskilda barnet, och som mycket väl kan avvika från ett annat barns ”barnets bästa”. Medan Eklund betonar vikten av att väga in vad barnet uttrycker när man skall fastställa barnets bästa, uttrycker Sandberg betydelsen av att se till hela barnets personlighet, där vuxnas förståelse av barnets behov bör vara tongivande.

Det är tveksamt om det går att komma så mycket längre i generella diskussioner om metoder för att fastställa barnets bästa där lagstiftaren överlåtit till tillämparen att göra en helhetsbedömning. De olika synsätten kan användas vid olika tillfällen och för olika barn. De är enligt min mening båda väsentliga att ha förståelse för. Istället för att bestämma vilken tonvikt som skall läggas vid å ena sidan barnets behov och å andra sidan barnets intressen vill jag emellertid betona vikten av ett gediget beslutsunderlag

⁶⁵ Sandberg, Kirsten, *Tilbakeføring av barn etter omsorgsovertakelse*, 2003, s. 64 ff.

⁶⁶ A.a., s. 67.

samt en grundlig motivering av hur avvägningen mellan barnets behov och intressen gjorts. På det sättet kan båda synsätten förenas och användas i olika situationer.

I vilken utsträckning barnets vilja får avgöra eller på annat sätt påverka det enskilda beslutet måste således tillåtas variera från fall till fall. Faktorer som får styra är – förutom tillämplig lagtext, beslutets karaktär samt barnets behov och intressen i det enskilda fallet – barnets ålder och mognad. Det socialrättsliga regelverket ger klart uttryck för barns rätt till medverkan vid beslut som rör dem. Barnets påverkan skall tillåtas variera beroende av barnets ålder och mognad. Bestämmelserna i SoL och LVU⁶⁷ om rätten till barns gradvis stigande autonomi tyder på att barnets specifika intressen skall tillmätas större betydelse vid fastställande av vad som är det enskilda barnets bästa ju äldre barnet blir. Sådana uppgifter skall alltså värderas högre i takt med stigande ålder och mognad. Uppgifter om barnets specifika behov skall på samma sätt tillåtas få minskat värde ju äldre och mognare barnet blir. I många fall kan detta ske ganska naturligt, med tanke på att man lättare kan få in uppgifter från barnen själva ju äldre de blir. Många frågor om barnet som skulle ha riktats till någon vuxen kan man istället ställa till barnet självt. På detta sätt får man fram uppgifter om barnets specifika intressen som annars skulle bestått av uppgifter om dess specifika behov. Barnets intressen ökar alltså generellt med stigande ålder och mognad. Barnet lär bättre känna sig själv och kan lättare uttrycka sin mening. Därmed minskar betydelsen av barnets behov. Det finns således en balans mellan varje barns behov och intressen som kan utnyttjas som vägledning vid inhämtande av uppgifter.

I vilken utsträckning som barnets intressen kan styra olika typer av beslut som rör det familjehemsplacerade barnets bästa kommer att diskuteras i kapitlen 4–6.

3.5 Sammanfattning och avslutande synpunkter

I det här kapitlet har jag behandlat några utgångspunkter inför kommande genomgång av familjehemsplacerade barns rättsliga ställning. Betydelsen av dessa bör inte underskattas. Även om gällande lagstiftning uppställer ett antal regler som utgör ramen för de familjehemsplacerade barnens vardag, grundas den sociala barnavårdens verksamhet huvudsakligen på en ramlag som skall kompletteras genom tillämpning i det enskilda fallet. Vid första anblick verkar det finnas mycket utrymme för varierande lösningar och beslut av respektive tillämpare. Detta vore dock inte förenligt med offent-

⁶⁷ 3 kap. 5 § andra stycket SoL. respektive 1 § sjätte stycket LVU.

lig verksamhet som grundas på krav om förutsebarhet och likabehandling. Det är därför angeläget att finna ytterligare utgångspunkter för att komplettera de ramar som gällande rätt ger vid handen.

Det finns då flera utgångspunkter att beakta. Jag har tagit upp de två, enligt min mening, mest grundläggande utgångspunkterna för arbetet med barn. Den första förutsättningen är synen på *barnet som subjekt och aktör*.

Detta synliggörs på ett övergripande plan genom barnets ställning som subjekt och aktör i de internationella dokument som reglerar mänskliga rättigheter. FN:s konvention om barnets rättigheter är det huvuddokument som anger barns status som subjekt med såväl allmänna som särskilda rättigheter som samhällsmedborgare, och därtill hörande skyldigheter för vuxna att realisera dessa rättigheter. Europakonventionen med tillhörande rättspraxis tillhandahåller det familjehemsplacerade barnet vissa rättigheter som är bindande för den svenska rättstillämparen (vilka kommer att behandlas i följande kapitel). Dessa konventioner, tillsammans med de deklARATIONER, resolutioner och rekommendationer som redovisas i kapitel 3.2, ger viktig vägledning för rättstillämparen.

I dessa dokument fastslås det familjehemsplacerade barnets rätt till skydd, kärlek, omvårdnad, utveckling. Vidare betonas vikten av att synliggöra barnets individuella särdrag, utvecklingsmöjligheter och önskemål inför och under placeringen. Det finns således en skyldighet att beakta barnets särskilda behov vid beslut som rör barnet, såsom vid valet av familjehem. Det är inte tillräckligt att endast godta gängse uppfattningar om vad som är bra för barn. Vidare betonas i flera dokument kravet på delaktighet och medbestämmande för barnet, inklusive den mer eller mindre absoluta rätten för barn att få komma till tals i ärenden som rör henne eller honom personligen. Barnet skall tillåtas vara en deltagande person inför beslut som rör henne eller honom (när det är möjligt), tillsammans med övriga inblandade aktörer. Grunden för dessa krav är synen på barnet som subjekt och aktör. Barnet skall visserligen tillåtas vara ett objekt för andras handlande om omsorg och kärlek, där utrymme också skall finnas att få fatta beslut om barn som målgrupp. Därutöver skall barnet emellertid tidigt också tillerkännas rätten som subjekt, individen barnet som lagen riktar sig till. Det familjehemsplacerade barnets utsatthet och behov av delaktighet betonas i flera dokument. Här avses barnets handlingsförmåga, dess aktörskap. Med stigande ålder och mognad skall barnet ges gradvis ökande möjligheter till medinflytande som aktör.

Vissa av de ovan angivna dokumenten som handlar om att tillvarata familjehemsplacerade barns bästa har hittills inte varit föremål för spridning till dem som arbetar med socialt utsatta barn i Sverige. Särskilt rör detta Europarådets dokument. Det är emellertid av vikt att använda alla de dokument som är relevanta för respektive yrkeskår, oavsett om det rör

nationella eller internationella dokument. Utvecklingen är att internationella regelverk får allt större betydelse för de europeiska länderna i rättstillämpningen i respektive land. Sverige har samma skyldighet som andra länder att inhämta relevanta regelverk och att låta sig påverkas av dessa vid varje rättsfråga. Europarådets resolution och rekommendation rörande familjehemsplacerade barn är två sådana dokument som bör observeras av den svenska lagstiftaren och rättstillämparen.

Synen på barnet som subjekt och aktör finns också tydligt uttryckt i svensk lagstiftning. Barnets rätt till rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi är centrala utgångspunkter vid tillämpningen av den sociala lagstiftningen. Dessa begrepp har gemensamt att de förutsätter att barnet är subjekt och aktör. Kraven om förutsebarhet, kontrollerbarhet och likabehandling riktar sig till barnet i mål och ärenden som rör henne eller honom personligen. För att tillgodose rättssäkerheten för barnet uppställer den sociala lagstiftningen regler om ett förvaltningsrättsligt grundskydd enligt FL och FPL för barnet samt specialbestämmelser i SoL och LVU. Här kan även nämnas rätten till kommunikation, kravet på beslutsmotivering, överklaganderätten och tillsynen av verksamheten. Barnets integritetsskydd skall säkerställas genom barnets möjlighet att delta, själv eller genom en representant. Det innefattar rätten att få uttrycka sin mening, rätten att få ta del av material som rör henne eller honom och rätten att kunna påverka att sådan information inte vidarebefordras utan barnets kunskap. Den gradvis stigande autonomi innebär att barnet skall få ökat medinflytande i beslut som rör henne eller honom i takt med stigande ålder och mognad. Begreppen rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi inbegriper således en rad regler som är av central betydelse för det familjehemsplacerade barnets rättsliga ställning som subjekt och aktör. Dessa begrepp lämpar sig därför som utgångspunkt i diskussioner om barnets legala utrymme enligt svensk rätt i kommande kapitel.

Den andra grundläggande utgångspunkten vid arbetet är *barnets bästa*. Även om barnet skall ges rätt att få komma till tals och ges möjlighet att påverka sin situation kan detta inte innebära att barnet därmed får full bestämmanderätt över sin person. Barnet inser inte alltid sina egna behov och skall då inte behöva utsättas för att ta konsekvenserna av sina åsikter eller önskemål. Det måste därför finnas något sätt att värdera barnets utsagor. Det behövs en metod för att göra en rimlig avvägningsbedömning av hur barnets intressen skall beaktas i förhållande till barnets behov. Metoden går vanligen under beteckningen barnets bästa-bedömning. Denna juridiska form för att göra en proportionalitetsbedömning mellan barnets önskemål och andras åsikter (vårdnadshavare, socialtjänsthandläggare, familjehemsföräldrar etc.) är emellertid inte oproblematiske. Ett grundläggande problem är att den inte har konkretiserats i lagtexten.

Barnets bästa således är ett begrepp som lagstiftaren lämnat åt rätts-tillämparen att utverka egna riktlinjer för. Jag har föreslagit en metod för denna avvägningsbedömning där jag lägger tonvikten vid att urskilja och få fram olika typer av underlag såväl om som av barnet. Själva avvägnings-bedömningen i sig tillåts vara fri. Jag använder begreppen barnets behov respektive barnets intressen, och urskiljer vidare material som handlar generellt om barn respektive om det enskilda barnet.

Två betydelsefulla riktlinjer vid avvägningen mellan hur barnets behov skall vägas i förhållande till barnets intressen i bedömningen av vad som kan anses vara barnets bästa är barnets ålder och mognad. Såväl SoL som LVU anger att dessa två kriterier skall styra själva bedömningen av hur tungt barnets önskemål skall väga i förhållande till andras åsikter i det enskilda fallet. Det är vanligen okomplicerat att bestämma barnets ålder, och denna riktlinje är väsentlig att ta i beaktande vid bedömningen av hur mycket barnet skall tillåtas få påverka beslutet. Ju äldre barnet är, desto mer utrymme skall hon eller han vanligen tillåtas få vid bedömningen av vad som är barnets bästa. Mognadsrekvisitet skall emellertid ha samma tyngd som åldersrekvisitet. Genom detta rekvisit möjliggörs en viss flexibilitet. Ett barn som inte är lika gammalt som ett annat barn kan ändå tillåtas få samma påverkansmöjlighet på grund av att hon eller han bedöms ha uppnått en hög mognad. Fråga infinner sig emellertid vad som menas med mognad och hur mognad skall bedömas. Som framgått av framställningen finns det inga riktlinjer i förarbeten eller rättspraxis. Det är därmed omöjligt att finna en juridisk definition av begreppet genom att studera de traditionella rättskällorna. Mognad är ett subjektivt och psykologiskt begrepp. När begreppet mognad används inom psykologin specificeras det vanligen. Med mognad kan avses emotionell mognad, intellektuell mognad och fysisk mognad. Det är problematiskt att mognadsbegreppet inte har definierats eller diskuterats i förarbetena till de lagbestämmelser som anger detta begrepp som ett rekvisit. Det ospecificerade begreppet blir så brett att det är svårt att hantera. I brist på anvisningar hur begreppet skall tillämpas så föreslår jag att rättstillämparen tillåter sig att göra en bedömning i första hand av barnets intellektuella mognad och i andra hand av barnets emotionella mognad. Barnets fysiska mognad kan knappast ha samma relevans när beslut av administrativt slag skall fattas.

Syftet med rekvisiten ålder och mognad är att skapa goda förutsättningar för att balansera barnets intressen som subjekt med vuxnas skyldigheter att tillgodose barnets behov. Detta utrymme för barns roll som subjekt och aktör medför ett stort ansvar för beslutsfattare i frågor som rör barn. Samtidigt som rekvisiten ger möjlighet för barn att få påverka så kan de, på felaktigt sätt, också användas som hinder för barnets aktörskap. Den beslutsfattare som inte vill att barnets åsikter skall styra beslutet av vad

som är till barnets bästa kan ju använda rekvisiten ålder och mognad för att argumentera för att barnet inte har tillräcklig ålder eller mognad för att påverka. Det är därför väsentligt att rekvisitet mognad inte blir någon typ av lösning som beslutsfattaren tar till när man inte vill att barnets åsikter skall få styra ett beslut. Då blir mognadsbedömningen bara ett "kryphål" att ta till i situationer då man vill undvika att ge barnet dess rättmätiga roll som aktör.

Även om det hade varit önskvärt att ha mer konkreta riktlinjer än vad som finns idag för hur barnets behov respektive barnets intressen skall värderas och bedömas i sin helhet, är det emellertid inte rimligt att kräva sådana. Eventuella konflikter mellan barnets behov och barnets intressen måste få bedömas i det enskilda fallet. Det förvaltningsrättsliga kravet om motiveringsskyldighet samt kravet på kompetenta beslutsfattare får uppväga avsaknaden av regler för hur värderingen skall gå till. Genom att få en förklaring till vilket material som utgjort underlaget för bedömningen och hur tillämparen har värderat detta underlag kan kraven om rättssäkerhet och integritetsskydd uppnås för barnet. Däremot är det inte rimligt att ärenden som rör barnet inom den sociala barnvården beslutas utan att man redovisar beslutsunderlaget för detta och redogör för hur bedömningen av barnets bästa har gjorts. Vikten av att motivera beslut som rör barnet kan inte nog betonas. Motiveringsskyldigheten skapar också prejudikat för hur senare beslut kan fattas och ökar därmed möjligheten för större likabehandling i besluten.

De utgångspunkter som redovisats i kapitlet är var och en för sig väsentliga vid beslut som rör ett barns personliga förhållanden. De har emellertid flera beröringspunkter. Tillsammans skapar de goda förutsättningar att skapa den sociala trygghet och värdighet som SoL har som målsättning att tillhandahålla den enskilda medborgaren. De formella regler och utgångspunkter som omger det materiella regelverket skall därför inte underskattas. Dessa är en förutsättning för att nå den substantiella rättvisa och trygghet som eftersträvas i en välfärdsstat som Sverige. Endast genom ett klart och tydligt regelverk som anger statens befogenheter och begränsningar kan den välfärdsrättsliga omsorgen fördelas på ett rättvist sätt och skapa den materiella rättssäkerhet som är kännetecknen för en fungerande välfärdsstat, för såväl barn som vuxna.

4 Placeringens inledning

Jag fick bo hos Karin och Ingvär en hel månad. Det är hemskt länge när man inte vet hur någonting ska bli. Det är nog det värsta jag varit med om, fast Karin och Ingvär var hur snälla som helst. Ingen kunde berätta för mig hur länge jag skulle stanna och vad som skulle hända.

Ur Moore, 1998, s. 57.

4.1 Frivillig vård eller tvångsvård

4.1.1 Allmänt

Ett barn kan placeras i ett familjehem på *frivillig basis* med stöd av SoL eller med *tvångsinsatser* enligt LVU. Placeringar med stöd av SoL skall ske i samförstånd med vårdnadshavaren, i enlighet med lagens grundsatser om frivillighet och självbestämmande. Däremot uppställs inga krav på att barnet skall samtycka till vården, om inte barnet har uppnått 15 års ålder (11 kapitlet 10 § SoL, 36 § LVU). Först vid denna ålder kan barnet mot-sätta sig frivillig vård i formell mening. Om åtgärder som rör barn som fyllt 15 år skall kunna ske frivilligt med stöd av SoL krävs alltså både den ungas och vårdnadshavarens samtycke.

Om en vårdnadshavare, eller ett barn som fyllt 15 år, återtar sitt muntliga eller skriftliga samtycke till den frivilliga vården med stöd av SoL kan inte placeringen fortgå formlöst. Insatser enligt SoL har då ingen tillämplighet längre. Om socialnämnden bedömer att fortsatt vård är nödvändig finns möjligheten att fatta ett beslut om omedelbart omhändertagande med stöd av 6 § LVU eller att besluta om tillfälligt flyttningsförbud enligt 27 § LVU, i avvaktan på att frågan om vård av barnet utreds.

För att säkerställa förutsättningarna för frivillig vård måste vårdnadshavarens inställning (liksom inställningen hos barn som har fyllt 15 år) noggrant klarläggas under placeringstiden. Ett sätt säkerställa dessa förutsättningar är att inhämta skriftligt samtycke till fortsatt placering. Om en frivillig placering ändras till en placering med stöd av LVU måste ett nytt

placeringsbeslut fattas av socialnämnden efter att länsrätten beslutat i vårdfrågan. Det är nödvändigt eftersom det tidigare placeringsbeslutet fattades på andra grunder än det beslut som sedan fattas med stöd av LVU.¹

4.1.2 Frivillig vård utan barnets samtycke

15-årsgränsen innebär, vilket konstaterats ovan, att barnets inställning inte påverkar beslutets karaktär av frivillig vård kontra tvångsvård innan barnet har uppnått denna ålder. Detta gäller oavsett måltyp (miljöfall eller beteendefall). Denna regel kan i praktiken få märkliga konsekvenser från barnets synvinkel, särskilt för det något äldre barnet. Hur ter sig till exempel "frivilligheten" om den unge vägrar verkställighet av ett SoL-beslut? Sett ur barnets perspektiv innebär detta ett tvångsingrepp för henne eller honom. Hur skall barnet förstå innebörden av ett beslut om frivillig vård som inte är frivilligt för barnet, annat än att det inte är riktat till henne eller honom självt? Det finns anledning att ifrågasätta lagkonstruktionen i ett barnaktörsperspektiv, särskilt för de lite äldre barnen.

I norsk rätt återfinns en bestämmelse som åskådliggör hur ett dylikt regelverk kan konstrueras annorlunda. Enligt den norska barnevernloven medges att beslut om vård riktas direkt till den unge i beteendefallen. Lov 07.17.1992 nr. 100 om barneverntjenester, Barnevernloven, § 6–3 andra stycket lyder enligt följande;

Et barn kan opptre som part i en sak og gjøre partsrettigheter gjeldende dersom det har fylt 15 år og forstår hva saken gjelder. Fylkesnemnda kan innvilge et barn under 15 år partsrettigheter i særskilte tilfeller. I sak som gjelder tiltak for barn med atferdsvansker, skal barnet alltid regnes som part.

Av paragrafen framgår det att barn och ungdomar alltid räknas som part med rätt att föra sin egen talan i mål som rör ett ingripande på grund av hennes eller hans beteende.² Att bestämmelsen begränsas till beteendefallen beror på att dessa fall riktar sig främst till barnet (och hennes eller hans bristande beteende) medan miljöfallen främst riktar mot vårdnadshavaren (och dennas bristande omsorg).³ Barnet tillåts härigenom vara delaktigt i ärenden som rör åtgärder och ingripanden mot henne eller honom även före sin 15-årsdag. I jämförelse med den svenska lagkonstruktionen

¹ Se JO 1995/96 s. 262 samt JO 1995/96 s. 279. I båda fallen lät socialnämnden en placering som inte längre var frivillig bestå. Se även JO 1998/99 s. 235.

² Det bör påpekas att partsbegreppet har en något annorlunda betydelse i norsk rätt än i svensk rätt. Såsom framgår av den citerade paragrafen i texten ovan innefattar partsbehörighet också processbehörighet. Jfr Sandberg, Kirsten, i Andenæs, Kristian, Olsen, Leif Oscar (red.), *Sosialrett*, 5 utg., 1996, s. 339 ff.

³ Beslut om tvångsåtgärder inom den sociala barnvården i Norge tas i *fylkesnemnda*, en domstolsliknande myndighet.

uppvisar den norska fördelar för barnet som subjekt och aktör. Den norska lagen riktar sig direkt till de barn som är föremål för ingripande på grund av sitt eget beteende vilket stärker deras rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi. Barnet behöver inte uppleva att beslut tas över hennes eller hans huvud, såsom exempelvis att bli "frivilligt" placerad mot sin vilja. Ökade möjligheter till medinflytande och medverkan är särskilt angeläget för de barn som är föremål för ingrepp på grund av sina beteendestörningar. Ofta är såväl föräldrar som myndighet överens om att åtgärder behöver vidtas gentemot barnet. Så länge barnet inte har fyllt 15 år blir vården då frivillig. Frivillig vård verkställs efter avtal mellan vårdnadshavaren och socialnämnden, utan någon kontradiktorisk sakbehandling. Detta tillvägagångssätt kan ifrågasättas utifrån barnets rätt till rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi. Barnets inställning kan ju i dessa fall stå i kontrast till både vårdnadshavarens och det allmännas uppfattning, oavsett om vården i formell mening betecknas som frivillig eller tvångsmässig. Även en person som inte har fyllt 15 år kan ha intresse av att få sin åsikt ventilerad. I dagsläget omöjliggörs detta av att åtgärder som företas före barnets 15-årsdag anses som frivilliga insatser så länge vårdnadshavaren samtycker till dessa.

Den norska modellen är intressant även för miljöfallen. I dessa ärenden gäller, som framgår av den citerade bestämmelsen ovan, en 15-årsgräns. Denna åldersgräns kan emellertid sänkas efter beslut av *fylkesnemnda*. En sådan lagkonstruktion innebär en mindre statisk åldersgräns än åldersgränsen i den svenska modellen. På så sätt kan även barn som är något yngre än 15 år beviljas processbehörighet efter prövning i domstol i vissa fall. Det kan exempelvis röra sig om ett barn som kommer att fylla 15 år senare under året. Den kan också röra ett barn som är 13–14 år och som är mycket mogen och medveten för sin ålder. För dessa barn kan det bli lika märkligt som i beteendefallen ovan att "tvingas" till frivillig vård. Genom att ha möjlighet att bevilja dessa barn processbehörighet före 15 års ålder kan den vuxne beslutsfattaren efter en lämplighetsprövning ge barnet rollen som ett subjekt med möjlighet till aktörskap. På så sätt kan ett äldre barn få uppleva rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi även i miljöfall där frivillig vård mot hennes eller hans vilja annars skulle bli aktuell.

4.1.3 Frivillig vård utan vårdnadshavarens samtycke?

En fråga är hur långt kravet om vårdnadshavarens samtycke sträcker sig i fall där förälder och barn har olika uppfattningar om placeringen. Är det uteslutet att socialnämnden kan agera i barnets intressen utan att ha fått samtycke av vårdnadshavaren inom ramen för SoL? Är nämnden alltid beroende av föräldrarnas samtycke för att kunna meddela vård eller annat

boende för barnets bästa? Eller finns det någon situation där nämnden kan agera efter barnets önskemål i denna fråga, det vill säga där barnets intressen i familjehemsfrågan får företräde framför vårdnadshavarens bestämmanderätt över barnet?

I vissa fall bör man inte utesluta möjligheten till bistånd till underårig i form av en familjehemsplacering utan vårdnadshavarens samtycke. En rättslig grund till detta är det familjerättsliga lagstödet för barns gradvis växande autonomi i kombination med socialrättsliga bestämmelser om kommunens yttersta ansvar i 2 kapitlet 2 § SoL. Vårdnadshavarens bestämmanderätt över barnet är inte lika stark under barnets hela uppväxt. Enligt 6 kapitlet 11 § FB skall vårdnadshavaren ta större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål allt eftersom barnet blir äldre och mognare. Man kan därför säga att bestämmanderätten minskar något i takt med barnets ålder, ökande mognad och förståelse för sin situation. När barnet har fyllt 18 år är inte längre vårdnadshavaren behörig att föra talan i mål som rör henne eller honom.⁴ Lagstiftarens prioritering av barns vilja är vidare befäst i 11 kapitlet 10 § SoL, enligt vilken barn får rätt att föra sin egen talan inför socialnämnden vid 15 års ålder. Det innebär att ungdomar som fyllt 15 år har rätt att själv ansöka om bistånd hos socialnämnden. Socialnämnden har därmed skyldighet att ta upp ungas ansökningar till saklig prövning utan att föräldrarna har biträtt dem.

Kan man hävda att det enligt gällande regelverk finns ett visst utrymme för socialnämnden att ge bidrag till barnets boende utan vårdnadshavarens samtycke? Man kan åtminstone inte hävda det som en isolerad företeelse. Det framgår av Regeringsrättens dom RÅ83 2:18 där frågan var om ett 15-årigt barn kunde erhålla bistånd enligt SoL för vistelse i ett familjehem mot vårdnadshavarens vilja. Regeringsrätten fann att socialtjänsten inte hade befogenhet att bevilja bistånd utan samtycke från vårdnadshavaren. Vid en sådan motsättning mellan flera intressen ansågs regeln i 6 kapitlet 2 § FB, om vårdnadshavarens ansvar för barnet till dess att barnet är myndigt, ha företräde. En placering i familjehem kan i ett sådant fall enligt domstolens uppfattning endast ske om förutsättningar finns att meddela vård med stöd av LVU.⁵

Man kan även konstatera att bestämmelsen om barns processbehövighet vid 15 års ålder endast innebär att frågan om rätt till bistånd till en underårig skall prövas i sak av socialnämnden, oavsett vårdnadshavarens

⁴ Se till exempel RÅ 2000 not. 198 där vårdnadshavaren inte hade behövighet att överklaga att vård enligt 3 § LVU skulle fortsätta för sin 18-åriga dotter.

⁵ RÅ83 2:18. Jfr även RÅ83 2:14 rörande socialhjälp enligt dåvarande 13 § socialhjälpslagen för uppehälle till 16-årig flicka med liknande utgång i Regeringsrätten.

medgivande till ansökan. Bestämmelsen säger ingenting om den materiella prövningen av biståndsansökan.

Ett rimligt antagande är dock att barnets intressen, *tillsammans med andra omständigheter*, i vissa fall kan få företräde framför vårdnadshavarens bestämmanderätt. Det är i situationer där nämnden har uttömt sina insatser och kommunens roll som ytterst ansvarig för barn blir aktuell.

Ett JO-ärende som stödjer en sådan uppfattning är JO 1989/90 s. 219. Situationen i ärendet var den att vårdnadshavaren motsatte sig bistånd i form av en familjehemsplacering. Barnet, en 16-årig flicka, vistades redan i familjehemmet, eftersom hon tidigare hade varit placerad i hemmet med moderns samtycke. Flickan motsatte sig bestämt att flytta tillbaka till modern. Efter att kammarrätten hade konstaterat att LVU inte var tillämplig, var frågan hur nämnden skulle agera. Å ena sidan fanns det ingen möjlighet att ge bistånd till barnet för en placering i familjehemmet utan vårdnadshavarens samtycke. Å andra sidan var barnet så gammalt att man inte kunde flytta henne mot hennes vilja.

Nämnden valde att bevilja fortsatt stöd till boende och låta flickan bo kvar i familjehemmet. Därmed hade man satt flickans vilja och hennes intresse av hjälp *framför* vårdnadshavarens rätt till inflytande över sitt barn. I yttrande till JO gav Socialstyrelsen sitt stöd för ett sådant agerande. Som motivering åberopade Socialstyrelsen *kommunens yttersta ansvar* att ge barn det skydd som de behöver även i situationer då LVU inte är tillämpligt. JO uttalade bland annat följande.

Det ligger i socialtjänstens ansvar att ge det stöd den enskilde behöver. Finns det inga andra möjligheter måste därför en socialnämnd kunna ingripa med ekonomisk hjälp även till unga vilkas försörjning åvilar vårdnadshavaren. Det är dock viktigt att understryka att sådan hjälp aldrig kan utgå slentrianmässigt till ungdomar som lämnar föräldrahemmet innan de kan försörja sig själva. Enligt föräldrakalken har vårdnadshavaren såväl försörjningsansvar som bestämmanderätten, så länge barnet är omyndigt. Socialtjänstens första uppgift vid konflikter mellan barn och vårdnadshavare måste därför vara att i samarbete med vårdnadshavaren försöka förmå barnet att flytta tillbaka till vårdnadshavaren eller att söka förmå vårdnadshavaren att gå med på att barnet i vart fall under en övergångstid får bo i ett annat hem. Att utan vårdnadshavarens medgivande bistå barnet ekonomiskt måste alltid vara en lösning som inte får tillgripas förrän i sista hand när inga andra möjligheter står till buds.⁶

JO anslöt sig till Socialstyrelsens bedömning att kommundelsnämnden hade gjort rätt i den "uppenbarligen mycket svårbemästrade situationen"⁷. Det "svårbemästrade" i situationen verkar bestå dels i att flickan tidigare

⁶ JO 1989/90 s. 219, s. 222 f.

⁷ A.a., s. 223.

hade bott i familjehemmet med moderns samtycke, dels i att förutsättningarna för LVU hade prövats av domstol. I sådana undantagssituationer skulle barnets intressen i vissa fall kunna få företräde framför vårdnadshavarens samtycke och därmed få avgöra handlandet.

Att det är en verklig undantagssituation som bara kan tillämpas i (tillfälliga) "nödsituationer" bekräftar av ett senare JO-ärende, JO 1992/93 s. 305. Ärendet rörde en 15-årig flicka som av socialnämnden, efter uppmaning av flickan själv, blev placerad i ett akuthem utan vårdnadshavarens samtycke. I det fallet betonade JO vårdnadshavarens bestämmanderätt och menade att socialnämnden inte tillräckligt hade försökt agera på frivillig väg. Situationen var alltså inte så svårbemästrad att det fanns fog för kommundelsnämndens agerande. Placeringen var därmed lagstridig.

Medan det sistnämnda fallet fastställer föräldrabalkens grundläggande regler om vårdnadshavarens bestämmanderätt om var barn skall vistas, utgör det först redovisade JO-fallet en bekräftelse på att det omyndiga barnets intressen, i motsättning till vårdnadshavarens intressen, i *undantagsfall* kan få företräde inom ramen för socialtjänstens frivilliga insatser på detta område. Sådana undantag bör kunna komma ifråga i mycket svårbemästrade situationer, där barns intressen överensstämmer med övrig lagstiftning och där andra möjligheter för socialnämnden redan har uttömts. I övriga fall har vårdnadshavarens intressen om barnets vård och vistelse rättsligt företräde. Socialnämndens uppgift blir då istället att försöka förmå vårdnadshavaren att gå med på att barnet i alla fall under en kortare tid får bo i ett annat hem, alternativt att försöka förmå barnet att flytta tillbaka till vårdnadshavaren.

Medan underårigas vilja alltså endast i undantagsfall ges företräde framför vårdnadshavarens bestämmanderätt över barnet när det gäller bistånd för familjehemsplaceringar, är situationen annorlunda vid *andra former av bistånd*. Bistånd till unga i form av ekonomiskt stöd behöver inte innebära någon inskränkning i vårdnadshavarens bestämmanderätt över barnet enligt föräldrabalkens regler. Det framgår av JO 1996/97 s. 252. Fallet rörde frågan om sociala distriktsnämnden hade gjort rätt som utgett ekonomiskt bistånd till en 17-årig flicka för uppehälle och babyutrustning. JO Lavin betonade skillnaden mellan bistånd för familjehemsplaceringar och rent ekonomiskt bistånd till underårig mot vårdnadshavarens vilja. Frågan om betydelsen av vårdnadshavarens samtycke till underårigs rätt till bistånd borde diskuteras med utgångspunkt i behovets art. Exempelvis, menade JO, är det svårt att tänka sig "att en socialnämnd med hänvisning till enbart vårdnadshavarens negativa inställning skulle ha rätt att undandra sig att [...] bistå en underårig i en akut nödsituation".⁸ Socialstyrel-

⁸ JO 1996/97 s. 252, s. 252 f.

sen delar denna uppfattning i allmänna råd om socialbidrag 1992:4. Där framgår det att socialtjänsten på grund av sitt ekonomiska ansvar för dem som vistas i kommunen måste kunna bistå en underårig för att förhindra att denna lider nöd.⁹

Kommunens yttersta ansvar vid underårigs behov av bistånd framkommer också i ett fall från Regeringsrätten. En 16-årig flicka beviljades under några månader 1997 ekonomiskt bistånd för uppehälle med mera för boende hos sin pojkvän och dennes föräldrar. Flickan hade vägrat att flytta med sina föräldrar till Finland och mot föräldrarnas bestämda vilja stannat i Sverige. Frågan gällde bland annat om socialnämnden hade rätt att betala ut bistånd till flickan mot vårdnadshavarens vilja. Länsrätten anförde följande:¹⁰

I målet har inte framkommit annat än att [flickan] – i avsaknad av underhåll från sina i Finland boende föräldrar – vid ansökningstillfällena saknat egna medel för sin försörjning och övriga livsföring i Sverige. I en sådan situation följer av socialtjänstlagens bestämmelser inte enbart en rätt utan också en principiell skyldighet för socialnämnden i vistelsekommunen att bistå den behövande.

Återigen återopades kommunens yttersta ansvar för dem som vistas i kommunen. Kammarrätten tog inte upp målet till prövning av processuella skäl, men Regeringsrätten återförvisade målet till kammarrätten. Kammarrätten meddelade därefter i beslut att prövningstillstånd inte meddelades och att länsrättens avgörande skulle stå fast.¹¹

Sammanfattningsvis kan konstateras att den intressekonflikt som kan finnas mellan barnets intresse av bistånd (samt kommunens skyldighet att tillgodose barns bästa) och vårdnadshavarens intresse av att bestämma över sitt barn i frågor som rör barnets behov inte synliggörs i nuvarande regelverk. Barn anses inte ha godtagbara särintressen i förhållande till sina föräldrar i biståndsärenden. Denna inställning framgår också indirekt av den kunskapsöversikt som Socialstyrelsen utgett angående barnperspektiv vid biståndshandläggning.¹² I denna skrift, som syftar till att utreda vad ett barnperspektiv i handläggningen av biståndsärenden egentligen betyder, problematiseras inte frågan om barnets intressen kan stå i konflikt med

⁹ SOSFS 1992:4 (S), s. 43 f. Detta råd är visserligen upphävt, men i avsaknad av diskussioner kring denna fråga i senare råd är Socialstyrelsens uttalande i denna fråga fortfarande av intresse.

¹⁰ RÅ 2000 not. 92 (citerat hämtat från Länsrätten i Stockholms län dom 1997-09-29, Ö 6423-97 och Ö 7338-97, s. 6).

¹¹ Kammarrätten i Stockholm, beslut 2001-01-11, mål nr 4234-35-2000.

¹² Socialstyrelsen, Barnperspektiv vid handläggning av ekonomiskt bistånd, 2003.

föräldrarnas, och hur sådana konflikter i så fall kan hanteras. I praktiken uppkommer frågan emellanåt, vilket har illustrerats av ovan nämnda JO-fall. Rättstillämparen riskerar då att hamna i en situation där man tvingas besluta i strid med barnets bästa.¹³

Principen om kommunens yttersta ansvar medger i vissa undantagsfall att barnets vilja får företräde vid en motsättning mellan hennes eller hans behov av bistånd och vårdnadshavarens avsaknad av samtycke. Utgången beror emellertid dels på biståndets slag, dels på situationens art. När det gäller bistånd för en familjehemsplacering kan kommunen endast vid tillfälliga nödsituationer handla i överensstämmelse med barnets önskemål. I sådana undantagsfall kan barnets bästa ges prioritet. Att medge barn ekonomiskt bistånd utan vårdnadshavarens samtycke anses däremot inte vara lika ingripande och kan därför, beroende på situationen, lättare beviljas.

Det kan konstateras att ett beslut om bistånd till en underårig kan överklagas av en vårdnadshavare som inte har samtyckt till beslutet. Ett sådant beslut anses ha gått vårdnadshavaren emot i den mening som avses i 22 § FL respektive 33 § andra stycket FPL.¹⁴ Vidare talar de förvaltningsrättsliga reglerna om kommunicering till berörda för att vårdnadshavaren bör höras inför ett beslut om ekonomiskt stöd till en underårig.

En konsekvens av att vårdnadshavaren och barnen generellt sett anses ha samma intressen är att barn anses vara parter vid sidan av sin vårdnadshavare i mål angående bistånd som innefattar hjälp till barnet. I RÅ 1997 not. 124 hade modern till två barn ansökt om bistånd enligt dåvarande socialtjänstlag i form av en familjehemsplacering. I samband med ett överklagande av socialtjänstens beslut avled modern. Kammarrätten avskrev då målet från vidare handläggning. Enligt Regeringsrättens uppfattning var detta felaktigt. Istället borde kammarrätten ha berett en ny företrädare för barnen möjlighet att föra barnens talan i rätten. Barn skall nämligen anses vara parter vid sidan av vårdnadshavaren i dylika mål. Domen är intressant eftersom den tillerkänner barn partsställning, med därtill hörande handlingsutrymme.

¹³ Möjligheter att agera genom ingripanden med stöd av LVU behandlar jag inte här, eftersom det vanligen inte är fråga om sådana grava missförhållanden att denna lag aktualiseras i biståndsärenden.

¹⁴ RÅ 2000 not. 92.

4.2 Val av placering/omplacering

4.2.1 Allmänt om olika placeringsalternativ

Socialnämnden har till uppgift att se till att de barn (eller vuxna) som behöver vårdas eller bo i ett annat hem än det egna hemmet tas emot i ett familjehem eller ett hem för vård eller boende. Detta framgår av 6 kapitlet 1 § SoL och reglerar såväl frivillig vård som tvångsvård. De olika placeringsformerna definieras i SoF.

3 kap. 1 §: Med hem för vård eller boende avses ett hem inom socialtjänsten som tar emot enskilda för vård eller behandling i förening med ett boende. Om ett sådant hem drivs av ett bolag, en förening, en samfällighet, en stiftelse eller en enskild individ krävs dessutom att verksamheten bedrivs yrkesmässigt.

3 kap. 2 §: Med familjehem avses ett enskilt hem som på uppdrag av socialnämnden tar emot barn för stadigvarande vård och fostran eller vuxna för vård och omvårdnad och vars verksamhet inte bedrivs yrkesmässigt.

Enligt 6 kapitlet 2 § SoL har kommunen det samlade resursansvaret för att det finns tillgång till familjehem och hem för vård eller boende för barn och unga som behöver vistas utanför det egna hemmet.¹⁵ Kommunen har alltså ansvaret för all planering av familjehemsvård, institutionsvård och tillfälliga placeringar med undantag för så kallade §12-hem.¹⁶ Enligt 6 kapitlet 3 § SoL ansvarar Statens institutionsstyrelse för förekomsten, ledningen och tillsynen av dessa hem.

Placeringsformen beror på barnets vårdbehov och de allmänna principer som skall styra den sociala barnvården (se kapitel 4.2.3). Ifråga om *SoL-placeringar* kan placeringen också påverkas av vårdnadshavarens inställning (liksom inställningen hos barn som har fyllt 15 år), eftersom det då handlar om frivillig vård som förutsätter samtycke. När det gäller *tvångsvård* finns inte motsvarande skyldighet att beakta vårdnadshavarens inställning. I 11 § LVU första stycket föreskrivs att socialnämnden skall bestämma hur vården av den unga skall ordnas och var hon eller han skall vistas under vårdtiden. I enstaka fall kan även andra vårdformer än familjehem och hem för vård eller boende vara nödvändiga med hänsyn till den ungas behov. Ett LVU-omhändertaget barn kan exempelvis efter hand placeras i sitt föräldrahem. Någon gång kan det även vara aktuellt att placera den unga i ett eget boende med kompletterande insatser från socialtjänsten. Dylika vårdformer skall emellertid komma i fråga endast undantagsvis och väljas med hänsyn till den ungas särskilda behov.¹⁷

¹⁵ Detta ansvar innefattar även skyldigheten att tillse att andra enskilda och familjer som behöver vårdas och bo utanför det egna hemmet kan erbjudas sådant boende.

¹⁶ Samt 23 § lagen (1988:870) om vård av missbrukare i vissa fall.

¹⁷ JO 2000/01 s. 307.

Det framgår av lydelsen i 11 § LVU att det i ett beslut om var barnet skall placeras skall framgå var hon eller han kommer att vistas under den tid som barnet är omhändertaget. I praktiken innebär det här att det krav på att ett specifikt familjehem (eller annan placering) anges i beslutet. Det betyder vidare att om barnet sedermera omplaceras i ett annat familjehem så skall det upprättas ett särskilt beslut om detta. Detta är väsentligt eftersom det rör sig om överklagbara beslut. I JO-fallet 2004/2005 s. 261 aktualiserades frågan om en socialnämnd kunde överlämna till annan att fatta beslut om var ett barn som vårdades med stöd av LVU skulle placeras. I frågavarande stadsdelsnämnd hade beslutat att ett barn som var föremål för vård enligt LVU skulle flyttas till en jourhemsverksamhet, och överlämnat åt jourverksamheten att fatta beslut om en lämplig placering för barnet. Detta var enligt JO oförenligt med 11 § LVU. Dels var det felaktigt att inte specificera i vilket hem som barnet skulle vistas, dels var det lagstridigt att överlämna en sådan uppgift. JO riktar även kritik mot att barnet sedermera var föremål för flera omplaceringar som inte föregåtts av några formella beslut. Härmed framtogs den enskilde sin överklaganderätt i frågan.

En fråga som har uppkommit i fråga om 11 § LVU är vad som avses med begreppet *barnets egna hem*. Enligt paragrafens andra stycke kan nämnden medge att barnet vistas i sitt eget hem, om det är det bästa ur vårdsynpunkt. Vården skall dock alltid inledas utanför barnets egna hem. Vad avses då med begreppet barnets egna hem? JO-fallet 1993/94 s. 277 gällde om ett omedelbart omhändertagande med stöd av LVU kunde inledas i den andra vårdnadshavarens hem. Föräldrarna hade gemensam vårdnad om barnet, men barnet var faktiskt boende och skriven hos fadern. Kunde då barnet placeras hos modern?

I förarbetena uttalar sig departementschefen (om motsvarande bestämmelse) att förbudet att vården påbörjas i det egna hemmet innebär att vården inte får inledas i det hem där det funnits brister i omsorgen. Enligt JO bör detta innebära att begreppet det egna hemmet inskränker sig till det hemmet där man faktiskt bor.¹⁸

Min bedömning är därför att begreppet ”det egna hemmet” i 11 § LVU bör kopplas direkt till det hem där sådana brister enligt 2 § LVU förelegat i omsorgen om den unga att ett LVU-förfarande inletts. Härav följer att ”den unges egna hem” i de fall då båda föräldrarna är vårdnadshavare får anses vara det hem där barnet mer varaktigt bor och vistas, där det är skrivet, går i till exempel skola och där den ena föräldern uppstår barnbidrag. Även frågan om vilken av föräldrarna som uppstår underhållsbidrag från den andre bör ingå i bedömningen. Föräldrarna har ju ofta kommit överens om hos vilken av dem som

¹⁸ JO 1993/94 s. 277.

barnet mer stadigvarande skall bo vilket för den andre föräldern innebär att denne normalt endast har någon form av umgänge med barnet. Att denne förälder även har en formell del av vårdnaden utgör enligt min uppfattning således inget hinder mot att vården kan inledas i det hem där barnet inte varaktigt bor, dvs. utanför det egna hemmet, om detta hem bedöms som lämpligt och det kan ge barnet den trygghet som det har behov av. Man undviker därmed också ett onödigt byte av miljö för barnet.”¹⁹

I detta fall ansågs det alltså överensstämma med lagstiftarens intentioner att tvångsvården inleddes i den andra vårdnadshavarens hem när detta hem ansågs kunna bäst främja barnets vårdbehov.

JO-fallet 2003/04 s. 253 gällde också begreppet ” eget hem”. I det aktuella fallet hade LVU-förfarandet inletts med anledning av missförhållanden i den umgängesberättigade föräldrarnas hem. Frågan var om barnet kunde placeras hos den andra vårdnadshavaren (boendeföräldern) i detta fall eller om detta inte var möjligt med hänsyn till den nämnda bestämmelsen. JO uttrycker här något större försiktighet än i det förra JO-ärendet och påtalar att saken är oklar.

Eftersom många barn endast bor med den ena föräldern har frågeställningen som behandlats i JO-fallen en viktig principiell betydelse. Genom en placering i den andra vårdnadshavarens hem kan viktiga principer – såsom närhetsprincipen och anhörigprincipen – främjas samtidigt som uppslitande förflyttningar till okända personer för barnet kan undvikas. Givetvis kan detta alternativ bara vara en god lösning när den andra förälderns hem är ett lämpligt alternativ med tanke på barnets vårdbehov.

Beslutet beror även på om det är en boendeförälder eller en umgängesförälder som eventuellt skall ansvara för barnets hem under LVU-vården. Anledningen till att JO uttrycker en tydlig ståndpunkt i det första ärendet och en något mer osäker åsikt i det andra JO-fallet borde kunna bero på att det första fallet gäller frågan om barnets egna hem omfattar den umgängesberättigades hem, medan det andra fallet gäller frågan om barnets egna hem är boendeföräldrarnas hem (men där det är umgängesföräldern som varit anledningen till tvångsingripandet). En rimlig förståelse av de två fallen torde vara att det är det hem som varit barnets skadliga hemmiljö som *boendehem* som skall räknas som barnets egna hem. I de fall där det är umgängeshemmet som är den skadliga miljön för barnet, som i det andra JO-ärendet, är förhållandet inte lika klart.

Eftersom det råder en viss osäkerhet om hur begreppet barnets egna hem skall förstås kan rättstillämparen ändå iaktta en viss försiktighet. Bara i de fall där det tydligt gynnar barnets vårdbehov att placeras i den umgänges-

¹⁹ JO 1993/94 s. 277, 280.

berättigade föräldrarnas hem (eller motsvarande) bör ett sådant alternativ övervägas. Ett förtydligande i lagstiftningen hade varit på sin plats.

Valet av placering skall dokumenteras. Det framgår av både SoL och LVU²⁰ att ett placeringsbeslut skall innehålla uppgifter om *var barnet skall vistas* under den tid som socialnämnden ansvarar för vården. I praktiken innebär detta att det aktuella familjehemmet eller jourhemmet skall anges i beslutet.²¹ Det innebär också att socialnämnden måste fatta ett nytt beslut med nya uppgifter om boendet om barnet omplaceras.

Den är numera inte ovanligt att det finns mellanorgan mellan socialnämnden och det enskilda familjehemmet, i form av privata organisationer som säljer familjehemsvård (se kapitel 2.3). Detta kan ställa rättssäkerheten på sin spets när det gäller kravet på dokumentationsskyldighet. Ett exempel på detta är JO 2004/05 s. 261. I det aktuella fallet hade stadsdelsnämnden fattat beslut att A. med stöd av 11 § första stycket LVU skulle flyttas till "Jourverksamheten" och angett adressen till denna. Adressen avsåg därmed inte ett specifikt jourhem utan en verksamhet, Jourverksamheten Stockholm HVB, som sedan i sin tur avgör i vilket av deras jourhem som barnet skall placeras. Att i beslutet på detta sätt inte specificera var barnet skulle vistas var enligt JO inte korrekt. JO påpekar att såsom beslutet är utformat har det i praktiken inneburit att nämnden överlämnat åt jourverksamheten att fatta beslut om var barnet skulle vistas. Ett sådant förfarande strider mot 11 § första stycket.

Vidare framgår det att det är *socialnämnden* som skall fatta beslut om var barnet skall vistas under vårdtiden. I 10 kapitlet 4 § SoL uttalas att endast en särskild avdelning som består av ledamöter eller ersättare i nämnden kan få uppdraget att besluta på socialnämndens vägnar i ärenden enligt nämnda bestämmelse. Det är alltså inte tillåtet att delegera rätten att besluta var ett barn skall vistas under vårdtiden till en enskild tjänsteman. Endast i akuta situationer när nämnden inte kan sammankallas och det inte är möjligt att avvakta att nämnden sammanträder kan ett så kallat ordförandebeslut fattas. Detta möjliggörs i 11 § tredje stycket LVU. Nämnden skall emellertid behandla ett sådant beslut vid sitt nästa sammanträde.

Socialnämndens beslut om var vården av barnet skall inledas eller beslut om att flytta barnet från det hem där hon eller han vistas enligt LVU får överklagas enligt 41 § första punkten denna lag. Av lagtexten framgår det att både nämndens första placeringsbeslut och ändringar i vårdplaceringen som nämnden beslutar om senare skall kunna överklagas.²² När det gäller frivillig vård är motsvarande möjligheter att överklaga ett placeringsbeslut

²⁰ 6 kap. 1 § SoL och 11 § LVU.

²¹ JO 2004/05 s. 261.

²² Se även RÅ83 2:16.

eller en omplacering obehövligen med dagens regelverk, eftersom socialnämnden inte kan företa några ändringar i vården utan samtycke från vårdnadshavarens (respektive barn som fyllt 15 år). Däremot kan det finnas intresse att överklaga ett avslagsbeslut angående bistånd för en placering i ett familjehem. Denna möjlighet ges i 16 kapitlet 3 § SoL.

4.2.2 Familjehemsutredningar

En etablering av ett familjehem kräver medgivande av socialnämnden.²³ Enligt 6 kapitlet 6 § SoL får inte socialnämnden lämna ett sådant medgivande utan att först utreda förhållandena i det enskilda hemmet och förutsättningarna för att ge vård i hemmet. Det framgår dock inte av lagstiftningen vilka kriterier som skall vara uppfyllda för att ett medgivande skall kunna lämnas. Riksdagens revisorer betonar i en rapport om familjehemsvården i Sverige vikten av att bestämma kriterier för vad som är bra familjehem vid detta utredningsarbete.²⁴

Utredning av potentiella familjehem tillhör en av de viktigaste delarna i socialtjänstens arbete med att få till stånd en familjehemsvård av hög kvalitet. Det saknas dock i stor utsträckning kunskaper om vilka egenskaper socialtjänsten bör leta efter i en familjehemsutredning, dvs. kunskaper om vilka egenskaper hos en familj som ger bra familjehem för olika typer av barn.

Det är lätt att instämma i detta konstaterande. Utan tydliga kriterier för vad som är eftersträvänsvärt, och vad som inte är det, är det omöjligt att regelmässigt utverka god kvalitet på familjehemmen. Socialstyrelsen påpekade redan i sitt allmänna råd från 1981 angående rätten till bistånd, att myndigheten skulle komma att utfärda allmänna råd om de krav som socialnämnderna måste ställa på familjehemmen.²⁵ År 1986 kom visserligen Socialstyrelsen ut med ett allmänt råd om barn och unga i familjehem, men detta dokument inriktades främst på vilken typ av stöd och hjälp som barn, föräldrar och familjehem bör få inför och under en placering.²⁶ Den

²³ Se JO 1998/99 s. 235. Allvarlig kritik riktades mot en kommundelsnämnd bland annat för att nämnden inte hade lämnat något medgivande för familjehemmet att ta emot barnet i fråga.

²⁴ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 59.

²⁵ SOSFS 1981:1, s. 80.

²⁶ SOSFS 1986:5. Detta råd är numera upphävt. Det kan noteras att Socialstyrelsen inte har utfärdat några gällande föreskrifter för familjehemsvård. När det gäller de allmänna råden som berör barn och unga är samtliga upphävd, förutom SOSFS 1997:15 samt SOSFS 2003:20 samt SOSFS 2003:15. I avsaknad av allmänna råd har flera kommuner utfärdat kommunala riktlinjer om familjehemsutredningar, se till exempel Malmö stad, Riktlinjer för familjehemsvården, 2005, s. 5 ff, Stockholms stad, Familjehemsvård för barn och ungdom. Riktlinjer för handläggning och dokumentation, 2004, s. 11 ff. samt Göteborgs stad, Riktlinjer för familjehemsvården, 2003, s. 6 ff.

sociala barn- och ungdomsvårdskommittén har uppmärksammat problemet att det saknas grundläggande kriterier för bedömningen av familjehem och föreslår att Socialstyrelsen ges i uppdrag att utarbeta allmänna råd i ämnet.²⁷

De krav som skall ställas på ett familjehem finns numera ofta angivna i lokala, kommunala riktlinjer för socialtjänsten. De kan därmed variera mellan olika kommuner. JO har däremot uttalat sig övergripande i frågan. Denna myndighet uttalar följande om familjehemsutredningars innehåll:²⁸

En s.k. familjehemsutredning skall ha sin utgångspunkt i barnets behov och klarlägga familjehemsföräldrarnas vilja och förmåga att ge barnet den omsorg som barnet behöver. Förutom familjehemsföräldrarnas personliga förutsättningar att ge barnet behövlig vård, måste utredningen belysa de yttre omständigheter under vilka familjehemsföräldrarna lever, t.ex. uppgifter om bostad, arbete, ekonomi och hälsotillstånd. [...] En annan fråga som bör klarläggas vid en familjehemsutredning är den ekonomiska situationen. Hur ingående utredningen om ett familjehems ekonomiska förhållanden skall vara kan inte anges generellt. Den frågan måste avgöras i varje enskilt fall. Nämnden har att bedöma vad som är bäst för barnet.” [...] Avslutningsvis vill jag påpeka att socialnämnden skall göra en helhetsbedömning av förhållandena i det aktuella hemmet och förutsättningarna för att bereda barnet vård där.

De riktlinjer som JO uppställer borde kunna utgöra en god allmän grund för en bra familjehemsutredning. Utgångspunkten är plattformen för socialtjänstarbete över huvud taget, uttryckt i portalparagraferna till SoL: fokusering på den enskilda personen och hennes eller hans behov i kombination med ett helhetstänkande.

I avsaknad av specifika krav får man alltså i stället göra en bedömning utifrån socialtjänstens grundläggande principer och värderingar samtidigt som man beaktar barns särskilda situation som utsatt grupp i samhället. Vad som är eftersträvsvärt i materiellt hänseende bör då avgöras på samma sätt som vid andra avvägningar som rör barn, det vill säga utifrån ett beaktande av barnets bästa. Prövningen av barnets bästa bör, som diskuterats tidigare i arbetet, innehålla olika beståndsdelar som sedan sammanförs och bedöms gemensamt utifrån en helhetssyn. Vid en sådan utredning skall man ta hänsyn till hemmets förmåga att kunna tillgodose dels vad barn *typiskt* sett kan anses behöva, dels vad det *specifika* barnet behöver. Med tanke på barns behov av integritetsskydd och gradvis stigande autonomi är det befogat att även kunna ställa krav på att hemmet i rimlig utsträckning

²⁷ SOU 2005:81, s. 30.

²⁸ JO 2002/03 s. 210, s. 216 f.

skall kunna tillgodose det lite äldre barnets vilja och övriga intressen. Detta kräver att barnet får medverka på något sätt inför avgörandet av familjehem. Även vårdnadshavarens åsikter och synpunkter bör beaktas inför ett medgivande i det enskilda fallet. För frivillig vård är ett godkännande från vårdnadshavaren, och från barn som har fyllt 15 år, för övrigt en förutsättning för att vården över huvud taget skall kunna genomföras.

Det finns idag finns främst två etablerade metoder som socialtjänsten vanligen använder sig av vid familjehemsutredningar, Kälvestensmetoden respektive PRIDE-metoden. Utan att gå in på metoderna i sig kan man konstatera att de används i varierande utsträckning och med skiftande resultat.²⁹ I en intervjuundersökning i rapporten från Riksdagens revisorer framgår det att de gemensamma krav som ställs på familjehem är att de skall ha en stabil familjesituation och att föräldrarna skall ha en sådan ålder att de skulle kunna vara barnets föräldrar. Andra krav skiljer sig åt mellan olika kommuner. Vissa kommuner uppställer exempelvis krav på att egna biologiska barn skall vara äldre än det familjehemsplacerade barnet eller att familjehemsföräldrarna själva skall ha uppnått en viss ålder. Vanligen ställs det lägre krav på släkting- och nätverkshem än på andra familjehem.³⁰

Otillräckliga familjehemsutredningar kan medföra svåra situationer för barnet. Ett omfattande JO-ärende från slutet av 1980-talet hade sitt ursprung i att det aktuella familjehemmet inte hade blivit föremål för tillräcklig utredning och insyn. I familjehemmet tillämpades ovanliga och hårda uppfostringsmetoder och sanktionssystem under lång tid utan socialtjänstens vetskap. Fallet uppmärksammades i massmedierna.³¹ Ärendet kom att belysa vikten av att noggrant utreda familjehem innan barn placeras där. JO betonade att syftet med utredningsarbetet i första hand skall vara att ta reda på om familjehemsföräldrarna har sådana personliga förutsättningar att de kan tillgodose barnets behov och intressen. För att kunna göra en sådan bedömning i varje enskilt fall måste de aktuella familjerna granskas mycket ingående. Såsom också framkommit i kapitel 3 uppställer flera internationella dokument krav på att barnet skall behandlas som ett subjekt och en aktör vid val av familjehem. Det innebär bland annat att barn skall uppleva delaktighet och medverka inför placeringen, utifrån de villkor som barnets ålder och mognad medger.

²⁹ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 59 ff och särskilt om PRIDE-metoden i Utbildningsfrågor och utvecklingsprojekt inom familjehemsvården, Socialstyrelsen, 1995, s. 14 ff.

³⁰ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 62.

³¹ JO dnr 2255-1988 m.fl.

4.2.3 Några principer av betydelse vid val av placering

4.2.3.1 Inledning

Det kommunala ansvaret för placeringar innebär att socialnämnden skall tillse att ett barn som behöver vårdas eller vistas i ett annat hem än det egna får möjlighet att göra detta och att den vård som ges skall vara *god vård*, 6 kapitlet 1 § SoL. Begreppet god vård definieras inte i lagen. Däremot konstateras i bestämmelsens tredje stycke, som ett kvalitetskrav, att vården bör utformas på ett sådant sätt att den främjar barnets samhörighet med anhöriga och andra närstående och att den underlättar kontakt med barnets hemmiljö. Socialnämnden skall vara lyhörd för föräldrarnas önskemål utan att i sin bedömning ge avkall på vad som kan anses vara ett lämpligt hem för det enskilda barnet.

I förarbetena till socialtjänstlagstiftningen uttalar lagstiftaren vad som bör ingå i kravet på god kvalitet. Här framgår att de tre grundtankar som skall styra den sociala barnvården, oavsett om det är fråga om frivillig vård eller tvångsvård, är *kontinuitet, flexibilitet och närhet*. Principen om kontinuitet innebär att trygga och förtroendefulla relationer är viktiga förutsättningar i vårdarbetet. Barnet och föräldrarna skall kunna hålla kontakt med samma handläggare även om behandlingsformerna och placeringarna ändras. Det skall finnas en förtroendefull kontakt mellan klienterna och socialtjänsten. Principen om flexibilitet innebär att hjälp och stöd skall utgå från den enskildes individuella behov, och att insatserna därmed skall förändras i takt med att behoven förändras. Socialtjänsten skall således vara lyhörd för barnets behov och intressen, och kunna anpassa sig till barnets utveckling. Slutligen, närhetsprincipen, innebär att vård utanför det egna hemmet skall förläggas så nära hemmiljön som möjligt.³²

Dessa vården tar sig uttryck i tre principer som skall tillämpas vid placering av ett barn inom den sociala barnvården, nämligen: återföreningsprincipen, närhetsprincipen och anhörigprincipen. Principerna återfinns i svensk sociallagstiftning samt i Europadomstolens rättspraxis. I de följande avsnitten presenteras dessa principer.

³² Se vidare angående principerna om vård utanför det egna hemmet till exempel i prop. 1979/80:1, s. 213 ff, prop. 1996/97:124, s. 112 ff, s. 177, JO 1994/95 s. 301 samt JO 2001/02 s. 232.

4.2.3.2 Återföreningsprincipen

Under 1980-talet pågick en debatt om omhändertagande av barn, där det diskuterades om det var bäst för barn att stanna i en bristfällig men välkänd miljö eller att flytta till en ny miljö med gynnsammare förhållanden. Två huvudsynsätt kunde återfinnas i denna debatt. Den behovsorienterade skolan framhöll den skada som barn kan åsamkas av att stanna i en skadlig miljö, medan den relationsorienterade skolan betonade de faror som kan uppstå om barn separeras från sina föräldrar. Ur den relationsrelaterade skolan utvecklades sedermera anknytningsteorin som har kommit att bli tongivande för den sociala barnvården i Sverige.

Den *behovsorienterade* skolans förespråkare var ursprungligen främst Goldstein, Freud och Solnit som 1973 utkom med boken "Beyond the best interest of the child".³³ Författarna utgick från de tre begreppen psykologisk förälder, barns behov och barns uppfattning om tid. Med psykologisk förälder avsågs en person som ständigt och kontinuerligt kan ge barnet den kärlek, fysiska vård, näring och stimulans som barnet behöver. Den biologiska föräldern kunde vara den psykologiska föräldern, men även en familjehemsförälder eller någon annan vuxen person kunde anta denna roll. Om den biologiska föräldern inte kunde uppfylla kravet på att vara en psykologisk förälder kunde denna bytas ut. Barnets behov av en psykologisk förälder kopplades även till barns bristfälliga uppfattning om tid. Författarna konstaterade att det för små barn är en avsevärt lång tid om en förälder är frånvarande i flera månader. Efter bara några dagar upplever det lilla barnet sig övergivet och förlorar den psykiska kontakten med den frånvarande föräldern. För den sociala barnvårdens del innebar detta att barn räknades som socialt utsatta om deras föräldrar inte kunde tillhandahålla rollen som psykologisk förälder. Samhällets ansvar var att se till att dessa barn fick en psykologisk förälder. Något upprätthållande till den biologiska föräldern i sådana fall var inte eftersträvansvärt. Att stanna kvar hos den psykologiska föräldern ansågs vanligen vara minst skadligt för barnet.

Företrädare för den *relationsorienterade* skolan utgick å sin sida från uppfattningen att det var skadligt för barnet att bryta kontakten till den biologiska föräldern, även om denna ansågs vara en "dålig" förälder. Svenska företrädare för denna skola var Cederström och Hessle. Deras uppfattning var att en "ny" förälder inte kan ta en förälders plats i barnets medvetande. Om barnet så småningom skall kunna få ett djupt känslomässigt band till familjehemsföräldrarna krävs att barnet får hjälp med att bearbeta både

³³ Goldstein, Joseph, Freud, Anna, Solnit, Albert J., "Beyond the best interest of the child", New York, 1973. Boken är översatt till svenska med titeln Barnets rätt – eller rätten till barnet?, 1978.

sitt förhållande till de biologiska föräldrarna och separationen från dem. Vid ett omhändertagande är det därför väsentligt att tillsätta insatser som leder till att kontakten mellan barnet och föräldrarna fortsättningsvis blir så god som möjligt.³⁴ Den relationsorienterade skolan kom att forma den svenska lagstiftningen på området.

Inom den moderna utvecklingspsykologin har *anknytnings teorin* kommit att få stor betydelse för den svenska sociala barnvården. Teorin härstammar från arbeten av John Bowlby från 1960-talet och framåt. Bowlby menade att det finns grundläggande behov som är gemensamma för alla barn. Med ett psykiologiskt synsätt avsåg han att barn redan från födseln är programmerade att knyta an till någon som kan tillfredsställa hennes eller hans behov.³⁵ Syftet är att finna trygghet och närhet hos den vuxna. Det psykologiska föräldraskapet formas efter hand genom samvaro med barnet. För barnets utveckling är det väsentligt att det finns en eller några få stödjande anknytningspersoner under småbarnsåren. Barn behöver få uppleva att de kan lita på att anknytningspersonen finns tillgänglig för skydd och närhet när barnen behöver det. Om det inte sker blir barn osäkra och rädda och kan utveckla olika former av överlevnadsbeteenden som kan hämma deras utveckling.³⁶

Europadomstolen har utarbetat flera principer i fråga om skyddet av den enskildas familjeliv enligt artikel 8 i Europakonventionen. Dessa principer bygger på tanken att relationen mellan barnet och föräldern är en väsentlig del av det familjeliv som artikel 8 avser att skydda och att denna relation inte skall gå förlorad under en placering av barnet utanför hemmet.³⁷ Den mest centrala principen för sådana placeringar är att när ett omhändertagande avser att vara en temporär lösning för barnet, skall det slutliga målet vara en återförening mellan barnet och den biologiska föräldern. Även om placeringen förväntas vara långvarig skall återförenings-tanken prägla de sociala myndigheternas insatser.

Det rättsfall från Europadomstolen som tydligt synliggör denna princip är Olsson mot Sverige I, 1988. Tre barn placerades i olika familjehem med stora avstånd mellan familjehemmen och mellan familjehemmen och barnens biologiska föräldrar. Ett barn placerades exempelvis 900 km från sina syskon. Socialnämnden fattade dessutom beslut om ett mycket begränsat

³⁴ SOU 1986:20, s. 88 ff.

³⁵ Havnesköld, Leif och Risholm Mothander, Pia, Utvecklingspsykologi. Psykodynamisk teori i nya perspektiv, 2:a uppl., 2002, s. 246 ff.

³⁶ A.a., s. 260 ff

³⁷ Se Olsson mot Sverige I, § 81. Om staternas "margin of appreciation" är relativt omfattande i frågan om grunderna för ett beslut om omhändertagande, kan man konstatera att detta utrymme är betydligt mindre i fråga om förutsättningarna för själva placeringen.

umgänge mellan föräldrarna och barnen. Konsekvensen blev att kontakten mellan föräldrarna och barnen i stort sett avbröts helt. Sådana åtgärder stred enligt domstolens uppfattning tydligt mot återföreningstanken.

The care decision should [...] have been regarded as a temporary measure, to be discontinued as soon as circumstances permitted, and any measures of implementation should have been consistent with the ultimate aim of reuniting the Olsson family. In point of fact, the steps taken by the Swedish authorities ran counter to such an aim.³⁸

Även om de olyckliga placeringarna geografiskt sett främst berodde på praktiska svårigheter att finna familjehem utgjorde det avbrutna familjelivet en kränkning av artikel 8. Såsom artikelns andra stycke anger skall inskränkande åtgärder i familjelivet uppfylla ett nödvändighetskrav för ett demokratiskt samhälle. Domstolen påpekar att detta krav inte uppfylldes när den sociala myndigheten misslyckades att genomföra sina intentioner i placeringsfrågan och därmed inte genomförde vad som hade konstaterats vara det bästa för barnen. Myndigheten hade heller inte angivit några skäl som kunde rättfärdiga de alternativa åtgärderna som proportionerliga till det syfte som skulle uppnås.³⁹ Praktiska svårigheter ansågs *inte* vara sådana tillräckliga skäl.

There is nothing to suggest that the Swedish authorities did not act in good faith in implementing the care decision. However, this does not suffice to render a measure "necessary" in Convention terms [...]: an objective standard has to be applied in this connection. Examination of the Government's arguments suggests that it was partly administrative difficulties that prompted the authorities' decisions; yet, in so fundamental area as respect for family life, such considerations cannot be allowed to play more than a secondary role.⁴⁰

Domstolens ståndpunkt ger vid handen att en kränkning av artikel 8 kan anses föreligga om de sociala myndigheterna inte uppnår sina planer för ett barn på grund av praktiska problem, såsom svårigheten att finna ett lämpligt familjehem. Det är av stor praktisk betydelse att domstolen vägrar acceptera otillräckliga placeringsarrangemang som ett rättfärdigande för att skilja barn och föräldrar åt på det sätt som skedde.⁴¹ Härigenom framkommer en tydlig och direkt *skyldighet* för socialnämnden att uppfylla barnets behov av umgänge med sin biologiska familj under en placering i familjehem eller annat boende, en skyldighet som grundas på principen om återförening vid familjehemsplacering av barn.

³⁸ Olsson mot Sverige I, § 81.

³⁹ A.a., § 81-12.

⁴⁰ A.a., § 82.

⁴¹ Se även Kilkelly, s. 272 f.

Återföreningsprincipen har även varit vägledande för den svenska familjehemsvården. I förarbetena till den gamla SoL framgår följande:⁴²

Den vård som ges utanför den unges hem skall ingå som en del av en samlad behandling. Syftet skall vara att så långt som möjligt skapa förutsättningar för den unge att återknyta gemenskapen med familjen under trygga förhållanden.

Utgångspunkten med det sociala barnavårdsarbetet skall alltså vara att eftersträva en återförening om det är möjligt. Detta gäller såväl den frivilliga vården som tvångsvården. Strävan mot återförening har medfört att arbetet i Sverige har fått en annan inriktning än barnavårdsarbetet i de länder som anammat den behovsorienterade skolan vilken förespråkar permanenta placeringar och tvångsoptioner i vissa fall. Istället för att begränsa och inskränka föräldrarnas möjlighet att påverka familjehemsplacerade barns situation har den svenska vården i enlighet med intentionerna i sociallagstiftningen kommit att arbeta för ett sätt där föräldrarna tar del av arbetet med barnen.⁴³

En uttalad begränsning i återföreningsprincipen har emellertid skett genom en lagändring år 2003, vilken berör de barn som blir kvar i vården under lång tid och där förutsättningarna för en återförening är dåliga. Enligt 6 kapitlet 8 § SoL andra stycket och 13 § LVU fjärde stycket skall socialnämnden numera rutinmässigt särskilt överväga om det finns skäl att ansöka om *överflyttning av vårdnaden* enligt FB när ett barn har varit placerat i samma familjehem under tre år. Lagstiftaren har kommit fram till att återföreningsprincipen i större utsträckning än tidigare får ge vika för denna grupp barn för att tillgodose kraven på kontinuitet och trygghet. Dessa barn lämnas annars i ovisshet ”i onödan” genom de ständiga omprovningar av vården som sker under barnets uppväxt. Förutsättningen är att det skall vara uppenbart bäst för barnet att de rådande förhållandena får bestå. I provningen skall man beakta förhållandet mellan föräldrarna och barnet, särskilt hur umgänget med föräldrarna har fungerat under vistelsen i familjehemmet (se vidare kapitel 6.3).⁴⁴

⁴² Prop. 1979/80:1, s. 501.

⁴³ SoS-rapport 1995:8, s. 77. Se även Andersson, Gunvor, Reflektioner om återföreningsproblematik, i ”Att arbeta för återförening inom familjehemsvården”, 1997, sid. 8 ff samt Bullock, Roger, Children going home: the reunification of families, 1998.

⁴⁴ Lag (2003:407) om ändring i socialtjänstlagen samt lag (2003:406) om ändring i lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga (prop. 2002/03:53 samt 2002/03:SoU 15). Norström och Thunved, s. 139 f samt s. 283.

4.2.3.3 Närhetsprincipen

Närhetsprincipen och återföreningsprincipen har starka bindningar till varandra och ett gemensamt mål, den ursprungliga familjekonstruktionen. Men medan återföreningsprincipen står för en strävan mot en *förändring* (tillbaka till de biologiska föräldrarna) står närhetsprincipen för ett *upprätthållande* av barnets ursprungliga, befintliga tillvaro. Syftet med närhetsprincipen är att se till att barnets kontakt med den ursprungliga miljön inte bryts. Principen är även begränsad till den geografiska närheten. Närhetsprincipen är ytterligare en princip som är förankrad i Europadomstolens rättspraxis. Principen aktualiserades i Olsson (I)-fallet, vilket diskuterats ovan (avsnitt 4.2.3.2). I det aktuella fallet hade barnen efter ett omhändertagandebeslut placerats långt ifrån varandra och modern. Förfarandet ansågs strida mot artikel 8 i Europakonventionen. Det var fel av de svenska myndigheterna att placera barnen så långt från den ursprungliga miljön och även från varandra, så att ett regelbundet umgänge dem emellan hindrades.

I svensk lagstiftning kommer närhetsprincipen till uttryck i 6 kapitlet 1 § tredje stycket SoL där det framgår att vården utanför hemmet skall utformas så att den främjar barnets kontakt med hemmiljön. Principen innebär att vård utanför det egna hemmet skall förläggas så nära hemmiljön som möjligt, helst inom hemkommunen. Principen är tillämplig för såväl frivillig vård som tvångsvård.

Närhetsprincipen är inget mål i sig självt, utan kan vid konflikt med andra principer få ge vika. Enligt förarbetena skall närhetsprincipen användas när den överensstämmer med vårdprincipen.⁴⁵ Barnets vård får inte försämrans genom att man tar hänsyn till närhetsprincipen. Det måste finnas utrymme för avvägningar. Principen om barnets bästa avgör om placeringen skall vara i närheten av barnets hemmiljö eller inte. Om barnet inte kan placeras i närheten av sina biologiska föräldrar får kontakten med hem och anhöriga tillgodoses på annat sätt. Socialstyrelsen anger i sina Allmänna råd att situationer där ett frångående av principen kan vara motiverad är när en vårdnadsöverflyttning kan vara aktuell, när umgängesbegränsningar behövs eller i fall där barnets behov av trygghet motiverar det.⁴⁶

Vid en jämförelse mellan två undersökningar, en från 1970-talet och en från 1990-talet, kan konstateras att det har skett en stor förändring under denna tidsperiod och att närhetsprincipen idag upprätthålls av socialtjänsten. Den första undersökningen av fosterhemsplacerade barns situation gjordes av Fosterbarnsutredningen i början av 1970-talet. Studien visade bland annat att avståndet mellan de fosterhemsplacerade barnen och för-

⁴⁵ SoU 1979/80:44, s. 74 f.

⁴⁶ SOSFS 1997:15, s. 56.

äldrarnas bostad ofta var mycket långt. Hela 30 procent av barnen bodde 30 mil eller mer från sin familj. De yngsta barnen, 0–3 år, verkade genomsnittligt ha blivit placerade längre bort från föräldrahemmet än barn som var 4–12 år. Även de äldre barnen, 13–15 år, hamnade längre bort från sina föräldrar.⁴⁷

Den andra undersökningen gjordes i mitten av 1990-talet i samband med att Socialstyrelsen fick regeringens uppdrag att utveckla och stärka familjehemsvården. Länsstyrelserna fick i uppgift att kartlägga familjehemsvården i sina län.⁴⁸ Man kunde bland annat konstatera att närhetsprincipen tillgodosågs väl vid placeringarna. De flesta barnen placerades inom den egna kommunen och placeringar utanför det egna länet skedde endast om särskilda skäl förelåg. Länsstyrelserna i Älvsborg och Skaraborg fann att 80 respektive 90 procent av barnen var placerade mindre än tio mil från hemmet.⁴⁹

4.2.3.4 Anhörigprincipen

Anhörigprincipen har tillkommit långt efter 1980-talets socialtjänstreform. Enligt bestämmelsen om mottagande av barn, 6 kapitlet 5 § SoL, skall man vid en placering av barn i första hand överväga om någon anhörig eller annan närstående kan ta emot barnet. Redan i förarbetena till 1990 års LVU framhölls att barns anknytningsförmåga kan skadas allvarligt av återkommande avbrott.⁵⁰ I en senare proposition om SoL poängterades att vården bör utformas så att barnens kontakt med släktingar och anhöriga främjas.⁵¹ I propositionen framhölls vidare att barnets behov av kontinuitet bör tolkas så att socialnämnden skall beakta möjligheten att placera barn hos släktingar. Däremot lade man inte fram något förslag i lagtext för att släktingplacering skulle prioriteras.

Paragrafen om prioritering av anhörigplaceringar i 6 kapitlet 5 § SoL tillkom på socialutskottets initiativ. Utskottet ansåg att en placering i barnets nätverk är lämplig och fördelaktig i ett livsperspektiv. Man betonade att det är väsentligt att socialnämnden verkligen tar in närstående till barnet i sin bedömning. Barnets nätverk kan delas upp i släktingar å ena sidan och andra närstående å andra sidan, där det senare begreppet innefattar grannar, tidigare familjehem för barnet, kontaktfamiljer och andra personer som haft kontakt med barnet utan att vara släkt med henne eller

⁴⁷ SOU 1974:4, s. 172 ff.

⁴⁸ Socialstyrelsen sammanställde länsstyrelsernas iakttagelser i en rapport, SoS-rapport 1995:19.

⁴⁹ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 32 f samt SoS-rapport 1995:19, s. 20 f.

⁵⁰ Prop. 1989/90:28, s. 52.

⁵¹ Prop. 1996/97:124, s. 112.

honom.⁵² En släktingplacering kan gynna kontakten mellan barnet och föräldrarna även när de bor åtskilda. Det betonades också att livssituationen vad gäller kultur, religion och språk är densamma när barnet placeras hos släktingar. Följden blev att en bestämmelse tillkom i 22 § fjärde stycket gamla SoL där det stadgades att:

Vid placering av barn *bör* i första hand övervägas om barnet kan tas emot av någon anhörig eller närstående.

I en motion till riksdagen⁵³ kritiserades emellertid den nämnda bestämmelsen för att vara för svag. Det föreslogs att lydelsen skulle formuleras strängare, enligt följande:

Vid placering av barn *skall* i första hand övervägas om barnet kan tas emot av anhöriga eller andra närstående.

Motionens förslag ledde fram till en ändring av lagen.⁵⁴

Socialnämndens uppgift enligt lagtexten är att *överväga* om barnet kan tas emot av någon anhörig eller närstående. I gällande regelverk saknas det formella krav på vad som skall anses vara ett övervägande av socialnämnden. Däremot ger ett par JO-fall viss vägledning. En huvudfråga i det första JO-fallet var om socialnämnden hade uppfyllt kravet på övervägande. JO behandlar här vilka två förutsättningar som skall vara uppfyllda av socialnämnden för att ett godtagbart övervägande kan anses vara vid handen.⁵⁵

I uttrycket överväga måste enligt min mening främst ligga att nämnden skall undersöka det befintliga nätverk som finns runt barnet för att uttröna om det finns möjlighet att placera barnet inom den kretsen och i vad mån det finns intresse hos och möjlighet för någon i denna krets att ta emot barnet. För det fall nämnden kan konstatera att det inte finns någon i barnets nätverk som har möjlighet att ta emot barnet måste nämnden redan här anses ha fullgjort den skyldighet som ålagts den i 22 § fjärde stycket SoL. Om däremot någon anhörig förklarar sig villig att ta emot barnet måste det åligga nämnden att närmare utreda förutsättningarna för en sådan placering. Om flera anhöriga var för sig förklarar sig villiga att ta emot barnet bör denna skyldighet gälla i förhållande till var och en av dem.

I nämnda fall ansåg JO att nämnden hade fullgjort sin skyldighet att överväga vård hos anhörig genom bland annat hembesök och samtal med dem som var villiga att vara släktinghem för flickan. Även om det inte fanns

⁵² Linderot, s. 12 f.

⁵³ Motion 1998/99:So308, s. 5.

⁵⁴ Lag (1999:179) om ändring av socialtjänstlagen.

⁵⁵ JO 2001/02 s. 204, s. 216.

några missförhållanden hos de intresserade var det andra överväganden som ledde till att nämnden ändå valde att placera flickan i ett familjehem utanför släktingnätverket. Allmänt uppfattade JO situationen så att nämndens handläggning hade präglats av en vilja att nå fram till den bästa lösningen för flickan. Det första kravet på övervägandet var således uppfyllt i och med att nämnden *aktivt hade agerat i frågan*, genom hembesök och samtal. När det uppdagades att det fanns intresserade släktingar gjordes en *barnets bästabelömning*. Enligt 1 kapitlet 2 § SoL skall alltid barnets bästa beaktas vid en prövning av lämpligheten av att ett anhörighem blir familjehem för ett barn. Därigenom var det andra kravet uppfyllt.

Ett annat JO-fall speglar vikten av ett *barnperspektiv* i övervägandet om barnet skall placeras i ett släktinghem. Frågan om vad som är barnets bästa när en vårdnadshavare begått brott mot den andra föräldern aktualiserades i slutet av 1990-talet i samband med ett uppmärksammat socialtjänstärenade, vilket kom att utmytna i ett JO-fall.⁵⁶ Huvudfrågan var om en socialnämnd vid en familjehemsplacering av en fyraårig flicka, vars far dömts för mord på flickans mor, fullgjort sin skyldighet att överväga en släktingplacering. Ärendet rörde även frågan om en förälder, tillika vårdnadshavare, som dödar den andra föräldern skall ha kvar sitt vårdnadsansvar. Frågan om val av familjehem var särskilt känslig eftersom moderns och faderns släkter var avogt inställda till varandra, vilket försvarade en släktingplacering som kunde medge en god relation till släktingarna.

I detta fall hade flickan inledningsvis placerats hos sina farföräldrar. När fadern hade dömts och påbörjat det långa fängelsestraffet började nämnden ordna för ett mer permanent boende för flickan. Det framkom då olika uppfattningar om var flickan skulle placeras. Anhöriga på moderns sida önskade ett släktinghem hos dem, medan faderns släktingar ville att flickan skulle placeras i ett hem utan anknytning till familjerna.

JO betonar vikten av att se till barnets bästa i varje enskilt placeringsfall. Detta innebär att valet mellan ett släktinghem eller ett främmandehem kan få variera. Det är socialnämndens uppgift att göra en prövning av det som talar *för* respektive *emot* en placering hos anhöriga. Vid bedömningen av barnets bästa bör inte vårdnadshavaren ges något avgörande inflytande. Utgångspunkten skall i stället vara barnets vårdbehov samt dess övriga behov och intressen av stöd och skydd. Först efter denna bedömning skall nämnden ta ställning till om vården kan ske på frivillig väg eller inte.

I barnperspektivet ingår också att se frågan om nätverkshem utifrån barnets synvinkel. Såsom framgått av de nämnda JO-fallen kan man i övervägandekravet i lagtexten utläsa att socialnämnden för det första aktivt skall bedöma om ett nätverkshem kan vara aktuellt, och för det andra skall

⁵⁶ JO 2001/02 s. 204.

bedöma vad som är barnets bästa. För att kunna göra en sådan bedömning krävs uppgifter om vilka som ingår i barnets nätverk. Det innebär ett särskilt utredningsmoment som annars kanske inte alltid skulle ingå i en placeringsutredning. Det är viktigt att här konstatera att det är barnets nätverk som skall utredas, inte föräldrarnas. Det senare betonas av Sofia Linderot, Socialhögskolan vid Lunds universitet, i hennes licentiatavhandling om släktingplaceringar med följande uppmaningar till den praktiskt verksamme:

Relationer som barnet har med andra vuxna går inte alltid genom familjen. Jag är övertygad om att först när man som handläggare sätter sin in i hur barnets liv ser ut utifrån barnets eget perspektiv så tror jag att man kan hitta personer som är betydelsefulla. Det är viktigt att socialarbetaren får kunskap om hur barnets dagar förflyter inte minst utifrån hur skoldagen och fritiden ser ut. Med denna kunskap kan socialarbetaren komma i kontakt med personer som man kanske inte tänker på i första hand, som till exempel den engagerade tränaren eller kamratens föräldrar.

Forskning visar att anhörigprincipen kan ha en gynnsam inverkan på den sociala barnavårdens övriga grundläggande principer om återforening och närhet. Vinnerljung presenterade år 1993 en undersökning där han gjorde en jämförelse mellan barn som placerats hos släktingar och barn som placerats i främmande familjehem. Resultaten visade att de släktingplacerade barnen hade en kontinuerlig kontakt med sina biologiska föräldrar som inte motsvarades av de barn som placerats i andra hem. Endast i 8 procent av fallen hade de släktingplacerade barnen ingen eller nästan ingen kontakt med modern. Släktinghemmen var också placerade nära barnet geografiskt sett. Vinnerljungs slutsats är att om målet är att barnet skall bibehålla kontakt de biologiska föräldrarna och närhetsprincipen skall prioriteras vid val av placering förefaller släktingplaceringar i dessa avseenden fungera bättre än traditionella familjehemsplaceringar.⁵⁷

Linderot har i sin forskning fokuserat på tillämpningen av anhörigprincipen. I sin licentiatavhandling⁵⁸ studerar Linderot om socialtjänsthandläggare tar hänsyn till anhörigprincipen vid handläggningen av familjehemsplaceringar. I intervjuer med handläggare visar det sig att anhörigplaceringar inte övervägs i samtliga fall trots att det generellt sett finns en positiv inställning till släktingplaceringar hos socialarbetarkåren. En förklaring till detta är enligt Linderot att alla handläggare inte känner till att de är skyldiga att överväga en placering i ett släktinghem. Av de 26 personer som Linderot intervjuade var 12 inte medvetna om att det är en

⁵⁷ Vinnerljung, Bo, Släktingplaceringar i fosterbarnsvården I, Socionomen 1993, nr 6, del 2, s. 4 ff.

⁵⁸ Linderot.

skyldighet att överväga placering hos närstående till barnet. Samma okunskap fanns hos en av tre intervjuade IFO-chefer och två av tre intervjuade socialnämndsordförande!⁵⁹ En annan möjlig förklaring till att överväganden inte sker i den utsträckning som lagen anger är enligt Linderot att det ofta saknas metoder för att ta reda på om det finns lämpliga släktinghem. Efter aktstudier kunde Linderot också konstatera att det finns brister i dokumentationen; det kan till exempel saknas uppgifter om släktingar och andra närstående i barnens akter. Det innebär att det i vissa fall kan saknas underlag för en bedömning av om det fanns ett lämpligt hem i barnets nätverk.⁶⁰

Även om det verkar finnas ett visst glapp mellan lagens intentioner och tillämpningen av 6 kapitlet 5 § SoL har anhöringprincipen fått viss ökad tillämplighet under senare år. Enligt Linderot var antalet barn som släktingplacerades år 1998 cirka 12 procent (inräknat barn som placeras i jourhem och beredskapshem). År 2003 var motsvarande andel 15 procent.⁶¹

4.2.4 Etniska, kulturella, religiösa och språkliga hänseenden

Barns behov av samhörighet och kontakt med hemmiljön har fler aspekter än geografiska och biologiska. Även etniska, kulturella, religiösa och språkliga aspekter är väsentliga.⁶² Frågan aktualiseras särskilt tydligt vid placering av barn med utländskt ursprung, men har även betydelse för andra barn. Barns hemsituation kan variera avsevärt beroende på om det gäller ett storstadsbarn eller ett landsbygdsbarn, ett barn med många syskon eller ett ensam barn, ett barn med religiösa föräldrar eller ett barn med föräldrar som betonar andra värden. Finns det då någon skyldighet för socialnämnden att ta hänsyn till etniska, kulturella, religiösa och språkliga aspekter vid placering av barn i familjehem?

⁵⁹ Linderot, s. 137.

⁶⁰ A.a., s. 148 f.

⁶¹ Linderot presenterar statistik över släktingplacerade barn och unga, hämtade från Socialstyrelsens statistik (Registret över socialtjänstens insatser för barn och unga, specialkörning 2005-11-03), se a.a., s. 65 f.

⁶² Barns etniska, kulturella, religiösa och språkliga bakgrund har vanligen samband. Det behöver emellertid inte vara så, exempelvis kan ett invandrabarn tala utmärkt svenska och samtidigt ha en annan religiös bakgrund än sina skolkamrater. Ett annat barn kan ha en annan etnisk bakgrund men vara döpt och konfirmerad i Svenska kyrkan. Att presentera de olika begreppen etnisk, kulturell, religiös och språklig bakgrund under samma rubrik innebär således en generalisering. Samtidigt kan jag konstatera att denna förenkling också innebär fördelar i det att det medger möjligheter att innefatta barns olika hemmiljöer i vid bemärkelse. Jag menar att närhetsprincipen och anhörigprincipen talar för att man bör ta hänsyn till och lägga vikt vid barns hemmiljö, oavsett om det rör etniska, kulturella, religiösa, språkliga eller andra hänseenden. Barnets specifika bakgrund kan kräva särskilda hänsynstaganden.

Enligt 6 kapitlet 1 § tredje stycket SoL framgår det att vården av ett familjehemsplacerat barn bör utformas så att den gynnar barnets samhörighet med anhöriga och andra närstående och att barnet får kontakt med hemmiljön. I förarbetena betonas att detta innebär såväl geografisk närhet som hänsynstagande till barnets språkliga och kulturella bakgrund.⁶³

I rättspraxis framgår att man generellt sett bör ta hänsyn till barnets kulturella bakgrund vid val av familjehem. I RÅ 1986 not. 502, som rörde frågan om ett barn skulle vara kvar i sitt nuvarande ”vanliga” familjehem eller omplaceras till ett anhörighet, resonerar Regeringsrätten kring fördelar respektive nackdelar med en förändring. Det som talar *för* en förändring, det vill säga en flytt till ett anhörighet är, enligt rätten att barnet ”därigenom skulle komma att växa upp i samma kulturella miljö som båda hennes föräldrar tillhör”. Rätten väger emellertid denna omständighet mot risken för skada vid förflyttning av barnet och finner att denna risk talar emot en förändring. JO har också i flera fall uttalat att man vid placering av barn bör ha som en utgångspunkt (bland eventuellt flera) att barnet skall få behålla kontakten med sitt kulturella ursprung.⁶⁴ I ett ärende uttalar JO sig särskilt om fall som rör invandrabarn enligt följande:⁶⁵

Utgångspunkten vid alla placeringar av barn i familjehem och adoptivhem är att barnet skall få behålla kontakten med sitt ursprung. När det är fråga om barn av utländsk härkomst är detta oftast av alldeles särskild betydelse för barnets möjligheter att kunna utvecklas på ett gynnsamt sätt. Detta ställer speciella krav vid valet av familjehem eller adoptivhem. Valet måste ske så att barnet har tillgång till sitt ursprung. I första hand bör man sträva efter att placera i ett hem med samma kulturella, etniska och språkliga bakgrund som barnet. Om det inte går att finna ett hem inom den språkliga och kulturella krets som barnet tillhör måste man försöka finna ett hem som tillåter barnet att vara den det är.

Synsättet att det ingår i barns behov att få kontinuitet vid val av familjehem verkar överensstämma med Europadomstolens praxis. Frågan om föräldrars möjlighet att i vissa situationer kunna styra eller begränsa samhälls- eller familjövervakning inverkan på sina barn regleras i Europakonventionen. Enligt artikel 2 i Europakonventionens första protokoll framgår det att

(V)id utövandet av den verksamhet som staten kan ta på sig i fråga om utbildning och undervisning skall staten respektera föräldrarnas rätt att tillförsäkra sina barn sådan utbildning och undervisning som står i överensstämmelse med föräldrarnas religiösa och filosofiska övertygelse.

⁶³ Prop. 1996/97:124, s.112 ff.

⁶⁴ Se JO 1989/90 s. 231, JO 1998/99 s. 286 och JO 2001/02 s. 217.

⁶⁵ JO 1989/90 s. 231, s. 234 f.

I rättspraxis har begreppen utbildning och undervisning tolkats vitt, och kommit att omfatta även uppfostran av barnet.⁶⁶ Detta innebär å ena sidan krav på den socialnämnd som placerar ett barn i ett familjehem att respektera vårdnadshavarnas religiösa och filosofiska övertygelser vid val av familjehem. Föräldrarna har visserligen ingen absolut rätt att få sin vilja igenom, men socialnämnden är skyldig att ta föräldrarnas önskemål i beaktande i sin bedömning.⁶⁷ Detta krav kan exempelvis uppfyllas genom att socialnämnden försöker att hitta ett familjehem med önskad religiös tillhörighet, vilket i sig inte behöver innebära att man finner något (utan att i så fall frångå andra viktiga värden vid val av familjehemsplacering, såsom närhetsprincipen eller barnets bästa).⁶⁸

Å andra sidan uppställs höga beviskrav på den förälder som överklagar en familjehemsplacering med motiveringen att denna strider mot föräldrarnas filosofiska eller religiösa uppfattning. I Olsson mot Sverige I, 1988 behandlades frågan om det stred mot artikel 2 att placera ett barn i familjehem som inte överensstämde med den trosuppfattning som föräldrarna önskade ge sitt barn. I det aktuella fallet klagade föräldrarna på att placeringen av ett av de tre barnen i ett religiöst hem var oförenligt med deras önskan att ge barnet en icke-religiös uppväxtmiljö. Föräldrarna menade att de var ateister. Domstolen fann emellertid att det inte förelåg någon kränkning av artikel 2 i första tilläggsprotokollet. Dels var det inte visat att föräldrarna verkligen var ateister (bland annat var de medlemmar i Svenska kyrkan), dels var det inte visat att uppfostran i familjehemmet i praktiken skilde sig från den uppfostran som skulle ha skett hos föräldrarna.⁶⁹ Av rättsfallet kan man således utläsa två kriterier som skall vara uppfyllda för att en kränkning av föräldrarätten skall föreligga. *För det första* skall föräldern visa att hennes eller hans religiösa övertygelse är seriös. *För det andra* skall föräldern påvisa hur barnets uppfostran i familjehemmet strider mot hennes eller hans övertygelse.⁷⁰

⁶⁶ Se Campbell och Cosans mot Storbritannien.

⁶⁷ Se Europadomstolens dom i Olsson mot Sverige I, § 95, där domstolen uttalar att omhändertagande av barn inte innebär att föräldrar fräntas alla sina rättigheter med hänvisning till artikel 2 i första tilläggsprotokollet, samt Kilkelly, s. 273 f.

⁶⁸ Se Tennenbaum mot Sverige, 1993. Detta rättsfall belyser frågan om vilken skyldighet socialnämnden har att anpassa en familjehemsplacering till föräldrarnas övertygelse. Domstolen fann att socialnämnden hade beaktat föräldrarnas önskemål om familjehemsföräldrarnas religiösa tillhörighet (judisk tro) vid val av familjehem till deras barn. Det hade skett på så sätt att nämnden genom kontakt den lokala judiska föreningen och genom annonsering försökt hitta lämpliga familjehemsföräldrar med önskad religiös tillhörighet, dock utan att finna några.

⁶⁹ Olsson mot Sverige I, § 95–96.

⁷⁰ Jfr Kilkelly, s. 273 f.

Europakonventionen uppställer inget särskilt skydd för etniska minoritetsgrupper. Enligt artikel 2 i första tilläggsprotokollet är det emellertid möjligt att hävda att socialnämnden också skall ta hänsyn till föräldrarnas *etniska* bakgrund.⁷¹

En väsentlig fråga är i vilken utsträckning som *barnets egna religiösa och filosofiska övertygelse* skall styra socialtjänstens val av familjehem. Barnets övertygelse kan ju avvika från föräldrarnas eller vara starkare än deras tro. Det kan medföra att barnet har en särskild uppfattning i frågan. I artikel 9 i Europakonventionen stadgas om rätten till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rättighet att få utöva sin tro eller religion får i enlighet med artikelns andra stycke endast inskränkas med stöd av lag och i den mån det är nödvändigt med hänsyn till den allmänna ordningen, för att skydda allmän ordning, hälsa eller moral eller för att skydda andra människors fri- och rättigheter. Artikel 9 gör ingen skillnad mellan ett barn eller en vuxen person. Även barn har alltså rätt att få utöva sin tro. Det stadgas att rätten kan inskränkas i lag och om det är nödvändigt med hänsyn till ett antal faktorer såsom allmän ordning, hälsa och moral. Med tanke på att det borde vara svårt att uppfylla nödvändighetskravet i familjehemmen kan dessa möjligheter till inskränkningar sällan aktualiseras. Däremot kan vårdnadshavarens lagreglerade bestämmanderätt över barnet medföra att vårdnadshavarens vilja får viss påverkan på barnets möjligheter att agera fritt i trosfrågan. Barnets rätt till gradvis stigande autonomi samt rätten till religionsfrihet för barnet enligt artikel 14 i FN:s konvention om barnets rättigheter talar dock starkt för det medvetna barnets rätt att få sin trosuppfattning respekterad av socialtjänsten.

En sådan uppfattning framkommer också i ett JO-fall. I ärendet uppkom frågan om socialnämnden eller familjehemsföräldrarna hade beaktat att de familjehemsplacerade barnen, som var födda som muslimer, inte fick äta fläskkött.⁷² Det var fadern som ansåg att mathållningen stred mot hans tro. De tre barnen, samtliga i övre skolåldern, hade placerats i ett svenskt, icke-muslimskt hem. Familjehemsföräldrarna var helt införstådda med deras bakgrund. Samtliga barn var fast övertygade om att de ville leva som "vanliga" svenska barn. De hade bestämt varit emot att komma

⁷¹ Se E.D. mot Irland. Målet gällde bland annat frågan om det förelåg en kränkning av Europakonventionen där ett barn till en nomadfamilj placerades i ett hem med stationära boendeformer. Av processuella skäl prövades aldrig sakfrågan. Ser vi till viss annan nationell rätt, såsom engelsk rätt, anses det väsentligt att beakta barnets etniska identitet i mål som rör barnets boende och umgänge, se till exempel Re M (Section 94 Appeals) [1995] 1 FLR 546. I de sociala myndigheternas uppgifter i England ingår det att ge barnet en trygghet tillvaro och få barnet att känna trygghet i sin etniska identitet.

⁷² JO dnr 4254-1995.

till muslimska familjehem och leva enligt muslimsk tro. I familjehemmet fick de själva välja om de ville äta fläskkött i hemmet och i skolan. I annat fall serverades en alternativ rätt. Exempelvis åt de inte blodpudding. Då serverades istället annan mat till de tre barnen. Mathållningen skedde således i enlighet med barnens önskan, vilket fadern ville förändra. JO fann inte anledning att rikta kritik mot socialnämnden i detta fall. Man kan förstå det som ett godkännande av att barnen själva fick bestämma sin mathållning. Sammanfattningsvis kan man konstatera att det rimligen bör kunna ställas krav på att barnets övertygelse också blir respekterad vid en familjehemsplacering.

Barn med invandrarbakgrund är numera överrepresenterade bland de barn som omhändertas med stöd av LVU för vård utanför hemmet. Enligt statistik från Socialstyrelsen hade cirka en tredjedel av de barn som någon gång under 2004 var placerade utom hemmet enligt SoL eller LVU invandrarbakgrund.⁷³ Undersökningar visar samtidigt att utlandsfödda barn är en utsatt samhällsgrupp för socialtjänsten.⁷⁴ Etniska minoritetsbarn är generellt sett en speciellt känslig grupp att placera inom den sociala barnvården. Marianne Skytte, lektor vid Institut for Sociale Forhold og Organisation, Aalborgs Universitet, argumenterar för vikten att bibehålla kontinuiteten i barnets tillvaro så mycket som möjligt när barn med annan etnisk bakgrund skall placeras i familjehem. Situationen för dessa barn är extra komplicerad när det gäller att förstå vad som är bäst för dem. Skytte visar att man vid omhändertaganden och placeringar inte i tillräcklig utsträckning tar särskild hänsyn till dessa barns särskilda förutsättningar. Istället utgår socialtjänsthandläggare i alltför stor utsträckning från en normativ och yrkesinriktad förståelse av vad barn i allmänhet behöver och förutsätter existerande normer och värderingar om vad som är en rätt nationell identitet.⁷⁵

I Sverige finns numera en ganska lång tradition av placering av invandrarbarn som utvecklades redan under invandringen från Finland. Socialstyrelsen utkom år 1995 med en rapport där invandrarbarnens situation i familjehem hade studerats. Rapportens syfte var att undersöka om invandrarbarn kunde behålla sitt språk och sitt kulturella arv när de placerades i familjehem. Som invandrarbarn definierades i rapporten barn till föräldrar

⁷³ Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser 2004, s. 62.

⁷⁴ Se till exempel SoS-rapport 1995:7, SoS-rapport 1998:5, Sallnäs, Marie och Lundström, Tommy, Klass, kön och etnicitet i den sociala barnvården, Socialvetenskaplig tidskrift 2003, nr. 2-3, s. 193–213 samt Riksdagens revisorer rapport 2001/02:16, s. 50.

⁷⁵ Skytte, Marianne, Anbringelse af etniske minoritetsbørn – om socialarbejderes vurderinger og handlinger, 2002.

som båda var födda i ett annat land än Sverige. I rapporten delas invandrarbarn in i tre kategorier baserade på ursprungsnationalitet. Man fann tendenser till att valet av familjehem berodde på barnens ursprungsland.

Barn med föräldrar från Finland placeras i stor utsträckning i finsktalande familjehem. Socialtjänsten anser att svårighetsgraden är likvärdig i fråga om att finna familjehem till finsktalande barn och till svensktalande. Ensamkommande flyktingbarn placeras i hög omfattning i släktinghem. Inte sällan har barnen någon anhörig i Sverige som var villig att överta ansvaret för barnen. Barn med föräldrar från andra länder än Finland och som inte är flyktingbarn tenderar enligt undersökningen att hamna i helt svenska familjehem. Familjehem med invandrabakgrund förekommer endast som släktinghem och som finsktalande familjehem. I övrigt är det ovanligt med familjehem med invandrabakgrund.⁷⁶

I kommunala riktlinjer för familjehemsverksamheten betonas inte sällan att särskilda ansträngningar skall göras för att finna ett familjehem för invandrarbarn med liknande bakgrund som barnet.⁷⁷ Detta är i enlighet med artikel 20.2 i FN:s konvention om barnets rättigheter som stadgar önskvärdheten av kontinuitet till barnets etniska, kulturella och språkliga bakgrund. Samtidigt framförs i en studie av riksdagens revisorer att utländska föräldrar inte sällan föredrar ett svenskt familjehem (i de fall som det inte är aktuellt med ett anhörighem). Det förklaras dels med de integrationsfördelar som det kan föra med sig, dels med att en placering i ett svenskt hem är mer anonym än en placering i ett hem från den egna invandrargruppen. Därutöver finns de fall där en tonåring behöver placeras i ett familjehem efter kollisioner med de normer som föräldrahemmet och den egna kulturen uppställer. I sådana fall är det vanligt att den unga vill bo i ett familjehem med svensk bakgrund.⁷⁸ Sammanfattningsvis kan konstateras att det inte går att fastslå vad som är det generellt bästa för ett barn, eftersom förutsättningarna varierar alltför mycket i varje enskilt fall. Barnets ställning som subjekt innebär att hennes eller hans särskilda behov och intressen måste tillåtas få dominera valet av familjehem. Det är individens behov som skall styra, inte gruppens. Barnets roll som aktör medger vidare att hon eller han själv skall ges möjlighet att få framföra sina önskemål och på det sättet ges tillfälle att få påverka beslutet.

⁷⁶ SoS-rapport 1995:7, s. 26 ff.

⁷⁷ Se till exempel Riktlinjer för familjehemsvården, Malmö, 2005, s. 5.

⁷⁸ Riksdagens revisorer, rapport 2001/02:16, s. 50.

4.3 Verkställighet av beslut om placering

4.3.1 Bakgrund

Innan en placering kan ske måste det finnas ett beslut från den sociala myndigheten (vid SoL-beslut och vid omedelbara omhändertaganden) respektive från förvaltningsdomstolen (vid beslut om tvångsvård). För att ett beslut om tvångsvård med stöd av 1 § andra stycket och 2 respektive 3 §§ LVU skall kunna verkställas skall det finnas en *lagakraftvunnen dom*.⁷⁹ En SoL-placering skall föregås av ett beslut om detta i socialnämnden, vanligen i form av ett *beslut om bistånd* med stöd av 4 kapitlet 1 § SoL.

Formen för *omedelbara omhändertagandebeslut* är däremot inte särskilt uttryckt i lagen. Det finns inte något direkt krav på att ett beslut om ett omedelbart omhändertagande med stöd av 6 § LVU skall vara skriftligt, vilket kan ställa till bekymmer vid verkställigheten. Det kan skapa ovisshet för barnet och andra berörda om vad som skall ske, exempelvis vid hämtning av barnet och vid inskrivning vid det hem där barnet skall vistas. Barnet är part och kan därmed kräva skriftlig underrättelse av beslutet, men för att kunna göra detta utan ställföreträdare måste barnet ha fyllt 15 år. Andra berörda, som inte är parter i ärendet, har inte samma rätt att kräva skriftlig form på beslutet.⁸⁰ I ett JO-fall, som gällde just frågan om muntliga beslut om omedelbara omhändertaganden, varnar JO Norell Söderblom för det svaga rättsskyddet vid denna typ av beslut.⁸¹

Beslut om tvångsingripande mot en person är av mycket integritetskänslig natur. Det är därför av synnerlig vikt att sådana beslut omgärdas med tillfredsställande rättssäkerhetsgarantier. En sådan garanti är att beslutet dokumenteras och skrivs under av beslutsfattaren. Enligt min mening bör därför muntliga beslut användas med stor urskiljning i integritetskänsliga ärenden. Det bör komma i fråga att meddela muntligt beslut bara i sådana akuta fall när dokumentation och underskrift inte kan avvaktas. Meddelas muntliga beslut bör det så snart som möjligt dokumenteras och skrivas under.

Rättssäkerhetskraven på motiveringsskyldighet och dokumentationsskyldighet samt barns partsstatus talar således starkt för att muntliga beslut bör undvikas så långt möjligt, och när det ändå är nödvändigt dokumenteras så snart som möjligt.

⁷⁹ Se Mattsson, 2002, för en genomgång av regelverket rörande den domstolsprocess som föregår ett beslut om tvångsvård med stöd av 2 eller 3 §§ LVU.

⁸⁰ JO 1995/96 s. 320.

⁸¹ A.a., s. 325.

4.3.2 Tidpunkten för verkställighet

Det saknas tydliga regler för när ett *omhändertagande med stöd av LVU* skall anses vara verkställt. Enligt JO bör det faktiska omhändertagandet räknas från den tidpunkt då socialnämnden får kontakt med barnet på sådant sätt att nämndens vårdansvar kan utföras.⁸² Det innebär att verkställbarheten räknas från det tillfälle då vården (i vid mening) påbörjas. Tidpunkten för vårdens påbörjande finns uttryckt i LVU. Enligt 10 § i denna lag skall vård med stöd av denna lag anses påbörjad när barnet har placerats utanför sitt hem på grund av ett beslut om omedelbart omhändertagande eller ett beslut om vård. I praktiken anses vården vara påbörjad när barnet placeras med stöd av ett socialnämndsbeslut som rör själva placeringen och som fattats efter beslutet om vård enligt LVU.⁸³

Enligt 11 § LVU är det socialnämnden som bestämmer var barnet skall vistas och som därför har att ta ställning till var och hur barnets vårdbehov skall tillgodoses. Om det gäller ett beslut om omedelbart omhändertagande skall verkställighet ske genast och vården måste därför bestämmas utan dröjsmål. I andra fall finns det mer tid att bestämma barnets vård. Enligt 5 § LVU skall vården påbörjas inom fyra veckor från den dag då beslutet om vård vann laga kraft. Dröjer det längre tid förlorar beslutet om vård sin giltighet. Socialnämnden upprättar vanligen en vårdplan redan i samband med ansökan om tvångsvård.⁸⁴ Beslutet om var vården skall placeras kan överklagas hos länsrätten.

Ett beslut om vård med stöd av LVU inleds vanligen i ett familjehem eller i ett annat hem som avses i SoL. Det är emellertid inget som hindrar att vården påbörjas på ett sjukhus eller någon annan vårdinrättning. I JO-fallet 1987/88 s. 152 uppkom frågan om ett *anhållande* av en ung person hindrade verkställigheten av ett beslut om beredande av vård med stöd av LVU. Verksamhet kunde inte ske på grund av att den unga höll sig undan. En tid därefter greps vederbörande av polisen. Fråga uppkom då om det fanns några formella förutsättningar att inleda vård med stöd av LVU redan när nämnden fick kännedom om att den unga var anhållen. JO påpekar att ett frihetsberövande i form av ett anhållande inte i sig bryter en påbörjad LVU-vård och att det därför är rimligt att anta att en sådan vård också kan inledas när den unga är anhållen. Socialnämnden har ingen oinskränkt rätt att bestämma om den unga under vårdtiden och anhållande-

⁸² JO 1987/88 s. 154.

⁸³ JO 1994/95 s. 356.

⁸⁴ Det finns emellertid ingen skyldighet för socialnämnden att följa denna vårdplan utan nämnden kan vid behov ändra planen i samband med verkställigheten eller under vårdtiden.

tiden är alltid begränsad till en kort tid. Verkställigheten av LVU-beslutet skulle alltså räknas redan från början av anhållandeperioden.

Frivillig vård med stöd av SoL har inga särskilda verkställighetsbestämmelser, utan grundas på ett beslut om bistånd som en förvaltningsrättslig förmån. Det faktum att ett SoL-beslut kräver samtycke från vårdnadshavaren medför att tidpunkten för verkställigheten bestäms i samråd med denna, och med barnet om hon eller han har fyllt 15 år. Före denna ålder har barnet inga möjligheter att påverka verkställigheten. Däremot finns det anledning att påpeka vikten av att barnet informeras om tidpunkten för verkställighet, för att tillgodose grundläggande krav på rättssäkerhet och integritetsskydd.

4.3.3 Formen för verkställighet

Det är viktigt att själva *formen* för verkställigheten planeras noggrant. Detta gäller oavsett om verkställigheten gäller ett beslut om frivillig vård eller tvångsvård. För barnet kan den så kallade frivilliga vården innebära att hon eller han tvingas flytta från sin hemmiljö (eftersom det räcker med att vårdnadshavaren tillstyrker placeringen fram tills barnet är 15 år). Oavsett barnets vilja och önskemål är det i de allra flesta fall en stor och skrämmande upplevelse att skiljas från sina föräldrar, möta okända människor och flytta, ofta ensam, till en okänd miljö för en obestämd tidsperiod.

Att verkställa ett beslut om vård där barnet eller barnets föräldrar inte samtycker till vården kan medföra särskilt stora svårigheter för de inblandade. Det gäller att tillvägagångssättet inte blir onödigt uppslitande. Platsen för verkställigheten spelar stor roll. Att verkställa ett beslut när barnet vistas i skolan är enligt JO:s mening olämpligt. Det innebär en alltför allvarlig integritetskränkning och bör om möjligt undvikas.⁸⁵

Det saknas regler för formerna för verkställigheten av tvångsbeslut i LVU. Däremot finns det särskilda verkställighetsbestämmelser för hämtning av barn efter beslut om vårdnad, boende och umgänge i FB. I SOSFS 1997:15 konstateras att man analogt kan tillämpa verkställighetsreglerna i 21 kapitlet 9 § FB när handräckning av ett LVU-beslut skall ske. Även JO har uttalat att polishämtning av barn bör ske i enlighet med detta regelverk i FB.⁸⁶ I 21 kapitlet 9 § stadgas att hämtning av barn skall utföras på ett sätt som är så skonsamt som möjligt för barnet. Vidare skall någon som kan vara ett stöd för barnet närvara. Om barnet har en kontaktperson med stöd av SoL bör den personen också medverka. Verkställighet skall inte ske

⁸⁵ JO 1993/94 s. 257.

⁸⁶ SOSFS 1997:15, s. 92. Se JO 1993/94 s. 281. I JO 1999/00 s. 270 påpekar JO att Socialstyrelsens anvisningar är lämpliga även för beslut om omedelbara omhändertaganden.

om barnet på grund av sjukdom inte bör flyttas eller om det uppstår andra särskilda hinder.⁸⁷

Det kan uppstå särskilda problem när barnet inte vill medverka vid verkställigheten av ett beslut om frivillig vård. Jag har tidigare nämnt att problem kan uppkomma när barnets samtycke inte räknas rättsligt före dess 15-årsdag. Det finns inga särskilda verkställighetsregler för den frivilliga vården eftersom den grundas just på frivilliga överenskommelser. Hur skall socialnämnden då agera om barnet som är under 15 år i praktiken vägrar att följa med till familjehemmet och gör fysiskt motstånd? Har socialnämnden befogenhet att använda fysiskt våld? Ett sådant agerande kan sannolikt inte utövas mot barn som kan uttrycka sin mening och tydligt ge uttryck för vad de vill. En sådan befogenhet finns endast i nödsituationer enligt de nödregler som finns i 24 kapitlet brottsbalken. Möjligen kan det finnas vissa utsikter för socialnämnden att utöva vårdnadshavarens faktiska bestämmanderätt över barnet enligt 6 kapitlet FB, vilken ju övergår på socialnämnden när ett barn skall familjehemsplaceras. Föräldrarnas bestämmanderätt innefattar emellertid inte fysiskt våld, och knappast inte heller fasthållande. I enlighet med barns gradvis stigande autonomi kan man sannolikt inte tvinga ett barn i skolåldern och uppåt att förflytta sig fysiskt. Polishandräckning kan inte bli aktuell inom den frivilliga vården. Det som återstår är samtal med barnet.

4.3.4 Särskilt om polishandräckning

Det finns i vissa fall möjlighet för socialnämnden att begära polishandräckning när beslut skall verkställas. Detta gäller dock endast vid tvångsbeslut.⁸⁸ Enligt 43 § andra punkten LVU skall polismyndigheten lämna biträde för att genomföra ett beslut om vård eller ett omhändertagandebeslut om detta begärs av socialnämnden eller någon ledamot eller tjänsteman som nämnden har förordnat.

Polishandräckning skall dock endast ske i undantagsfall.⁸⁹ Det är inte tillåtet att anlita polismyndigheten endast av den anledningen att det praktiskt sett är svårt för socialnämnden att själv svara för transporten (exempelvis att hämtning bör ske med kort varsel eller vid en obekvämtid på dygnet).⁹⁰

⁸⁷ Se även SOU 2005:43.

⁸⁸ Jfr JO 2005/06 s. 212 där socialförvaltningen i Vellinge kommun fick kritik av JO för att man begärt handräckning av Polismyndigheten i Helsingborgs kommun för verkställighet av vårdbeslut i ett Sol-ärendet. JO påtalar att det inte fanns laga grund för en begäran om handräckning eftersom det inte var fråga om ett tvångsingripande. (Framställningen om handräckning bifölls inte och begäran ledde aldrig fram till att barnet hämtades med polis.)

⁸⁹ JO 1981/82 s. 172.

⁹⁰ JO 1999/00 s. 270.

Huvudansvaret för åtgärden vilar på socialnämnden, även om det är polisen som faktiskt agerar vid själva verkställigheten.⁹¹ Konsekvensen av detta är att företrädare för nämnden alltid bör närvara vid hämtning av ett barn, oavsett omständigheterna. Detta framgår av JO-fallet 1999/00 s. 270. I det aktuella fallet fanns det inte någon representant från nämnden med vid hämtningen av den 13-åriga pojken som var föremål för ett beslut om LVU-vård. Nämnden anger som skäl för detta att man bedömde att socialtjänstens närvaro vid omhändertagandet inte skulle ha bidragit som stöd för den unge. Istället hade man med hänsyn till ärendets särskilda omständigheter planerat omhändertagandet med representanter för skolan. Skolans rektor och en fritidsassistent var närvarande när polisen kom för att hämta pojken.

JO påpekar att fallet är speciellt, men att det rent principiellt är viktigt att en företrädare för socialnämnden medverkar. Situationen vid en hämtning kan nämligen utveckla sig på ett sådant sätt att omhändertagandet bör uppskjutas. Ansvar för att ett sådant beslut fattas vilar på socialnämnden och kan inte delegeras till någon annan myndighetsperson, såsom exempelvis en representant för polisen eller skolan. En företrädare för socialnämnden skall alltså alltid vara närvarande för att kunna agera när hämtningen inte går som planerat.⁹²

Även om polishandräckning finns som tvångsmedel skall det användas mycket restriktivt. I förarbetena till reglerna om verkställighet av avgöranden om vårdnad och umgänge enligt FB, som nämnts ovan och som kan tillämpas analogt i LVU-mål, betonas frivillighetsprincipen. Polisresurser skall enligt lagstiftaren användas endast som en yttersta utväg när barn skall hämtas, eftersom skaderiskerna anses vara alltför stora för det enskilda barnet.⁹³

4.4 Sammanfattning och avslutande synpunkter

Detta kapitel har behandlat det regelverk som föregår en familjehemsplacering när ett beslut om en sådan placering har fattats. Här har jag redogjort för innebörden av kravet på vårdnadshavarens samtycke för frivillig vård och konstaterat att detta samtycke orsakar vissa svårigheter i ett barnaktörs-perspektiv. Barnets samtycke har ingen rättslig verkan före 15 års ålder, och barnet förekommer därför formellt sett inte som aktör innan dess. I de fall där föräldrar och socialnämnd är eniga om att barnet har ett vårdbehov kan inte barnet motsätta sig vården, oavsett om vårdbehovet riktas mot vård-

⁹¹ JO 1989/90 s. 248.

⁹² JO 1999/00 s. 270.

⁹³ Prop. 1982/83:165, s. 17 ff.

nadshavarens brister i omsorgen eller mot barnet för hans eller hennes socialt nedbrytande beteende. Det innebär också att det blir problematiskt i praktiken om barnet vägrar frivillig vård och fysiskt motsätter sig en verkställighet av ett SoL-beslut. I praktiken finns det inte ett beslut om frivillighet för barnet. Samtidigt erkänns det inte som ett tvångsbeslut. Verkställighetsbestämmelserna i LVU kan därför inte komma ifråga.

Det finns anledning att fundera på lämpligheten av denna lagkonstruktion. Det gäller särskilt i mål och ärenden som rör barnets eget beteende. I beteendefallen riktas åtgärder inom socialtjänsten såväl till barnet som till vårdnadshavaren (och inte enbart till vårdnadshavaren som i miljöfallen). Ändå kan barnet inte rättshandla själv. Det förefaller naturligt om barnet upplever detta som en kränkning i de fall då hon eller han bestämt motsätter sig de föreslagna åtgärderna. Frågan är om inte regelverket borde göra det möjligt för barn och ungdomar att få rättshandla i dessa frågor, och därmed få möjlighet att samtycka till eller neka till vård oavsett ålder. En sådan lösning skulle bättre tillgodose barnets rättssäkerhet, integritet och rätt till gradvis stigande autonomi än dagens regelverk där en ställföreträdare för barnet lämnar den inställning till vård som hon eller han anser vara det bästa för barnet. En ökad processbehörighet skulle främja rättssäkerheten för dessa barn. Enligt den kontradiktoriska sakbehandlingsgrundtanke avgörs då frågan om vård när de olika åsikterna har fått komma fram och ventilerats. Sett i ett aktörsperspektiv kan man ifrågasätta om de sociala myndigheterna bör kunna fatta beslut över huvudet på barnet endast på grund av vårdnadshavarens samtycke, även om det sker i syfte är att skydda barnet. Den kontradiktoriska principen borde gälla fullt ut även i en sådan situation för att tillgodose rättssäkerhetskrav och krav på integritetsskydd. En praktisk syn på saken för svensk rätts vidkommande är att beteendefallen ändå rör äldre barn, vilka i praktiken ofta har fyllt 15 år eller skall fylla 15 år inom kort. Det innebär därmed inga stora förändringar att införa processbehörighet för de ungdomar som ligger under nuvarande 15-årsgräns.

Samtyckeskravet kan vara problematiskt även efter 15-årsgränsen. En ung person som upplever att hon eller han inte kan vara kvar i sitt föräldrahem, men där en vårdnadshavare motsätter sig att hon eller han flyttar till ett familjehem och där förutsättningar för tvångsvård inte finns, har med nuvarande lagreglering och praxisbildning mycket begränsade möjligheter att få hjälp till förändring, trots att socialnämnden kan ha påvisat ett vårdbehov för den unga. Socialnämndens möjligheter att få till stånd en familjehemsplacering i en sådan situation är minimala. Vårdnadshavarens bestämmanderätt över omyndiga barn är en hindrande faktor. Socialnämnden kan enligt SoL inte agera utan vårdnadshavarens samtycke, oavsett om nämndens yttersta ansvar för varje kommuns invånare talar

för att socialnämnden bör agera. Endast med stöd av tvångslagen LVU kan tvingande åtgärder företas. Genom rättspraxis från 1983 befästs vårdnadshavarens bestämmanderätt i boendefrågor. Jag har visat att det trots allt finns möjlighet för kommunen att – med gällande rättsregler – i vissa begränsade situationer gå emot en vårdnadshavarens vilja för att tillgodose ett barns vårdbehov vad gäller boende och därmed fullfölja sin skyldighet som ytterst ansvarig för det aktuella barnet. Det rör sig om uppenbart svårbemästrade situationer där barnets intressen överensstämmer med annan lagstiftning och där socialnämndens andra möjligheter att agera är uttömda.

Enligt min mening är det önskvärt att praxisbildningen på området ses över. Kravet på hänsynstagande till barnets bästa som framkommer i SoL, övriga krav på skydd, omvårdnad med mera som FN:s konvention om barnets rättigheter uppställer samt krav på barns deltagande och inflytande som den sociala lagstiftningen stadgar har alla tillkommit sedan rättsfallet från 1983. Den syn som präglar dagens lagstiftning i fråga om barn bör få inverka även på denna rättspraxis. Vistelsekommunens yttersta ansvar för det enskilda barnet bör med hänsyn till den nämnda förändrade regleringen i SoL kunna innefatta större möjligheter att gå emot vårdnadshavaren i en placeringsfråga i dylika undantagssituationer. I annat fall bör frågor om hur sådana kollisioner mellan vårdnadshavarens och barnets intressen skall lösas lagregleras. Artikel 20 i FN:s konvention om barnets rättigheter uttrycker en tydlig skyldighet för det offentliga att tillgodose barns behov av skydd och bistånd. Där framgår, såsom påpekats i kapitel 3.2.2.2, en rätt till skydd och bistånd för det barn som för sitt eget bästa inte kan tillåtas stanna kvar i sin miljö. När ett barn behöver komma ifrån sin hemmiljö utan att förutsättningarna för tvångsvård är uppfyllda finns idag marginella möjligheter för det offentliga att agera. Detta torde inte vara i överensstämmelse med nämnda artikel.

En betydande del av kapitlet har behandlat valet av familjehem. Kommunens utrymme för hur detta val skall göras har visat sig vara tämligen oreglerat. Det finns vissa riktlinjer och principer i den sociala lagstiftningen, såsom återföreningsprincipen, närhetsprincipen och anhörigprincipen, och man kan följa vissa ramar som är uppställda i Europakonventionen. Det regelverk som finns stämmer överens med kraven på kontinuitet vid placering utanför hemmet i FN:s konvention om barnets rättigheter (artikel 20.3) och med relevanta artiklar i deklarationen om sociala och rättsliga principer rörande skydd och omsorg om barn, särskilt med hänsyn till nationell och internationell placering i fosterhem och adoption (se kapitel 3.2.2.2 och kapitel 3.2.5). JO har tillfört viktiga synpunkter i ett antal JO-fall som rör vad familjehemsutredningar bör innehålla, hur begreppet barnets egna hem i LVU-ärenden kan förstås och när socialnämnden kan

sågas ha uppfyllt övervägandekriteriet i fråga om anhörigprincipen. JO har vidare betonat vikten av att se till barnets bästa i varje enskilt fall och att respektera barnets intressen, exempelvis i fråga om mathållning i familjehemmet. Över huvud taget bör inte schablonmetoder för val av familjehem förekomma, eftersom bedömningar numera skall göras med barnets bästa som riktmärke. Varje barn är unikt och varje barns bästa skall därför skilja sig åt. Det är till exempel i vissa fall bäst för ett barn med en särskild etnisk tillhörighet att placeras i ett hem med samma etniska tillhörighet. I andra fall vill både barnet och föräldrarna att familjehemsplaceringen i stället sker i ett "svenskt" hem, och att åtgärder sätts in utanför hemmiljön för att stärka barnets fortsatta språkliga, etniska och kulturella tillhörighet. Den föreslagna metoden, i föregående kapitel, för att fastställa vad som är bäst för barnet – att få in ett brett beslutsunderlag som innehåller såväl typiska som specifika behov för barn och deras intressen – ger utrymme för att nå tillfredsställande lösningar för varje enskilt fall. Härigenom upprätthålls också kraven på barnets rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi vid valet av familjehem.

Det är upp till kommunerna att uppställa riktlinjer för hur arbetet skall ske lokalt. I avsaknad av aktuella riktlinjer från Socialstyrelsen om familjehemsverksamheten har kommunerna mer och mer kommit att skapa egna, lokala riktlinjer för familjehemsverksamheten. Fördelarna med denna trend kan ifrågasättas. Socialstyrelsens allmänna råd tjänar syftet att ge råd vid tillämpningen av en ramlagstiftning. I avsaknaden av en central styrning vid familjehemsplacering av barn försvinner en likriktning i den sociala verksamheten. En del frågor som rör beslut som skall fattas inför en placering av ett barn i familjehem är visserligen reglerade i den sociala lagstiftningen, men många frågor kan man inte få svar på genom att studera lagarna. Istället får kommunens egna riktlinjer ge svar. Konsekvensen blir att rättssäkerhetskraven förutsebarhet och likabehandling riskerar att få ge vika i de frågor som inte SoL och LVU reglerar.

Ett angeläget område för en studie av barns rättsliga ställning är deras möjligheter att få komma till tals inför en familjehemsplacering. Vikten av barnets medverkan inom den sociala barnvården betonas ofta allmänt i myndighetsrapporter, i kommunala riktlinjer för familjehemsvården och i vetenskapliga undersökningar. Det har funnits möjligheter att behandla frågan i vissa delar av kapitlet, såsom i fråga om innebörden av frivillig vård respektive tvångsvård och i fråga om verkställighet av tvångsbeslut. Vid frågan om val av familjehem saknas det särskilda regler och diskussioner i reglering och doktrin. Det innebär emellertid inte att barn inte skall få tillåtas delta i denna del. Barns rätt till deltagande och medinflytande stadgas ju, som påpekats i föregående kapitel, numera i lagtexterna i SoL och LVU. Det är således klart att barnet har rätt att få möjlighet att uttrycka

sin mening i fråga om val av familjehem. Frågan om barnet skall uttrycka sin mening och i vilken utsträckning som barnet skall få ha medinflytande beror på det enskilda barnet – dess ålder, mognad och vilja respektive ovilja att medverka på detta sätt.

En grundläggande förutsättning för att barnets delaktighet skall kunna aktualiseras är att barnet verkligen blir tillfrågat. En strävan, för detta kapitel, har varit att finna en aktuell undersökning som utreder barnets faktiska möjligheter att få komma till tals vid val av familjehem. Någon sådan har jag emellertid inte funnit. Frågan om barn har tillåtits vara delaktiga i beslut som rör själva placeringsvalet i Sverige utreddes, vad jag förstår, senast på 1970-talet. I samband med Fosterbarnsutredningens undersökning om familjehemsplacerade barn konstaterades att det i vissa fall fanns möjligheter för barnet att påverka den aktuella placeringen. Drygt 15 procent av de undersökta familjehemsplacerade barnen hade haft möjlighet att själva ta ställning till familjehemsplaceringen. Av dessa hade 66 procent av de barn som var 10 år eller mer erbjudits att ta ställning till själva placeringen. För de mindre barnen, 7–10 år, var motsvarande siffra 25 procent av dem som tillfrågats.⁹⁴ Siffrorna i sig är intressanta. Det framgår att ett stort antal barn tillfrågades i placeringsfrågan redan på 1970-talet. Att undersökningen över huvud taget utfördes är också intressant. Barns aktörskap på detta område synliggjordes i en offentlig utredning. Frågan är om det finns ett intresse idag som tar sig lika konkreta uttryck. Barns möjligheter att få medverka tar sig uttryck i allmänna formuleringar i såväl formell som informell reglering. Frågan är om barnets integritetsskydd inte borde tillgodoses tydligare på denna punkt. Det gäller att hitta konkreta former och situationer för barns rätt till deltagande. Att i kommunala riktlinjer tydliggöra barns rätt att få uttrycka sina önskemål vid val av familjehem vore en sådan.

⁹⁴ SOU 1974:7, s. 153.

5 Placeringens innehåll

Det är vår nu. Jag sitter i mitt nya rum och tittar ut genom fönstret. I backen utanför ser jag vitsippor. Ända sedan jag började skolan i höstas har jag bott här. Jag kan bli alldeles vimmelkantig när jag tänker på allt som har hänt mig. Det är ju faktiskt inte klokt vad mycket det hände på en gång.

Ur Moore, 1998, s. 7.

5.1 Det fortsatta föräldraansvaret

5.1.1 Ett begränsat vårdnadsutövande

Vårdnadshavarens ansvar för barns uppväxt och fostran förändras på olika sätt när ett barn blir placerat i samhällets vård.¹ Vårdnadshavaren skiljs från en del av sina skyldigheter mot barnet, såsom att tillhandahålla bostad, daglig omvårdnad och övrig omsorg om barnet.² Möjligheten att utöva sin bestämmanderätt³ som vårdnadshavare begränsas därmed också; den så kallade föräldramakten övertas av socialnämnden.⁴ I vilken utsträckning som biologiska föräldrars mandat begränsas under barnets familjehemsvistelse är emellertid svårt att definiera konkret, eftersom det beror på den enskilda situationen.

Förutsättningarna är olika om det är en frivillig placering eller en placering som sker med stöd av LVU. Vid *frivilliga placeringar* kvarstår möj-

¹ Föräldraansvaret är uppdelat i vårdnads- och förmynderskap. Dessutom har en förälder alltid ett underhållsansvar gentemot sitt barn. Vårdnaden kan i sin tur delas upp i rättslig och faktisk vårdnad. Den rättsliga vårdnaden beskrivs i 6 kap. 1–15 b §§ FB där vårdnadshavarens rättigheter och skyldigheter gentemot barnet framgår. Med den faktiska vårdnaden avses vanligen själva omvårdnaden av barnet, se t.ex. Socialstyrelsen, Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt, 2003, s. 18 ff.

² Vårdnadshavarens grundläggande skyldigheter gentemot barnet framgår av 6 kap. 1 § FB. Jfr Schiratzki, Johanna, Barnrättens grunder, 2002, s. 91 ff.

³ Vårdnadshavarens allmänna bestämmanderätt över barnet framgår av 6 kap. 11 § FB.

⁴ Se RÅ83 2:14.

ligheten för vårdnadshavaren att påverka barnets liv och dagliga tillvaro i ganska stor utsträckning, eftersom placeringen bygger på vårdnadshavarens samtycke och kan upphöra om vårdnadshavaren är missnöjd. Därmed har den biologiska föräldern möjlighet att påverka även barnets faktiska förhållanden under placeringen. Föräldern kan exempelvis vilja påverka mathållningen för barnet i familjehemmet eller vara aktiv i barnets skolgång. Så länge detta är förenligt med barnets behov och intressen bör socialnämnden uppmuntra ett sådant deltagande i enlighet med gällande regelverk. På detta sätt kan en kontinuitet i förhållandet mellan barnet och föräldern i vardagliga angelägenheter upprätthållas.

Det begränsade vårdnadsutövändet blir mer påtagligt vid *tvångsplaceringar*, där samarbetet med vårdnadshavaren inte är en förutsättning för barnets vistelse i familjehemmet. Den biologiska föräldern kan inte kräva att få bestämma sovtider, mat, umgänge med vänner, vilka program barnet får se på TV, vilka fritidsaktiviteter som barnet skall ha etc. Om barnet omhändertas med stöd av LVU fråntas vårdnadshavaren den faktiska vårdnaden i den utsträckning som det behövs för att tillvarata barnets vårdbehov, oberoende av vårdnadshavarens inställning. Enligt 11 § första stycket LVU bestämmer socialnämnden hur vården av barnet skall ordnas och var hon eller han skall placeras under vårdtiden. Av fjärde stycket samma paragraf framgår det vidare att nämnden skall bestämma om barnets personliga förhållanden i den utsträckning som det behövs för att genomföra vården. I frågor om barnets personliga förhållanden, till exempel någon medicinsk behandling, inträder nämnden vid sidan av vårdnadshavaren eller i dess ställe, med samma skyldigheter och befogenheter som vårdnadshavaren har.⁵ Vårdnadshavarens legala vårdnad kvarstår emellertid.

Vid tillämpningen av en lagstiftning som är avsedd att skydda barn och unga skall barnets grundläggande behov vara styrande för placeringsinnehåll.⁶ Vårdnadshavarens insynsrätt och möjligheter till deltagande kan vara viktig för att tillgodose barnets bästa. Det kan innebära att relationen mellan barn och föräldrar kan upprätthållas och kanske i vissa fall till och med förbättras i och med att vårdnadshavaren avlastas vissa uppgifter under barnets placering. I andra fall däremot kan barnets behov och intressen vara i konflikt med vårdnadshavarens intressen, vilket kan försvåra syftet med vården av barnet. Såsom påpekats ovan, är de biologiska föräldrarnas godkännande i olika frågor som rör barnet en förutsättning vid de frivilliga placeringarna. För tvångsplacerade barn uppstår inte detta problem. I dessa fall kan man fokusera på barnets behov och intressen utan kompromisslösningar med vårdnadshavaren.

⁵ JO 2002/03 s. 234.

⁶ Prop. 1989/90:28, s. 59.

5.1.2 Fortsatt vårdnadsutövande genom insyn i barnets förhållanden

5.1.2.1 Allmänt om vårdnadshavarens insyns rätt

Som konstaterats ovan, är det fortsatta vårdnadsutövandet vanligen mer begränsat vid tvångsplaceringar än vid frivilliga placeringar. Även då barnet är placerat med stöd av LVU bör dock kontakten mellan barn och föräldrar som huvudregel upprätthållas i enlighet med närhetsprincipen och återföreningsprincipen. Detta kräver viss insyn för parterna i varandras förhållanden. Av 6 kapitlet 1 § tredje stycket LVU framgår det att vården bör utformas så att den främjar barnets samhörighet med anhöriga och kontakt med hemmiljön. Vidare stadgas det i 5 kapitlet 1 b § SoF att nämnden skall följa barnets vård bland annat genom samtal med både barn och vårdnadshavare. Bestämmelserna kan tillämpas på såväl frivillig vård som tvångsvård. En förälders vårdnadsutövande skall heller inte begränsas mer än vad som är nödvändigt. Syftet med dessa bestämmelser är att tillgodose barnets vårdbehov. Genom kontinuerligt informationsutbyte och dialog mellan de berörda parterna kan alla, såväl barn som vuxna, få uppleva delaktighet och känna sig respekterade i sina respektive roller.

Sammantaget innebär detta att socialtjänsten, de biologiska föräldrarna, familjehemsföräldrarna och barnet skall ha kontakt med varandra och samarbeta under hela placeringstiden. När socialnämnden skall ta ställning till frågor om barnets personliga förhållanden bör nämnden, om det är möjligt, samråda med föräldrarna. JO betonar att även i de fall där det råder vissa *svårigheter* att samverka med föräldrarna bör detta ske i den utsträckning som är möjligt med hänsyn till barnets bästa. I ett fall som rörde frågan om en socialnämnds skyldighet att hålla kontakt med vårdnadshavaren till ett barn som hade beretts vård med stöd av LVU uttalar JO följande:⁷

I nämndens uppgifter enligt SoL och LVU ligger [...] en skyldighet att låta vårdnadshavarna vara delaktiga i frågor rörande vården av den unge. Detta gäller oavsett hur relationerna mellan nämndens handläggare och vårdnadshavaren är. Vägrar vårdnadshavarna att medverka i arbetet kring vården eller är i övrigt förhållandet mellan myndigheten och den unges vårdnadshavare ansträngt kan visserligen möjligheterna att samråda på ett fruktbart sätt vara begränsade. Enligt min mening bör dock nämndens handläggare aldrig underlåta att informera vårdnadshavarna om uppkomna frågor kring vården. Vårdnadshavarna skall även beredas möjlighet att framföra sina synpunkter till nämnden.

⁷ JO 1998/99 s. 279, s. 281. Jfr JO 1999/00 s. 268.

Socialnämnden har således skyldighet att se till att någon form av *förbindelse med vårdnadshavaren* upprätthålls under barnets vistelse i familjehemmet. Föräldrarnas "aktivitetsgrad" får tillåtas variera, beroende på förmåga, intresse och vilja. Det kan röra sig om en mycket aktiv medverkan eller ett mer begränsat deltagande i form av ett ömsesidigt informationsutbyte mellan nämnden och föräldrarna.⁸ Nämnden skall aktivt söka upprätthålla kontakten med föräldrarna under placeringstiden även om umgänget med barnet är mycket begränsat eller helt har upphört.⁹

Föräldrarnas aktivitetsgrad kan få variera under barnets placeringstid. Frågan i vilken mån socialnämnden måste acceptera att föräldrarna tar egna initiativ utan socialnämndens godkännande går inte att enkelt besvara. Det beror nämligen på barnets ålder och vilja, handlingens karaktär, tidigare samarbete mellan socialnämnd och familjehemsföräldrar samt eventuella inskränkningar i vården, såsom umgängesbegränsningar eller beslut om kontaktförbud. Föräldrarna får dock inte ingripa i vården på ett obehörigt sätt.

Kontinuerlig information till vårdnadshavaren är särskilt viktig vid *placeringar med stöd av SoL*. Sådan vård grundas ju på vårdnadshavarens samtycke och måste därför ske i enlighet med dennas medgivande. Även uppgifter som är ganska oklara, såsom misstankar om att barnet utsätts för övergrepp, måste bli kända för vårdnadshavaren. Detta kan utläsas av två JO-fall. Det första fallet gällde bland annat frågan om socialnämnden hade agerat felaktigt genom att inte informera vårdnadshavaren om oklara uppgifter rörande ett eventuellt övergrepp som barnet utsatts för av en grannpojke. JO menade att vårdnadshavaren skulle ha fått denna information omgående, även om själva övergreppet inte var säkerställt.¹⁰ I det andra fallet hade vårdnadshavaren inte informerats om att den 13-åriga dottern haft ett sexuellt förhållande med familjhemmets son förrän en månad från det att socialnämnden uppdagade situationen. JO uttalar att uppgifterna om ett dylikt förhållande är av sådan betydelse för vården av en ung människa och socialnämndens handläggning att vårdnadshavaren omgående skulle ha underrättats om dem.¹¹

Även om barnet är *placerat med stöd av LVU* gäller grundregeln om insyn i barnets förhållanden och samarbete med de biologiska föräldrarna. Däri ligger också en skyldighet att informera vårdnadshavaren om viktiga händelser i barnets liv. Denna samverkan kan försvåras om det uppstår en infekterad relation mellan vårdnadshavaren och familjehemsföräldrarna

⁸ Se även JO 2002/03 s. 234 och JO 2002/03 s. 239.

⁹ JO 2005/06 s. 265.

¹⁰ JO dnr 2013-1998.

¹¹ JO dnr 1605-1999.

eller socialnämnden. Det kan av den anledningen upplevas som svårt för parterna att samråda mer än absolut nödvändigt. I ett JO-fall hade socialnämnden under flera år låtit bli att ha direktkontakt med en vårdnadshavare till ett omhändertaget barn på grund av en infekterad relation mellan föräldern och socialtjänsthandläggaren. Modern till det familjehemsplacerade barnet hävdade att socialförvaltningen inte tagit kontakt med henne under de tre år som barnet vistats i familjehem. Nämnden hade beslutat att umgänge mellan vårdnadshavaren och barnet inte skulle förekomma under viss tid och därefter hade modern och dottern kommit överens om att umgänge skulle ske på dotterns initiativ. Anledningen till att nämnden inte hade haft någon kontakt med modern var enligt myndigheten att relationen mellan modern och handläggaren hade varit så konfliktfylld att en direktkontakt inte ansågs vara fruktbar.¹²

Av JO-fallet framgår det att motsättningar mellan barnets förälder och socialtjänsthandläggaren inte är en godtagbar anledning till att avbryta samverkan med den föräldern. JO poängterar nämndens skyldighet att i möjligaste mån låta vårdnadshavaren vara delaktig i frågor om barnets vård, oavsett hur relationen mellan nämndens handläggare och vårdnadshavaren är. Även om vårdnadshavaren vägrar att delta i frågor om barnets vård bör nämndens handläggare informera vårdnadshavaren om uppkomna frågor och ge vårdnadshavaren möjlighet att framföra sina synpunkter till nämnden. Myndighetens handlande innebar i det aktuella fallet ett felaktigt sätt att arbeta på och det stred mot nämndens skyldighet att informera vårdnadshavaren om uppkomna frågor i vården av barnet.¹³

Att begränsa informationen till vårdnadshavaren för att skydda denna från obehag är inte heller godtagbart. I JO-fallet 1993/94 s. 466 hade socialnämnden låtit bli att meddela vårdnadshavaren om en förestående hjärnundersökning (EEG-undersökning) av dottern, som var omhändertagen med stöd av LVU. Skälet till detta var att man inte ville oroa vårdnadshavaren i onödan. JO var emellertid av den bestämda uppfattningen att föräldrar alltid bör informeras om undersökningar av mer ingripande natur. Även om socialnämnden, eller den som nämnden överlätit vården åt, har samma möjligheter som vårdnadshavaren att bestämma över barnet för att tillgodose barnets vårdbehov är det av *principiell* vikt att om möjligt upplysa och samråda med vårdnadshavaren för att bibehålla en så god och nära kontakt mellan barn och föräldrar som möjligt. Insynsmöjligheten är en viktig beståndsdel för att åstadkomma detta.

¹² JO 1998/99 s. 279.

¹³ A.a.

Även vid mindre händelser som rör barnets hälsa är det viktigt att vårdnadshavaren informeras. JO dnr 3579-2002 gällde bland annat frågan om socialnämnden hade gjort fel när man inte upplyst vårdnadshavaren till de två LVU-placerade barnen att det inträffat en lättare skullskada i samband med en dykning och en fallskada när det ena barnet ramlat av sin cykel. Även om nämnden menade att händelserna inte varit av någon stor betydelse för barnens hälsa och utveckling var det enligt JO:s mening tveksamt om inte nämnden skulle ha informerat vårdnadshavaren om det inträffade.

Inte heller syftet att skydda familjehemmets integritet är vanligen ett godtagbart skäl att undanhålla vårdnadshavaren uppgifter om barnets förhållanden. Fråga är om denna insynsmöjlighet kan begränsas något av möjligheten att sekretessbelägga vissa uppgifter om själva familjehemmet enligt 7 kapitlet 4 § SekrL i syfte att skydda familjehemmets integritet. Enligt nämnda bestämmelse gäller sekretess om det inte är klart att sådana uppgifter kan röjas utan att familjehemmet eller närstående till detta lider men. Sekretessskyddet är begränsat genom bestämmelser om vårdnadshavarens insyns rätt i barnets personliga förhållanden. Detta innebär att socialnämnden måste göra en avvägning mellan å ena sidan vårdnadshavarens rätt till insyn och å andra sidan familjehemmets rätt till viss integritet. I JO-fallet 1991/92 s. 221 behandlas just denna avvägning. Fallet gällde frågan om socialnämnden gjort rätt som undanhållit uppgifter om kritik som riktats mot det familjehem där vårdnadshavarens barn vistades. JO betonar att vårdnadshavarens insyns rätt skall ges företräde i en sådan situation.¹⁴

[Vårdnadshavaren] måste självfallet underrättas om alla förhållanden som kan ha betydelse för hans önskan att låta barnen bli kvar i ett visst familjehem. Särskilt tydligt blir detta då det i förevarande fall rör sig om en frivillig placering jämlikt socialtjänstlagen. Vårdnadshavarens möjligheter att fatta välgrundade beslut rörande vården av sitt eller sina barn måste väga tyngre än familjehemmets intresse av integritet i sammanhanget.

Vid bedömningen av om uppgifter om familjehemmet skall lämnas ut måste man beakta att socialnämnden har en särskilt viktig upplysnings-skyldighet vid frivilliga placeringar med stöd av SoL. Vårdnadshavarens intresse av att få information om barnets förhållanden i familjehemmet väger således tyngre än familjehemmets intresse av att uppgifterna inte lämnas ut av integritetsskäl.

¹⁴ JO 1991/92 s. 221, s. 224 f.

5.1.2.2 Allmänt om begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt i sekreteshänseende

Inom socialtjänsten och hälso- och sjukvården råder som huvudregel sekretess för uppgifter om enskilda personers förhållanden, om det visar sig att uppgifterna kan skada den enskilda personen eller närstående till henne.¹⁵ Sekretess som huvudregel gäller däremot inte i förhållande till den enskilda personen själv och sekretessen kan helt eller delvis upphävas av denna. Barn under 18 år kan emellertid inte helt fritt bestämma över informationen om sig själv. Föräldrabalkens bestämmelser om vårdnadshavarens bestämmanderätt innebär nämligen att vårdnadshavaren som huvudregel har insyns rätt i och förfoganderätt över handlingar som innehåller sekretesskyddade uppgifter. Vårdnadshavaren sägs disponera över sekretessen. Vårdnadshavarens insyns rätt anses vara väsentlig för att hon eller han skall kunna utöva vårdnaden om barnet och besluta om barnets förhållande i enlighet med barnets bästa.

Det finns emellertid två undantag till vårdnadshavarens insyns rätt vars funktion är att tillgodose barnets behov av integritetsskydd och gradvis stigande autonomi.¹⁶ För det första får barnet dispositionsrätten över informationen vid någon tidpunkt beroende på hennes eller hans ålder och mognadsgrad. Därefter blir uppgifter om barnet sekretessbelagda för vårdnadshavaren. Bestämmelsen grundas på krav om stigande autonomi för barnet. Vårdnadshavaren skall i takt med barnets stigande ålder och utveckling i ökad utsträckning ta hänsyn till barnets synpunkter och önskemål. Det omfattar även dispositionsrätten över barnets sekretess. Det betyder att efter en viss tidpunkt så krävs både barnets och vårdnadshavarens medgivande om man skall lämna ut en sekretessbelagd handling. Efter ytterligare en tid räcker det enbart med barnets medgivande. Barnet råder då ensam över sin sekretess och vårdnadshavaren kan inte ta del av uppgifter om barnet utan barnets samtycke. När dessa förändringar i dispositionsrätten skall ske får avgöras i varje enskilt fall. Enligt förarbetena skall man bedöma vilka typer av uppgifter som skall utlämnas, vilken typ av ärende som saken rör samt barnets ålder och utveckling.¹⁷

För det andra finns det en möjlighet att sekretessbelägga uppgifter med stöd av 14 kapitlet 4 § andra stycket SekrL för att skydda barnet mot allvarliga integritetskränkningar. Enligt denna bestämmelse gäller sekretess till skydd för underårig även i förhållande till vårdnadshavaren, om det kan antas att den underåriga lider betydande skada om uppgiften lämnas

¹⁵ 7 kap. 1–6 §§ SekrL.

¹⁶ För en mer utförlig redogörelse av vårdnadshavarens insyns- och förfoganderätt över information om barnet samt begränsningar i denna rätt, se Mattsson, 2002, s. 210 ff.

¹⁷ Prop. 1979/80:2, s. 330; prop. 1981/82:186, s. 36 samt prop. 1988/89:67, s. 36.

till vårdnadshavaren. Av förarbetena till bestämmelsen framgår det att den skall användas i angelägna fall där det finns behov av att skydda barnet från vårdnadshavaren i integritetshänseende.¹⁸ Bestämmelsen skall tillämpas i sådana fall där ett utlämnande av en handling kan förväntas leda till att informationen kommer att missbrukas av vårdnadshavaren eller där ett utlämnande av integritetskänsliga uppgifter på annat sätt kan skada barnet allvarligt. Utlämnandet av en uppgift kan inte hindras enbart beroende av att barnet känner obehag om vårdnadshavaren får ta del av uppgiften. Däremot kan bestämmelsen användas om detta obehag förväntas bli allvarligt om uppgiften lämnas ut.¹⁹

5.1.2.3 Särskilt om begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt som part i mål och ärenden som rör barnet

I fråga om myndighetskontakt vid en ärendehandläggning inträder regelverk som ger rätt till insyn och informationsutbyte för berörda parter. Det gäller exempelvis vid genomförandet av en barnvårdsutredning, vid ett beslut om placering av ett barn – frivilligt eller med stöd av LVU – samt vid vissa beslut under barnets placering. Denna rätt baseras på förvaltningsrättsliga bestämmelser om rätt till kommunikation och insyn i 16–17 §§ FL och 10–12, 18 samt 43 §§ FPL. Partsinsynsreglerna innebär att vårdnadshavaren i regel har rätt till insyn i de journalanteckningar och andra handlingar som förts av myndigheten om barnets förhållanden i familjehemmet. Detta beror på att vårdnadshavaren automatiskt blir part i ett ärende som rör det minderåriga barnet.²⁰

Har då vårdnadshavaren alltid rätt till partsinsyn i handlingar som rör barnet? Svaret är nekande. Dels finns det vissa begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt, dels begränsas partsinsynsreglerna till ärendehandläggningen. För den sistnämnda begränsningen – om informationen om barnet rör ett ärende eller inte – gäller rätten till partsinsyn endast under

¹⁸ Prop. 1988/89:67, s. 38 f.

¹⁹ Jfr RÅ 1992 not. 117.

²⁰ Man kan notera att oavsett om uppgiften ifråga anses vara en del av ett ärende eller inte riskerar det regelverk som gäller för sekretesskydd att förr eller senare "omkullkastas" till förmån för de förvaltningsrättsliga bestämmelserna om partsinsyn. Insynsreglerna tar därmed över de allmänna reglerna om vårdnadshavarens begränsningar att få ta del av information om barnet. Om informationen ifråga dokumenteras i barnets akt kan vårdnadshavaren nämligen begära partsinsyn även i detta material vid en ärendehandläggning av barnets placering. Därmed återstår de kontakter som vårdnadshavaren har med andra myndigheter än socialnämnden under barnets placeringstid, såsom hälso- och sjukvården samt skola och förskola, i den mån som de inte är aktuella att ta fram för ärendet i socialnämnden och inte finns i socialnämndens akter. Sådan information omfattas inte av partsinsynsreglerna.

den tid som saken anses vara ett ärende. Det är alltså viktigt att fastställa om det finns ett ärende eller inte. Finns det ett pågående ärende, gäller partsinsynsreglerna framför de allmänna bestämmelserna om vårdnadshavarens insynsrätt (se föregående avsnitt).

För LVU-målen är frågan tämligen okomplicerad. Där bör hela familjehemsplaceringen räknas som ett ärende. Det rör sig i dessa fall om administrativa frihetsberövanden som vanligen skett utan vårdnadshavarens vilja. I ett offentlighetsrättsligt perspektiv innebär det att en placering är ett pågående ärende så länge det är ett tvångsingripande. I fråga om frivillig vård är saken inte lika klar. Den offentliga makten är i dessa fall inte lika tydlig, eftersom vården vanligen bygger på ett avtal mellan föräldrar och socialnämnd om vård av barnet. Ändå verkar det rimligt att anta att en frivillig familjehemsplacering är ett pågående ärende i sekretesshänseende. Det som talar för detta är att ärendet rör *ett och samma* vårdbehov hos barnet; ett vårdbehov som skall tillfredsställas under *ansvaret av en myndighet*, och där *åtgärder* företas och *tillsyn* av vårdbehovet sker till dess att placeringen upphör. Förutsättningarna för att det skall vara ett ärende torde därmed vara uppfyllda. Det som möjligen talar mot detta är att placeringen bygger på ett avtal mellan föräldrar och myndighet, samt att placeringen kan vara under många år. Konsensusen mellan de formella parterna och längden på placeringen är emellertid enligt min mening inte en tillräcklig anledning att se det på annat sätt än att en placering är ett ärende till dess att placeringen upphör. De grundläggande faktorerna för att det skall anses vara ett ärende, som angetts ovan, är starkare än dessa motargument. Sett utifrån barnets perspektiv kan man dessutom notera att en frivillig placering mycket väl kan vara av tvångskaraktär för det barn som inte fyllt 15 år.

Finns det då möjlighet att begränsa vårdnadshavarens insyn i barnets förhållanden vid ärendehandläggningen? Frågan kan aktualiseras i en situation då *barnet självt* önskar att vårdnadshavaren inte skall få ta del av någon information om eller av denna under placeringen i familjehemmet. En annan fråga är om man kan begränsa uppgifterna till vårdnadshavaren i syfte att tillgodose *barnets bästa*. Den intressekonflikt som uppstår vid önskemål om begränsningar i vårdnadshavarens insynsrätt gäller barnets integritetsintresse av att uppgifter om henne eller honom inte lämnas ut kontra vårdnadshavarens rätt till insyn som nämnts ovan.

Möjligheten att sekretessbelägga känsliga uppgifter i ett myndighetsärende från, eller om, barnet till vårdnadshavaren regleras i 14 kapitlet 5 § SekrL. Där framgår det att uppgifter inte får lämnas ut om det av hänsyn till allmänt eller enskilt intresse är av synnerlig vikt att uppgifter i materialet inte röjs. Bestämmelsen kan tillämpas i situationer när det uppstår kollisioner mellan vårdnadshavarens rätt till partsinsyn enligt den förvaltningsrättsliga regleringen och sekretesslagens bestämmelser om sekretess

för att tillgodose den unges rättsskydd. Enligt förarbetena skall bestämmelsen generellt sett användas restriktivt i fråga om uppgifter om barn till vårdnadshavaren.²¹ En bedömning bör emellertid ske, där föräldraansvaret skall vägas mot barnets integritet. Det innebär att det finns utrymme att begränsa vårdnadshavarens insyns rätt om ett informationsutlämnande kan leda till en betydande integritetskränkning för barnet. För det första kan en kränkning uppkomma genom att en handläggare gör en sådan bedömning av situationen utifrån de uppgifter som finns i ärendet. För det andra kan ett äldre barn själv uppleva att ett utlämnande av informationen skulle skada henne eller honom betydligt. Om man undanhåller uppgifter med stöd av den nämnda bestämmelsen skall den som berörs som regel upplysas om vad det rör sig om för typ av information. Detta gäller emellertid inte om det allvarligt kommer att skada det intresse som sekretessen avser att skydda.

En bestämmelse som kan aktualisera begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt enligt 14 kapitlet 5 § SekrL med hänsyn till barnets bästa är 7 kapitlet 1 § samma lag. Bestämmelsen innebär att en barnpsykiatrisk eller någon annan *medicinsk utredning* som lämnas till socialnämnden fortfarande är hemlig. Om det i utredningen förekommer vissa uttalanden från barnet (såsom exempelvis en utförd abort som vårdnadshavaren inte har fått vetskap om) och det bedöms vara av synnerlig vikt att uppgifterna inte utlämnas, kan sådana uppgifter undanhållas för vårdnadshavaren.

Socialtjänstsekreten i 7 kapitlet 4 § SekrL kan komma i fråga när det gäller begränsningar i vårdnadshavarens insyns rätt. Socialtjänsten har tillgång både till det egna utredningsmaterialet och till information som har lämnats av andra myndigheter och privatpersoner. Om det i detta material finns känsliga uppgifter som bedöms kunna orsaka barnet betydande skada vid ett utlämnande till vårdnadshavaren och om det därför anses vara av synnerlig vikt att informationen inte lämnas ut, finns det möjlighet att undanhålla vårdnadshavaren dessa uppgifter med stöd av 14 kapitlet 5 § SekrL. Det kan exempelvis röra sig om känsliga uppgifter som barnet framför till socialsekreteraren eller familjehemsföräldern, där barnet oroar sig för repressalier från den biologiska föräldern om uppgiften förmedlas vidare till föräldern. Om handläggaren bedömer att risken för en integritetskränkning är betydande och det därför är av synnerlig vikt att uppgifterna från barnet inte lämnas ut, kan ett uppgiftslämnande stoppas. Samtidigt bör det framhållas att bestämmelsen endast skall användas i undantagsfall, och att det kan finnas andra sätt att hantera situationen. Kanske bör barnet istället ges stöd att själv berätta uppgiften för föräldern, till exempel i närvaro av

²¹ Prop. 1988/89:67, s. 41.

socialsekreteraren. Ett annat alternativt kan vara att samtala med föräldern om barnets rädsla i samband med att uppgiften lämnas ut, i syfte att nå en förståelse mellan barn och förälder. I de fall där man bedömer att det inte finns några alternativa lösningar kan sekretessbestämmelsen emellertid vara en möjlighet att upprätthålla barnets integritet.

En annan bestämmelse som kan vara aktuell i fråga om begränsning i insynsrätten finns i 7 kapitlet 5 § samma lag och möjliggör sekretess kring *barnets vistelseort*. Möjligheten att begränsa informationen till vårdnadshavaren om barnets vistelseort kan motiveras med att barnets integritetsbehov och intressen väger tyngre än vårdnadshavaren rätt till kännedom om var barnet befinner sig.²² Om man undanhåller vårdnadshavaren information med stöd av 14 kapitlet 5 § SekrL ställs det i lagtexten krav på att myndigheten på annat sätt skall lämna upplysningar om vad materialet innehåller till vårdnadshavaren, om det behövs för att denna skall kunna tillvarata sin rätt, och om det kan ske utan att det intresse som sekretessen avser att skydda inte allvarligt skadas.

En annan situation när 14 kapitlet 5 § SekrL kan bli aktuell är i fall där man kan tillämpa sekretessen i 7 kapitlet 6 § inom hälso- och sjukvården samt inom socialtjänsten för *anmälan eller annan utsaga* av en enskild person om någons hälsotillstånd eller andra personliga förhållanden. Sekretessen gäller där det kan antas att fara uppkommer för den som gjort anmälan eller avgett utsagan, eller att någon närstående till denna person, utsätts för våld eller dylikt om uppgiften röjs. Ett sådant fall är om parten har utsatt andra för våld tidigare och uppgiftslämnaren är rädd för att bli utsatt för våld. Skyddsaspekten bör vara extra hög om det är ett barn som är uppgiftslämnare. Om det exempelvis finns risk för att det familjehemsplacerade barnet kommer att utsättas för våld på grund av uppgifter som hon eller han har lämnat om vårdnadshavaren i samband med en omprövning av vården eller vid ett biståndsärende som gäller fortsatt frivillig vård, kan uppgifterna sekretessbeläggas gentemot vårdnadshavaren.

I vissa situationer kan det vara tillräckligt att vänta med att informera vårdnadshavaren. I ett JO-fall behandlades frågan om socialnämnden hade väntat för länge med att informera den biologiska föräldern om att den tvångsomhändertagna dottern eventuellt hade blivit utsatt för sexuellt övergrepp i familjehemmet. Fördröjningen hade skett dels på grund av att dottern bestämt menade att modern inte skulle underrättas, dels på grund av att man med tanke på moderns bristande hälsa ville förmedla denna information vid ett personligt möte. Enligt JO:s mening hade nämnden agerat med hänsyn till barnets bästa och fann inte anledning att framföra

²² Mattsson, 2002, s. 221.

kritik. JO framhöll emellertid att det inte får bli fråga om att hålla vårdnadshavaren utanför under en längre tid.²³ Däremot är det alltså möjligt att låta informationsutbytet dröja en tid.

5.1.3 Förmynderskapet förändras inte

Förmynderskapet, som vanligen tillkommer vårdnadshavaren, ändras inte i samband med att ett barn placeras i ett familjehem, oavsett om det rör sig om frivillig vård eller tvångsvård. Vårdnadshavaren fortsätter att förvalta barnets eventuella egendom och olika utbetalningar till barnet kan fortfarande tillfalla vårdnadshavaren. Barnets möjligheter enligt svensk rätt att få information om respektive förfoga över sin egendom före sin 18 årsdag förändras som regel inte för att barnet familjehemsplaceras.

Om vårdnadshavaren använder barnets medel på ett otillåtet sätt eller om det är oklart om de medel som skall tillkomma barnet verkligen gör det finns det vissa möjligheter för socialtjänsten att agera. Nämnden kan inte själva företräda barnet, men har istället en anmälningsskyldighet till överförmyndaren i vissa fall. Enligt 5 kapitlet 3 § SoF skall socialnämnden anmäla till överförmyndaren om det finns något som talar för att vårdnadshavaren inte kommer att förvalta barnets medel på ett tryggt sätt.²⁴ Det kan då bli fråga om att utse en annan förmyndare eller en god man för barnet (10 kapitlet 8 § respektive 11 kapitlet 1 § FB). Överförmyndaren kan också ingripa i föräldrarnas fria förvaltningsrätt genom att spärra barnets tillgångar, enligt 13 kapitlet 19 § FB.

5.1.4 Underhållsskyldigheten förändras inte

Föräldrar till barn som vistas i ett annat hem än det egna är enligt 8 kapitlet 1 § andra stycket SoL skyldiga att i skäligen utsträckning medverka i kommunens kostnader för vården. Närmare föreskrifter om föräldrarnas ersättningsskyldighet finns i 6 kapitlet SoF. Där framgår det att föräldrarnas skyldighet att bidra till kommunens kostnader för barnet i samband med placeringen i familjehem bestäms enligt samma regler som finns för att bestämma återbetalningsskyldighet för var och en av föräldrarna enligt lagen (1996:1030) om underhållsstöd till exempel vid äktenskapsskillnad. Beloppet får inte överstiga vad som motsvarar underhållsstödbeloppet enligt 8 § första stycket i den sistnämnda lagen. Föräldrars betalningsansvar för barn som placeras i familjehem skall harmoniera med underhållsskyldighetsreglerna i FB, där underhållsskyldigheten bestäms av barnets

²³ JO 2002/03 s. 239.

²⁴ Regler angående underårigs omyndighet, god man och överförmyndare finns i Föräldrabalken (1949:381) och kommenteras bland annat av Walin, Gösta och Vångby, Staffan, Föräldrabalken. En kommentar. Del I, 1–13 kap., 2004 samt Föräldrabalken. En kommentar. Del II, 14–21 kap. och internationell föräldrarätt, 2004.

behov och föräldrarnas ekonomiska förmåga. Det innebär att en extra dyr placering eller vårdform inte kan belasta föräldrarna.²⁵ Betalningsskyldigheten omfattar vanligen både föräldrar till frivilligt placerade barn och föräldrar vars barn är placerade med stöd av LVU. Lagen anger inga undantagsbestämmelser för den som fått sitt barn tvångsomhändertaget. Betalningsansvaret uttrycks ofta i de kommunala riktlinjerna. I Göteborgs stads Riktlinjer för familjehemsvården uttalas till exempel följande:²⁶

Föräldrar har enligt 8 kap. 1 § SoL och 20 § LSS skyldighet att bidra till kommunens kostnader för vården oavsett om placeringen skett med stöd av SoL och LSS eller utan vårdnadshavarens samtycke med stöd av LVU. Skyldigheten gäller vid placering såväl i familjehem som på institution. Var och en av föräldrarna ska bidra men bidraget får inte överstiga vad som för varje tid motsvarar underhållsstödsbeloppet (6 kap. 2 § SoF). Beloppet ska omräknas varje år.

Socialnämnden får även ta emot underhållsbidrag för barnet enligt 8 kapitlet 1 § andra stycket SoF. Likaså får socialnämnden ta emot barnets barnbidrag under placeringstiden. Enligt 7 § lagen (1947:529) om allmänna barnbidrag har nämnden redovisningsskyldighet och skall redovisa eventuella överskott till den bidragsberättigade.

Barnet självt kan aldrig lastas för placeringkostnaden. Detta framgår av första stycket i det förut nämnda 8 kapitlet 1 § SoL. Där stadgas det att stöd- och hjälpinsatser av behandlingskaraktär inte medför några kostnader för vårdtagaren. De undantag som sedan följer, där kommunen kan ta ut ersättning av den enskilda, innefattar inte barn. Det betyder att eventuella tillgångar som barnet har aldrig får användas av kommunen för att täcka kostnader för barnet.

En annan fråga som också rör de ekonomiska förutsättningarna för att tillgodose barnets behov och intressen, gäller barnets möjlighet att få *bistånd* under placeringstiden i ett familjehem. Ett beslut om försörjningsstöd kan nämligen aktualiseras under barnets vistelsetid om barnet eller vårdnadshavaren ansöker om bistånd. Eventuella biståndsansökningar skall lämnas till placeringskommunen, det vill säga den kommun som fattat beslut om vistelse i familjehemmet. Denna kommun behåller ansvaret för biståndsinsatser under placeringstiden.²⁷

Det finns i praktiken ett förhållandevis begränsat utrymme för att bevilja ytterligare bistånd till någon som är familjehemsplacerad. Normalt sett skall den ersättning som familjehemmet får täcka de kostnader som krävs för att säkerställa att barnet får en god vård. Enligt Svenska Kommunförbundets rekommendationer bör familjehemmet få dels ett arvodesbelopp,

²⁵ Norström och Thunved, s. 154.

²⁶ Riktlinjer för familjehemsvården, Göteborgs stad, s. 12.

²⁷ 16 kap. 2 § SoL. Se även prop. 1996/97:124, s. 157 f.

dels en omkostnadsersättning, varav den senare skall täcka de merkostnader som uppkommer till följd av själva placeringen. Omkostnadsersättningen består av en åldersfördelad schablonkostnad (grundkostnad) och av tilläggskostnader som beräknas utifrån det enskilda barnets behov. Tilläggs-kostnader kan till exempel bestå av barnomsorgsavgift, glasögon, kostnader för umgänge med de biologiska föräldrarna och fritidsaktiviteter. De faktiska kostnaderna beräknas med hänsyn till barnets vårdplan.²⁸ Vårdplanens utformning är därmed utgångspunkten för de kostnader som kan uppkomma för att säkerställa att barnet får en god vård. Utöver detta kan man dessutom ta hänsyn till det enskilda barnets och familjehemmets situation.

Endast i sådana fall där det bistånd som ges i form av ersättning till familjehemmet inte räcker för att tillgodose att barnet får en skälig levnadsnivå kan ytterligare bistånd till familjehemmet komma i fråga. Detta kan utläsas av rättspraxis. I RÅ 1988 ref. 80 prövade Regeringsrätten frågan om dels kostnader för deltagande i ett konfirmationsläger, dels kostnader för slalomutrustning, liftkort och fjällresa var av sådan karaktär att de kunde berättiga till bistånd från socialnämnden. Domstolen menade i båda fallen att den ersättning som familjehemmen uppbar skulle täcka dessa kostnader. Barnet var därför inte berättigad till bistånd.

5.2 God vård

5.2.1 Allmänt

Det kommunala ansvaret för såväl frivilliga placeringar som tvångsplaceringar innebär enligt 6 kapitlet 1 § andra stycket SoL att socialnämnden skall se till att ett barn som behöver vårdas eller vistas i ett annat hem än det egna får *god vård*. Begreppet god vård definieras inte i lagen.²⁹ Däremot konstateras i bestämmelsens tredje stycke, som ett kvalitetskrav, att vården bör utformas på ett sådant sätt att den främjar barnets samhörighet med anhöriga och andra närstående och att den underlättar kontakt med barnets hemmiljö. Socialnämnden skall vara lyhörd för föräldrarnas önskemål. Samtidigt skall de inte ge avkall på vad som kan anses vara god vård för det enskilda barnet i sin bedömning.

Säkerställandet av att barnet får god vård skall ske genom kontinuerlig

²⁸ Sveriges Kommunförbund och Landstingsförbund, Cirkulär 2002:98 Ersättningar vid familjehemsvård av barn, unga och vid förälder/barnplaceringar.

²⁹ Jfr 2 a § hälso- och sjukvårdslagen (1982:763), HSL, där begreppet god vård definieras. God vård inom hälso- och sjukvården innebär att vården särskilt skall vara av god kvalitet och tillgodose patientens behov av trygghet i vården och behandlingen, vara lätt tillgänglig, bygga på respekt för patientens självbestämmande och integritet och främja goda kontakter mellan patienten och hälso- och sjukvårdspersonalen. Vidare framgår av nämnda bestämmelse att vården skall så långt det är möjligt utformas och genomföras i samråd med patienten.

uppföljning, vilket framgår av 5 kapitlet 1 b § SoF. Där uttrycks att socialnämnden skall ”noga följa vården av barnet”. Hur det skall gå till presenteras i fyra punkter. För det första skall nämnden göra regelbundna besök i familjehemmet. För det andra skall företrädare för nämnden ha enskilda samtal med barnet. För det tredje skall nämnden samtala med familjehemmet. För det fjärde skall nämnden även samtala med vårdnadshavaren. Uppföljningen skall således bygga på *personliga kontakter* med de direkt berörda, i form av besök och samtal. Förordningstexten talar sitt tydliga språk: god vård säkerställs inte genom en genomgång av barnets handlingar i ärendet eller genom att endast andra personer i barnets närmiljö tillfrågas. God vård tryggs istället genom enskilda möten med barn, familjehemsföräldrar och biologiska föräldrar.

Den nämnda bestämmelsen preciserar vidare vad uppföljningen av barnets placering skall innefatta ämnesmässigt. Av andra stycket framgår det att kontrollen skall bestå av en genomgång av barnets hälsa, utveckling, sociala beteende, skolgång och barnets relationer till släktingar och andra närstående. Av bestämmelsen framgår slutligen att uppföljningsansvaret omfattar såväl frivilliga placeringar som placeringar som sker med stöd av LVU.

För att tillhandahålla god vård med utgångspunkt i barnets enskilda behov och intressen krävs en planering av vårdens innehåll. Dokumentet där detta skall nedtecknas benämns en *vårdplan*. Det anges i 11 kapitlet 3 § SoL och 4 § LVU när socialtjänsten skall upprätta en vårdplan. Där framgår det även vad den skall innehålla. En vårdplan skall numera upprättas vid placeringar av alla barn utanför det egna hemmet. Den skall omfatta den vård som socialnämnden avser att anordna och de åtgärder respektive insatser som andra huvudmän ansvarar för. I 5 kapitlet 1 a § SoF framgår att vårdplanen, om det inte finns särskilda hinder för det, skall innehålla följande:

1. de särskilda insatser som behövs,
2. det sätt på vilket umgänget med föräldrar, vårdnadshavare och andra närstående skall ordnas,
3. målet med vården, och
4. den ungas och hennes eller hans vårdnadshavares syn på den planerade vården.

Det övergripande syftet med vårdplanen är att klargöra socialnämndens *mål och medel* med vården, utifrån det enskilda barnets behov och intressen. Socialnämndens bedömning skall tydligt framgå för barnet och dess vårdnadshavare.³⁰ I fråga om frivilligplaceringar blir vårdplanen därför

³⁰ Prop. 2000/2001:80, s. 104.

också ett slags *avtalshandling* mellan vårdnadshavaren, det processbehöriga barnet och socialnämnden, där villkoren för placeringen skall framgå. Planen utgör även ett slags *uppföljningsdokument* som ger möjlighet till utvärdering av vården och behandlingen av barnet. Vårdplanen kan förändras, men förändringar skall ske i samråd med barnet och vårdnadshavaren.

Vid tvångsplaceringar fyller vårdplanen en viktig roll för att ge vårdnadshavaren, och det processbehöriga barnet, *insyn* i det offentliga myndighetsutövning av barnet. Vårdplanen skall främja rättssäkerheten genom att vårdnadshavare och barn tillhandahålls en möjlighet till förutsebarhet och kontrollerbarhet.³¹ En annan viktig funktion är att vårdplanen skall utgöra *underlag* för den domstolsprocess som alltid föregår en tvångsplacering och på detta sätt ge domstolen insyn i den sociala myndighetens myndighetsutövning av barnet. Som ett sådant dokument är vårdplanen också utgångspunkten för vårdnadshavarens och barnets eventuella samtycke till vården och därmed om förutsättningarna för tvång föreligger. Av detta framgår att vårdplanen är ett väsentligt dokument som skall formuleras med omsorg och noggrannhet. Det är den förmedlande länken mellan de berörda parterna, och som sådant en central handling för att säkerställa barnets rättssäkerhet, integritet och autonomi.

För varje barn bör man också utforma en *behandlingsplan*.³² Detta dokument kompletterar vårdplanen och beskriver hur insatserna konkret skall genomföras.³³ Behandlingsplanen skall innehålla uppgifter om barnet och hennes eller hans utvecklingsnivå, resurser och behov; målet med vården i familjehemmet; tänkbara insatser i tidsföljd; vilket stöd familjehemmet kan räkna med; kontakten med de biologiska föräldrarna samt

³¹ Det är däremot olämpligt att nedteckna hur länge tvångsvården bör pågå (såsom kan göras i vårdplaner som rör SoL-placeringar). Vården skall istället omprövas var sjätte månad enligt 13 § LVU. Jfr JO 1992/93 s. 308 där socialförvaltningen fick kritik av JO för att man i en vårdplan hade angett en minsta tid som vården skulle fortgå.

³² Behandlingsplanen bör skiljas från vårdplanen. Socialstyrelsen definierar begreppen på följande sätt. Medan vårdplanen utarbetas av socialnämnden som vårdansvarig instans, skapas behandlingsplanen tillsammans med den som har behandlingsansvaret, dvs. familjehemmet eller hemmet för vård eller boende. Vårdplanen, som är av mer översiktlig karaktär, skall bland annat bifogas en ansökan om LVU-vård. Av 4 § LVU framgår det att vårdplanen skall innehålla tidigare insatser, nuvarande situation, behandlingsbehov samt en beskrivning av hur vården skall ingå som en del i ett vårdprogram. Behandlingsplanen är betydligt mer detaljerad och skall beskriva den tilltänkta behandlingen under barnets placering. Se Socialstyrelsen redovisar 1988:16, Behandlingsplanering inom socialtjänsten, s. 48 f. I barn- och ungdomsvårdskommitténs betänkande SOU 2005:81 föreslås att SoF tillförs en bestämmelse som anger krav på att en behandlingsplan upprättas när socialnämnden beslutat om vård av ett barn, se s. 48.

³³ Prop. 2000/2001:80, s. 106.

hur uppföljningen skall ske.³⁴ Vid utformandet av behandlingsplanen för barnet är det lämpligt att samråda med bland annat barnets föräldrar. På samma sätt bör ändringar i behandlingsplanen diskuteras inte bara med äldre barn och familjehemmet utan också med barnets föräldrar. För att detta skall fungera krävs att behandlingsplanen följs upp fortlöpande och att man kontrollerar om de uppsatta målen uppnåtts eller om en ny plan behöver upprättas.³⁵ Föräldrarnas inställning till vårdens innehåll, umgänge med mera bör vidare antecknas i handlingarna.³⁶ På det sättet framgår det tydligt vad parterna kommit överens om och man kan härigenom många gånger undvika onödiga missförstånd längre fram under barnets vistelse. Barnets inställning bör också nedtecknas på samma sätt, inte minst ur integritetsskäl.³⁷

Vikten av planmässighet i vården och kommunikation med samtliga berörda parter kan inte nog understrykas. Dessa aspekter är förutsättningar för att man skall kunna tillgodose såväl barnets vårdbehov som barnets rättsskydd under placeringstiden. I flera av de internationella dokument som presenterades i kapitel 3 rörande familjehemsplacerade barns grundläggande mänskliga rättigheter betonas vikten av det finns dokument som formulerar barnets vårdbehov och som följs upp regelbundet. Vårdplanen och behandlingsplanen är sådana instrument, och de syftar till att uppnå planmässighet i vården. De utgör också den naturliga utgångspunkten vid den kontinuerliga dialogen mellan vårdgivare, vårdtagare och vårdnadshavare. Genom att ha vård- och behandlingsplanen som underlag för såväl bestämmandet av barnets vardagsliv som för kommunikationen mellan personerna som berörs av vården finns det goda förutsättningar att uppnå både en god vård och ett gott rättsskydd för barnet.

5.2.2 God vård vid förändrade villkor i familjehemmet

För att få verka som ett familjehem krävs ett medgivande från socialnämnden. Medgivandet skall, såsom diskuterats i föregående kapitel, föregås av en familjehemsutredning där såväl hemmets allmänna lämplighet som familjehem som dess särskilda kompetens för att ta hand om det aktuella barnet utreds. På detta sätt skall barn garanteras trygghet i familjehemmet.

Lämpligheten som familjehem kan emellertid förändras under barnets vistelse där. Även om socialnämnden har gjort en ingående undersökning vid valet av familjehem för ett barn kan nämnden inte slå sig till ro med

³⁴ SOSFS 1986:5, s. 56 ff för närmare uppgifter om behandlingsplanens innehåll.

³⁵ JO 1989/90 s. 219.

³⁶ JO 1991/92 s. 261.

³⁷ Förutom det anförda kan anmärkas Socialstyrelsens allmänna råd SOSFS 2000:15. Socialstyrelsen ger här rekommendationer hur kvaliteten i bland annat den sociala barnvården kan säkras och utvecklas.

detta. Det kan uppstå situationer som påtagligt förändrar förhållandena i hemmet. Det är då väsentligt att förändringens betydelse för barnet synliggörs och belyses på olika sätt. Att noggrant följa upp barnets förhållanden är en av socialnämndens viktigaste och mest ansvarsfulla uppgifter.³⁸ Det innebär även att nämnden skall överväga vilka särskilda insatser som kan behövas efter hand som barnet vistas i familjehemmet, antingen för att komma till rätta med förändringar i familjehemmets situation (såsom en flyttning) eller ändrade behov för barnet (såsom stödinsatser av psykolog eller psykiater).³⁹

Vilka konsekvenser förändringar i familjehemmet, såsom exempelvis en separation mellan familjehemsföräldrarna, kan få för själva placeringen får bedömas utifrån barnets behov, och – vid frivilliga placeringar – av vårdnadshavarens inställning till den förändrade situationen. Eftersom socialnämnden, och i tillämpliga fall vårdnadshavaren, bestämmer var barnet skall vistas är det inte familjehemsföräldrarnas sak att besluta om att barnet fortsättningsvis skall bo hos den ena eller den andra familjehemsföräldern. JO har belyst frågan i fallet JO 1994/95 s. 360. Hur barnets fortsatta boende skall se ut bör avgöras efter en särskild utredning. Först när utredningen är klar kan man fatta beslut om barnets boende. Om nämnden beslutar att barnets skall bo hos en av familjehemsföräldrarna bör detta betraktas som en ny familjehemsplacering. Ett sådant beslut möjliggör också att den nya placeringen kan överklagas, vilket är viktigt sett ur rättssäkerhetssynpunkt.

Om man misstänker något slags missförhållande i familjehemmet har socialnämnden en skyldighet att bevaka de placerade barnens intressen genom att undersöka om det finns någon omständighet som skulle kunna medföra kritik mot familjehemmet eller att hemmet inte skulle kunna fortsätta sitt uppdrag som familjehem. Socialtjänsten måste exempelvis agera genast om familjehemsföräldrar tillämpar uppfostringsmetoder som är kränkande för barnet, eftersom detta är oacceptabelt och inte förenligt med det vårdansvar som familjehemmet har.⁴⁰ Ett annat exempel är om det framkommer uppgifter om att det pågått ett sexuellt förhållande mellan familjehemsföräldrarnas son och den underåriga placerade flickan under vistelsetiden i familjehemmet.⁴¹ Sådana uppgifter måste genast utredas av

³⁸ JO dnr 2255-1988 m.fl.

³⁹ JO dnr 4549-1993.

⁴⁰ JO dnr 2255-1988 m.fl.

⁴¹ JO dnr 1605-1999. JO såg allvarligt på den passivitet som hade präglat den ansvariga socialsekreterarens handläggning från det att den 13-åriga familjehemsplacerade flickan berättade om förhållandet fram till dess att saken togs upp i nämnden efter initiativ från barn- och ungdomspsykiatrin. JO kritiserar även det faktum att det dröjde över en månad från det att uppgiften om det sexuella förhållandet uppdagades till dess att vårdnadshavaren fick vetskap om saken.

socialnämnden. En fråga som socialnämnden då måste ta ställning till är om barnet skall omplaceras.

I JO-fallet 1994/95 s. 290 uppkom frågan om socialnämnden i syfte att bevaka ett placerat barns intressen har möjlighet att begära urinprov av familjehemsföräldrarna om man misstänker haschmissbruk. JO betonar socialnämndens skyldighet att agera för att tillvarata barnets behov.⁴²

De som upplåter sitt hem för vård av andra barn än sina egna har av socialtjänsten erhållit ett förtroendeuppdrag. Det föreligger ingen rättighet att erhålla eller behålla ett sådant uppdrag. Socialtjänstens ansvar är ensidigt att se till att de placerade barnen får god vård. Även obevisade och lösa misstankar om att familjehemsföräldrarna inte uppfyller detta krav kan således leda till att uppdraget tas tillbaka. Ofta måste dock hänsynen till de placerade barnens bästa – dvs. att de inte opåkallat tvingas byta familjehem – leda till att negativa påståenden om familjehemmet undersöks noggrant. Familjehemsföräldrar har emellertid inte det skydd som lagstiftningen ger biologiska föräldrar i rätten att behålla ett barn hos sig. Det sagda innebär att socialtjänsten till skydd för ett familjehemsplacerat barn kan tvingas uppträda på ett sätt som kan uppfattas som bryskt och som inte kan anses godtagbart när det gäller barnets biologiska föräldrar.

För att säkerställa barnets bästa i sådana fall kan det vara godtagbart att man från familjehemmets sida upplever en kränkning. Däremot bör kränkningen kunna mildras om det finns en i grunden god kommunikation mellan nämndens representant och familjehemsföräldrarna. Genom en kontinuerlig dialog mellan parterna kan onödiga missförstånd undvikas och eventuella misstankar kan undanröjas även för familjehemmets bästa.⁴³ En socialnämnd får inte överväga att flytta ett familjehemsplacerat barn – om det inte är fråga om en ren akutsituation – utan att utreda barnets förhållanden och kontakta familjehemmet. Om socialnämnden får anmärkningar mot ett familjehem bör familjehemsföräldrarna ges tillfälle att ta del av kritik och få möjlighet att yttra sig över de påståenden som framförts. Utredningen skall sedan syfta till att klarlägga de omständigheter som föranlett anmälan och som är av betydelse för barnets situation och hälsa.⁴⁴

Socialnämnden kan besluta att ett barn skall omplaceras i ett nytt familjehem under vårdtiden om förhållandena förändras på ett sådant sätt att det är ogynnsamt för barnet. Vid fråga om en eventuell omplacering ställs samma krav på utredning, planering, stöd och hjälp till barnet, de biologiska föräldrarna och familjehemmet som vid en förstagångsplacering. Det

⁴² JO 1994/95 s. 290, s. 291.

⁴³ Jfr JO 4351-1994, där familjehemsföräldrarna upplevde sig kränkta av socialtjänsten p.g.a. sitt medlemskap i församlingen Livets Ord. Familjehemsföräldrarna menade att orsaken till en utredning om familjehemmet och viljan att flytta en familjehemsplacerad pojke från dem var att de hade blivit medlemmar i Livets Ord.

⁴⁴ JO dnr 3537-1996.

finns emellertid några särskilda omständigheter att beakta när det gäller fråga om omplacering. JO uttrycker detta i JO-fallet dnr 4347-1993.⁴⁵

En omplacering av ett barn är alltid en mycket allvarlig åtgärd för de inblandade. För barnet innebär det att det än en gång skall ryckas upp från en invand miljö med de skadeverkningar som en sådan otrygghet kan medföra. För de biologiska föräldrarna innebär det att på nytt försöka bygga upp det viktiga samarbetet med familjehemsföräldrarna. För familjehemsföräldrarna kan omplaceringen kännas som ett misslyckande.

JO betonar i ett senare JO-fall⁴⁶ att en omplacering är en mycket viktig fråga som bör utredas grundligt och bara övervägas om fördelarna klart överväger nackdelarna för barnet. Enligt JO bör socialnämnden i första hand försöka att komma till rätta med problemet i familjehemmet innan man överväger en omplacering, om det inte är fråga om mycket allvarliga missförhållanden i hemmet. Utgångspunkten bör vara att ett barn inte skall behöva flytta från en trygg och invand miljö utan att det har gjorts en noggrann avvägning av för- och nackdelar med en omplacering för det enskilda barnet. Åtgärdens betydande konsekvenser innebär vidare enligt JO att en omplacering inte skall beslutas utan att en mycket noggrann utredning om barnets förhållanden först sker. I utredningen bör det bland annat framgå hur en flytt skulle påverka barnets förhållanden och situation.⁴⁷ Utredningen bör sammanställas i ett separat dokument.⁴⁸

5.2.3 God vård vid förändrade ekonomiska förutsättningar

En angelägen fråga är hur man skall se på olika behandlingsalternativ ur kostnadsmässig synvinkel om barnet flyttas under placeringstiden. JO har behandlat denna fråga i ett fall. Ärendet rörde frågan om socialnämnden hade brustit i sitt ansvar i samband med en 13-årig pojkes flyttning från ett behandlingshem till ett familjehem. Kostnaderna hade blivit mycket höga på hemmet och man beslutade om en återflyttning till det ursprungliga familjehemmet främst på ekonomiska grunder.⁴⁹

I den delen vill jag nämna att det inte utan vidare står nämnden fritt att välja den minst kostsamma biståndsinsatsen om det finns flera behandlingsalternativ. Vid valet av behandlingsform måste en sammanvägning göras av olika omständigheter såsom den ifrågakvarande vårdinsatsens lämplighet som sådan, kostnaderna för vården i jämförelse med andra alternativ samt den enskildes önskemål om vårdform (jfr bland annat RÅ 1991 ref. 97). När det gäller barn

⁴⁵ JO dnr 4347-1993, s. 4.

⁴⁶ JO 2005/06 s. 242.

⁴⁷ A.a., s. 248.

⁴⁸ A.a., s. 249.

⁴⁹ JO 2001/02 s. 232, s. 239.

skall också, enligt 1 § fjärde stycket socialtjänstlagen, särskilt beaktas vad hänsynen till barnets bästa kräver.

Av utredningen i ärendet framkom enligt JO att det inte hade funnits någon alternativ insats som var av tillräckligt god kvalitet när pojken flyttade från behandlingshemmet till familjehemmet. Bland annat hade skolgången inte hunnit planeras och det saknades fungerande behandlingsinsatser i anslutning till familjehemmet. JO uttryckte stark kritik mot att pojken fick flytta innan god vård kunde tillhandahållas. Sammantaget kan man utifrån detta konstatera att kravet på god vård inte får sättas åt sidan på grund av ekonomiska skäl. Vårdens kvalitet skall vara avgörande.

Däremot kan det finnas utrymme för att välja en billigare vård så länge den uppfyller kraven på god vård. Kommunerna arbetar med att finna olika lösningar för att få ner sina kostnader inom olika verksamhetsgrenar, inklusive den sociala barnvården. Ett sätt har varit att finna alternativa lösningar till familjehemsplaceringar, såsom att istället erbjuda stöd och behandlingsinsatser i öppna former. Ett annat sätt har varit att försöka komma ifrån kostsamma institutionsplaceringar och istället finna lösningar på orten, såsom en familjehemsplacering eller en placering i vårdnadshavarens hem.⁵⁰ Allt eftersom effekterna av såväl institutionsvård som familjehemsplacering ifrågasätts såväl i forskningssammanhang som i media, och vårdplatserna blir dyrare, uppstår incitament att förändra de sociala insatserna för barn. Även om ett ekonomiskt pressat läge kan medföra en ansträngd situation för alla inblandade, finns det också incitament att göra en strukturell översyn av verksamheten och finna nya lösningar. Exempel på detta är de allt vanligare "hemmaplanslösningarna" där barnet vårdas i sitt hem. Enligt Socialstyrelsens lägesrapport för 2004 har denna insats under senare år flyttat fokus från familjen till barnet och hennes eller hans behov och intressen.⁵¹ Samtidigt är det rimligt att anta att det finns en risk att kommuner blir mer passiva i sin roll som vårdgivare när de biologiska föräldrarna "tar över" vården och att barnets vårdbehov därmed inte tillgodoses. Det krävs ett kvalitetstänkande inför eventuella insatsförändringar. I detta ingår då särskilt att se att barnets behov och intressen verkligen tillgodoses i den sociala barnvården, oavsett formen för den. Idag framstår detta som ett väsentligt problem att lösa, inte minst med tanke på de ökade kostnader som familjehemsvården uppvisar.⁵²

⁵⁰ Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, s. 30.

⁵¹ A.a., s. 31.

⁵² Kommunernas totala kostnader för barn- och ungdomsvården ökade med 22 procent under åren 1999–2003. Den största kostnaden var placeringar utanför hemmet, där kostnaderna för familjehemsvården ökade med cirka 24 procent under samma period. Se Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, s. 35 f.

5.3 Hälsa

5.3.1 Allmänt

Det landstingskommunala ansvaret för hälso- och sjukvården för såväl familjehemsplacerade barn som andra personer regleras i hälso- och sjukvårdslagen (1982:763), HSL, och innefattar en stor del av den svenska sjukvården. Målet för hälso- och sjukvården är enligt 2 § HSL en god hälsa och en vård på lika villkor för hela befolkningen. Den som har störst behov av hälso- och sjukvård skall ges företräde. Hälso- och sjukvården skall enligt 2 a § samma lag bedrivas så att den uppfyller kraven på en god vård. Detta innebär bland annat att den skall vara av god kvalitet och att den skall tillgodose patientens behov av trygghet i vården och behandlingen.

Parallellt med landstingets skyldighet har primärkommunerna ett ansvar för familjehemsplacerade barns hälsa. Kommunens yttersta ansvar enligt 2 kapitlet 2 § SoL för de personer som vistas inom kommunen innebär att socialtjänsten har ansvaret för att placerade barn och ungdomars behov av vård och stöd utreds och tillfredsställs inom ramen för SoL eller LVU. Ansvaret och kostnaden för själva behandlingen kan sedan vila på antingen landstinget eller kommunen, beroende på vårdbehovets karaktär. Hälso- och sjukvårdens ansvar omfattar i princip insatser som kräver medicinskt utbildad personal.

Barn kan ha särskilda behov på grund av hälsoskäl och i sådana fall bör dessa behov tillgodoses genom strategiska val av familjehem och god vård under placeringstiden. I JO-fallet 1994/95 s. 301 uppkom bland annat frågan om en 11-årig pojke som omhändertagits med stöd av LVU hade fått nödvändig vård under sin familjehemsvistelse. Bland annat hade pojken placerats på långt avstånd från den behandlade läkare som pojken haft sedan en längre tid tillbaka. JO fann att valet av familjehem kunde ifrågasättas dels av detta skäl, dels av det skälet att det var tveksamt om familjehemmet hade förmåga att ge pojken den vård och omsorg som krävdes. Pojken led av epilepsi. Sjukdomen kom att förvärras under pojken placering i familjehemmet. JO konstaterar att nämnden i detta fall hade brustit i samarbetet med sjukvården.

Det är viktigt att socialnämnden samverkar med den lokala barnhälsovården respektive skolhälsovården för de barn som har särskilda hälsoproblem. Barnhälsovården och skolhälsovården har särskilda möjligheter att följa upp det familjehemsplacerade barnets förhållanden om man har vetskap om barnets situation i familjehemmet. Vid behov kan då ansvarig läkare eller sjuksköterska kontakta socialnämnden och familjehemmet för att föreslå åtgärder. Ett sådant samarbete förutsätter givetvis att socialnämnden kontaktar sjukvården för att informera om barnets personliga förhållanden och vårdbehov. Det finns vanligen inte några sekretesshinder för ett sådant samarbete.

Om barnet har placerats i en annan kommun än den kommun som fattat beslut om placeringen skall placeringskommunen som huvudregel tillgodose de *särskilda* behov av stöd som barnet kan ha. Placeringskommunen skall exempelvis svara för den hjälp och det stöd som barnet kan behöva på grund av ett funktionshinder. Det gäller både biståndsinsatser samt socialt stöd och sociala insatser i form av färdtjänst, daglig verksamhet och personligt stöd, enligt 16 kapitlet 2 § SoL. Först om ärendet överflyttas enligt 1 § i samma kapitel övergår detta ansvar till barnets bosättningskommun. Placeringskommunens ansvar kan även omfatta ett eventuellt behov av särskilda stödinsatser för att barnet skall kunna delta i barnomsorg eller skola.⁵³

5.3.2 Hälsa eller ohälsa?

Barn som växer upp med sina biologiska föräldrar får vanligen sin hälsa tillgodosedd av föräldrarna. Det är en självklar del i vårdnadsansvaret. När ett barn placeras i ett familjehem begränsas vårdnadshavarens möjligheter att utöva sitt vårdnadsansvar som förälder, däribland att se till att barnet har en god fysisk och psykisk hälsa. Det är väsentligt att fråga sig vilka konsekvenser en familjehemspacering får för barnets hälsa, då ansvaret för hennes eller hans hälsa inte i lika hög utsträckning vilar på en eller två biologiska föräldrar, utan där ansvaret också delas av socialnämnden och familjehemmet. Barn som är föremål för den sociala barnvården kan dessutom lida av att föräldrarna inte haft förutsättningar att tillgodose barnets hälsa tidigare på grund av sociala eller ekonomiska skäl. Barnets behov av vård kan därför vara särskilt angelägen.

Det har hittills utförts mycket lite forskning om svenska familjehemspacerade barns hälsa. Först på mitten av 1990-talet uppmärksammades frågan; innan dess ansågs inte hälsoproblem hos placerade barn vara ett svenskt problem.⁵⁴ Internationell forskning har emellertid länge visat att hälsoproblemen för familjehemspacerade barn är betydligt större än för andra barn.⁵⁵ Till dags dato finns det fortfarande förvånansvärt få studier

⁵³ Prop. 1996/97:124, s. 159.

⁵⁴ Bergman, Kjerstin, Fosterbarns fysiska hälsa – intervjuer med 102 fosterbarn i ett svenskt försöksprojekt, paper inom ramen för forskningskursen Barnet i forskningen, 1998, s. 2.

⁵⁵ Se till exempel Racusin, Robert, m.fl., Community Psychiatric Practice. Psychosocial Treatment of Children in Foster Care: A Review, Community Mental Health Journal, vol. 41, No. 2, April 2005, s. 199 ff, Takayama John I., Wolfe Ellen & Coulter, Kevin P., Relationship between reason for placement and medical findings among children in foster care, Pediatrics 101:2, 1998, s. 201 ff. Se även Bergman, 1998, s. 6 ff. för en genomgång av vad internationell forskning säger om familjehemspacerade barns hälsa. Bergman kommer fram till att forskningen samstämmigt ger resultatet att familjehemspacerade barn utgör en riskgrupp när det gäller att utveckla hälsoproblem.

om denna grups hälsotillstånd. De enstaka svenska undersökningar som finns ger ändå en bild av att det är en utsatt grupp i jämförelse med andra barn. I ett projekt som initierats av Socialstyrelsen med syfte att stärka den svenska familjehemsvården på mitten av 1990-talet, det så kallade Dartingtonprojektet, konstateras att hälsoproblem hos familjehemsplacerade barn är ett konkret problem. Av de cirka 100 barnintervjuer som genomfördes inom ramen för projektet framkom att två tredjedelar av de intervjuade barnen hade hälsoproblem. Hälsoproblemen varierade från svåra kroniska sjukdomar till mindre besvär och kunde vara av fysisk eller psykisk karaktär. Flera av barnen hade en kombination av dessa. De vanligaste problemen uppgavs vara syndefekter; besvär med rygg, leder, ben och fötter; astma; magproblem; neurologiska problem och övervikt. Suicidförsök och självmordstankar nämndes i några barnintervjuer. Vid intervjuer med socialarbetarna framkom att många av de hälsoproblem som barnen beskrivit var nyupptäckta (i samband med intervjuerna). I flera fall saknade socialnämnden uppgifter om hälsokontroller och vaccinationer.⁵⁶ Socialstyrelsen konstaterar att hälsofrågor inte är särskilt uppmärksammande inom den sociala barnvården.⁵⁷

Resultatet har väckt förvåning. Vi hade i början av projektet tankar om att hälsoavsnittet inte skulle vara relevant för Sverige med en väl uppbyggd mödra-, barn- och skolhälsovård. [Resultatet] pekar i en annan riktning. Trots en fungerande och ambitiös barnhälsovård förutsätter detta att föräldrarna, eller någon annan vuxen i föräldrars ställe, tar ansvar för barnens hälsa och ser till att rutinmässiga hälsokontroller genomförs. Resultatet talar för att det finns behov av att se över rutinerna för hälsokontroller av placerade barn och ungdomar såväl i inledningsskedet av som under den pågående vården.

Kjerstin Bergman som utarbetat rapporten författade senare en mer ingående artikel om fosterbarns fysiska hälsa, baserat på intervjumaterialet av de familjehemsplacerade barnen. Hon konstaterar att fysiska hälsoproblem förekommer hos minst hälften av barnen oavsett åldersgrupp. Könsfördelningen är relativt jämn. Bergman finner att av de 52 barnen med hälsoproblem verkar flertalet av dessa barns ohälsa ha varit okänd för socialarbetarna.⁵⁸ I över hälften av fallen är det oklart varför några insatser inte har företagits. Socialarbetarna beskriver i några svar att familjehemsplaceringen avbröts, att familjehemsföräldrarna var ovilliga, att barnet var ovilligt, att ansvarsfrågan var oklar eller att problemet nyligen uppmärksammats.⁵⁹

⁵⁶ SoS-rapport 2000:2, s. 29.

⁵⁷ A.a., 62 f.

⁵⁸ Bergman, 1998, s. 15.

⁵⁹ A.a., s. 17.

Bergman konstaterar att hälsoproblem hos familjehemsplacerade barn inte är ett uppmärksammat arbetsområde för socialarbetarna och att åtgärder inte alltid företas, även om barnet konstateras ha en bristande hälsa. Hon betonar vikten av att hälsofrågan uppmärksammas i det sociala barnavårdsarbetet, till exempel genom obligatoriska och regelbundna hälsokontroller.⁶⁰ En annan poäng i Bergmans diskussion är betydelsen av att lyssna på barnet, vilket också uppmärksammades av Dartingtonprojektet. Genom barnintervjuerna framkommer betydelsefullt och nytt material om barnens personliga förhållanden. Bergman menar att det är nödvändigt att lyssna på barnen för att få deras intressen tillgodosedda.

Ett resultat av de redovisade studierna är genomförande av projektet Barns behov i centrum, BBIC. Projektet tillkom som en konsekvens av de brister som uppmärksammades i Dartingtonprojektet. Syftet med BBIC är att utveckla ett system för dokumentation och uppföljning av den sociala barnavården som alla kommunerna i landet skall kunna använda sig av. Socialstyrelsen har tillsammans med sju projektkommuner vidareutvecklat en engelsk metod för utredningsarbete och arbetat med att få fram en arbetsmetod som skall ge en helhetsbild av varje enskilt barn. Särskilt har man utformat formulär som följer ärendegången och som skall säkerställa dels att barns olika behov tillgodoses – såsom barnets hälsa – dels att barnets specifika intressen uppmärksammas genom att barnet får komma till tals.⁶¹

Medan Dartingtonprojektet och Bergmans studier fokuserade på barnets hälsa vid placeringen, har Vinnerljung genomfört eftervårdsstudier av familjehemsplacerade barn, det vill säga studier av vuxna som varit familjehemsplacerade. Vinnerljungs forskning visar också på brister i familjehemsplacerade personers hälsa. Han konstaterar i en studie att dödligheten bland de personer som varit familjehemsplacerade är högre än bland andra personer.⁶² I en senare undersökning fastslår Vinnerljung och Ribe att dödligheten är högre för dem som vistats länge (mer än 5 år) i familjehem än för dem som vistats kort tid.⁶³ Författarna påtalar att det är ovisst vad anledningen är till den ökade dödligheten bland dem som tillbringat en längre tid i familjehem. Kan det förklaras med att gruppen barn som blir familjehemsplacerade har en sämre utgångspunkt att klara tillvaron i livet

⁶⁰ Bergman, 1998, s. 20 f.

⁶¹ http://www.socialstyrelsen.se/Amnesord/barn_ungdom/BBIC/index.htm, 050616.

⁶² Vinnerljung, Bo, Mortalitet bland fosterbarn som placerats före tonåren. Socialvetenskaplig tidskrift 1995, nr 1, s. 60 ff samt Vinnerljung, Bo, Fosterbarn som vuxna, 1996.

⁶³ Vinnerljung, Bo och Ribe, Martin, Mortality after care among young adult foster children in Sweden, International Journal of Social Welfare, vol. 10, nr 3, 2001, s. 164 ff.

på grund av sina tidigare uppväxtförhållanden i sitt biologiska hem? Eller är förutsättningarna att få en god och trygg uppväxt i ett familjehem helt enkelt sämre än i andra hem, det vill säga kan inte familjehemmet kompensera den annars "normala" uppväxten i fråga om hälsa, skola, social anpassning i samhället och så vidare? Detta är frågor som forskarna lämnar till andra, framtida undersökningar att försöka besvara.

Den begränsade forskning som finns om familjehemsplacerade barns hälsa avspeglar sannolikt det begränsade intresse som hittills har funnits för dessa barns hälsa i många kommuner. En rapport från riksdagens revisorer om familjehemsvården visar att tillsynen av familjehemsplacerade barns hälsa inte är ett prioriterat område för kommunerna. Av en enkätundersökning framgår det att kontakten med de biologiska föräldrarna följs upp noggrannare än barnets hälsa. Endast en fjärdedel av de tillfrågade socialtjänstenheterna uppger att de systematiskt följer upp och dokumenterar barnens hälsa.⁶⁴

Även om resultaten bör tolkas med viss försiktighet visar de att det inte har varit en självklarhet att bevaka familjehemsplacerade barns hälsa i Sverige. Detta är anmärkningsvärt med tanke på det ansvar som socialnämnden ändå har att tillse dessa barns hälsostatus. Det framgår tydligt i 6 kapitlet 1 § andra stycket SoL att socialnämnden skall tillhandahålla *god vård* för barnet. Att detta inkluderar barnets fysiska och psykiska hälsa kan det knappas råda tvivel om.⁶⁵ Regleringen anger alltså att ansvaret för barnets hälsa överförs till kommunen i och med att barnet placeras. Detta innebär inte att ansvaret därmed kan delegeras till familjehemmet som sköter mycket av barnets vardag. De biologiska föräldrarnas begränsade vårdnadsutövande kvarstår likafullt, delvis beroende på om barnet är frivilligt placerat med stöd av SoL eller tvångsplacerat med stöd av LVU.

Möjligen kan det *delade ansvaret* för barnets hälsa vara en anledning till att det inte uppmärksammas i tillräcklig utsträckning. Socialnämnden, familjehemsföräldrarna och de biologiska föräldrarna har alla enligt lag eller avtal vanligen något slags ansvar för barnets hälsa. Det delade ansvaret kan leda till att ingen tar på sig uppgiften att bevaka barnets hälsa.⁶⁶ En annan anledning kan vara att socialarbetare i alltför liten utsträckning lyssnar på barnet och ställer frågor om hennes eller hans hälsa. Utan möjlighet att få komma till tals och genom att inte bli tillfrågad uteblir den infor-

⁶⁴ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 66.

⁶⁵ Jfr JO 1994/95 s. 301.

⁶⁶ Jfr Parker, Roy (ed.), *Looking after children: assessing outcomes in child care: the report of an independent working party established by the Department of Health*, London, H.M.S.O., 2 vol., 1991.

mation om barnet som andra inte kan ge. Som avslutande kommentar till sin undersökning om intervjuer av barn om deras hälsa med mera anför Bergman rätteligen följande:⁶⁷

Barn som placerats i familjehem har upplevt olika påfrestningar och inte sällan försumrats i sin ursprungsmiljö. Det är naturligtvis oerhört allvarligt att barn försummas av sina föräldrar, men det är ännu allvarligare om försummelsen fortsätter av de instanser som finns till för att hjälpa och ansvara för dem.

Den lagreglering som skall skydda barnet verkar istället kunna få motsatt verkan och åstadkomma passivitet bland de vuxna i omgivningen när det gäller barnets hälsa. Detta är givetvis inte lagstiftarens intention och inte heller acceptabelt sett till barnets grundläggande rätt till en god hälsa enligt såväl svensk rätt som internationella regelverk om mänskliga rättigheter för barn.

5.3.3 Samverkansproblem

Många barn och ungdomar som behöver vård i socialtjänstens regi är särskilt utsatta eftersom de har både en social och en psykiatrisk problematik. Denna dubbla problematik kan uppstå på grund av barnets svåra uppväxtförhållanden, förlusten av en biologisk förälder, trauma vid splittringen av familjen och flytten till familjehemmet, svårigheter att anpassa sig till en ny miljö, bristande kontakt med föräldern etc.⁶⁸ Dessa barn är vanligen beroende av en *samverkan* mellan barn- och ungdomspsykiatri och socialtjänsten. Samtidigt uppstår lätt konflikter mellan huvudmännen angående genomförande och betalningsansvar, då ansvarsgränserna är otydliga och vården är mycket kostsam.⁶⁹ De olika instanserna måste samverka i form av initiering av samverkan i det enskilda fallet, gemensam vårdplanering och samverkan vid genomförandet. Frågan om kostnadsansvar uppkommer också. Socialtjänstens uppfattning kan vara att barn- och ungdomspsykiatri bör betala den del av kostnaden som utgörs av behandlingen av barnets psykiska eller psykiatriska problem. Barn- och ungdomspsykiatri kan, å sin sida, mena att sådan vård, kanske i form av vård på särskilt behandlingshem, i första hand är en social insats som skall bekostas av socialtjänsten.

Vikten av samverkan och problemen kring denna har i viss mån behandlats i statliga utredningar, såsom socialtjänstkommittén⁷⁰, barnpsykiatri-

⁶⁷ Bergman, 1998, s. 21.

⁶⁸ Racusin m.fl., s. 200.

⁶⁹ Redan i förarbetena till den gamla socialtjänstlagen diskuterades svårigheten att urskilja gränserna mellan sjukvård och social rehabilitering. Lösningen ansågs ligga i enskilda överenskommelser mellan huvudmännen. Se prop. 1979/80:1, s. 361.

⁷⁰ Prop. 1979/80:1, s. 353 ff.

kommittén⁷¹ och LVU-utredningen⁷². Därefter har lagstiftaren gjort vissa konstateranden. Dels har psykisk ohälsa hos barn proklamerats av staten vara ett prioriterat utvecklingsområde.⁷³ Dels har samverkansproblematiken mellan socialtjänst och hälso- och sjukvård inom detta område fått en något tydligare struktur. I propositionen till den nya socialtjänstlagen understryks att det bör göras en tydligare gränsdragning mellan vad som kan anses vara socialtjänstens ansvar respektive hälso- och sjukvårdens ansvar. Kostnader för sjukvårdande insatser som psykoterapi eller medicinsk behandling skall rätteligen inte ligga på socialtjänsten, utan skall bäras av hälso- och sjukvården själv.⁷⁴ Det har också införts en bestämmelse i 5 kapitlet 1 a § SoL att socialnämnden skall samverka med samhällsorgan, organisationer och andra berörda i frågor som rör barn som far illa eller riskerar att fara illa samt att socialnämnden aktivt skall verka för att denna samverkan kommer till stånd. Vid samma tidpunkt infördes en bestämmelse i HSL att hälso- och sjukvården är skyldiga att delta i sådan samverkan som initierats av socialtjänsten.⁷⁵

Några konkreta förtydliganden av hur ansvaret mellan huvudmännen när det gäller vård av barn och ungdomar skall fördelas i praktiken har emellertid inte framkommit.⁷⁶ Därför kvarstår i stort problemet för varje enskild kommun att finna samverkansformer med hälso- och sjukvården och träffa överenskommelser i det enskilda fallet när det gäller denna grupp vårdbehövande. Av en tillsynsrapport från Socialstyrelsen framgår att det finns en varierad grad av struktur för samverkan i olika kommuner och landsting.⁷⁷ Den regelmässiga samverkan rör ofta fasta rutiner tillsammans med andra aktörer som exempelvis polisen vid misstanke om sexuella övergrepp. På några få håll har de barn- och ungdomspsykiatriska

⁷¹ SOU 1998:31, s. 287 ff.

⁷² SOU 2000:77, s. 171 ff.

⁷³ Prop. 1999/00:149, s. 45.

⁷⁴ Prop. 2000/01:80, s. 93.

⁷⁵ 2f§ första stycket HSL, 2 kap. 1 a § lagen (1998:531) om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdens område, och 1 kap. 2 a § första stycket skollagen (1985:1100). Ändringarna trädde i kraft den 1 juli 2003. Samma datum trädde även lagen (2003:192) om gemensam nämnd inom vård- och omsorgsområdet i kraft. Denna lag ger kommun och landsting möjlighet att samverka för att fullgöra sina uppgifter i SoL och HSL m.fl. lagar i en gemensam nämnd.

⁷⁶ Ytterligare ett lagförslag som direkt behandlade samverkansfrågor mellan kommun och landsting, resulterade i ökade möjligheter till samverkan mellan kommunerna i en gemensam nämnd och ändringar i lagen om kommunernas betalningsansvar för viss hälso- och sjukvård. Däremot behandlades inte gruppen barn med både social och psykiatrisk problematik. Se prop. 2002/03:20.

⁷⁷ Se även Socialstyrelsen, Mellan två stolar? – Om samverkan mellan socialtjänst och barn- och ungdomspsykiatri: verksamheternas behov av samverkan och hur de faktiskt gör, 2004.

klirikerna och socialtjänsten tillsammans skapat en struktur för samverkan som innefattar alla barn som kan vara i behov av hjälpinsatser. Där ingår det i rutinerna att gemensamt ta ställning till samverkan i varje enskilt fall. Rapporten visar också att det i andra fall tydligt briser i samverkan.⁷⁸

5.4 Skolgång

5.4.1 Allmänt

Enligt 4 kapitlet 5 § skollagen (1985:1100), skall var och en som har rätt att gå i grundskola erbjudas sådan skolgång i hemkommunen. Hemkommunen är som regel den kommun där eleven är folkbokförd, 1 kapitlet 15 § skollagen. Vanligen folkbokförs ett familjehemsplacerat barn hos familjehemmet. Det innebär att hon eller han skall få sina skolmässiga behov tillgodosedda i denna kommun.⁷⁹ Eftersom skyldigheten att tillhandahålla *skolgång* baseras på folkbokföringsorten, och skyldigheten att utge *bistånd* enligt 4 kapitlet SoL grundas på vistelseorten när hjälpbehovet uppkommer, behöver inte dessa kommunala åtaganden nödvändigtvis innefatta samma kommun.

RÅ 1994 ref. 25 belyser detta förhållande. Socialnämnden i en viss kommun familjehemsplacerade en skolpliktig pojke i en annan kommun. Pojken blev folkbokförd i den nya kommunen och började skolan där. Den ursprungliga kommunen nekade efter ett par år att ersätta den nya kommunens kostnader för bland annat speciallärare. Länsrätten och kammarrätten ansåg att det var den ursprungliga kommunen som var skyldig att stå för pojakens särskilda behov under hans skolgång på grund av att hjälpbehovet var känt redan då pojken placerades i den nya kommunen. Regeringsrätten var emellertid av en annan uppfattning. Domstolen menade att även om kommunen rätteligen har det yttersta ansvaret innebär det ingen inskränkning i det ansvar som vilar på andra huvudmän. Enligt skollagen var det pojakens hemkommun som skulle sörja för hans skolgång. Hemkommunen var den kommun där pojken var folkbokförd, det vill säga den nya kommunen. Pojkens behov av speciallärare skulle därför tillgodoses av skolmyndigheterna i den nya kommunen. Socialnämnden i den ursprungliga kommunen hade enligt rättens mening inte det primära ansvaret för detta och var därför inte skyldig att ge bistånd för detta ändamål.

Om barnet behöver *individuellt anpassade stödinsatser* i skolan är det däremot annorlunda. Den kommun som har beslutat om placeringen i

⁷⁸ Socialstyrelsen, *Mellan två stolar?*, s. 21 ff.

⁷⁹ Särskild kontakt bör tas med rektor vid förskola respektive skola om barnets familjehemsplacering. Möjligheter att bryta den annars rådande sekretessen finns i 1 kap. 5 § SekrL.

familjehemmet får betala kostnaderna för de stödinsatser som kan anses vara individuella. I 16 kapitlet 2 § SoL stadgas att den placerande kommunen har ansvar för ”det bistånd enligt 4 kap. 1 § samt det individuellt behovsprövade stöd och de individuellt behovsprövade sociala tjänster enligt 3 kap. 6 § och 5 kap. 1 och 9 §§ som den enskilde kan behöva”. I kommunförbundets cirkulär om placeringskommunens ansvar för särskilda stödinsatser i barnomsorg och skola betonas att det inte är möjligt att närmare precisera vad som är individuellt behovsprövade insatser, utan insatserna får se olika ut och vara av olika omfattning i de enskilda fallen.⁸⁰ Om barnet under vistelsen i skolan behöver personligt stöd av sociala eller psykologiska skäl bör en sådan insats också bekostas av den placerande kommunen.⁸¹ Däremot skall skolan svara för de pedagogiska insatser som behövs för att det enskilda barnet skall kunna tillgodogöra sig undervisningen.

5.4.2 Lagens intentioner och praktiken inte i samklang

Den svenska regleringen rörande den sociala barnvården har sedan länge markerat vikten av att familjehemsplacerade barn får en god utbildning.⁸² Enligt 6 kapitlet 7 § SoL skall socialnämnden verka för att barnet får en *lämplig utbildning*. Motsvarande skyldighet fanns uttryckt på samma sätt i 26 § gamla socialtjänstlagen. I specialmotiveringen till denna bestämmelse uttrycks socialnämndens ansvar på följande sätt:⁸³

Föreskriften att nämnden skall verka för att barnet får en lämplig utbildning innebär skyldighet för nämnden att genom råd och vägledning och, om det behövs, olika slag av praktisk hjälp söka åstadkomma att barnet får en utbildning som är lämplig med hänsyn till dessa anlag och övriga omständigheter. Nämndens insatser bör anpassas till behoven i varje särskilt fall. Nämndens ansvar kvarstår till dess barnet fyller 18 år.

Socialnämndens ansvar enligt lagförarbetena innebär därmed att man aktivt skall verka för att det familjehemsplacerade barnet får *individuellt anpassad utbildning*. Det framgår att barnet skall få utbildning som överensstämmer med hennes eller hans behov och förutsättningar. En sådan utbildning kräver aktiv medverkan från socialnämnden, eftersom barnets skolmässiga behov och förutsättningar under sådana villkor på något sätt måste klarläggas.

⁸⁰ Kommunförbundet, Placeringskommunens ansvar för särskilda stödinsatser i barnomsorg och skola, s. 2.

⁸¹ Prop. 1996/97:124, s. 159.

⁸² Se till exempel 26 § socialtjänstlagen (1980:620), 35 och 49 §§ lagen (1960:97) om samhällets vård av barn och ungdom.

⁸³ Prop. 1979/80:1, s. 540.

Rätten till skolgång innebär att även ett barn som vistas tillfälligt i ett familjehem har rätt att få gå i skola. I JO-ärendet dnr 1419-2004 påtalar JO att även om placeringen är avsedd att vara tillfällig bör socialnämnden agera för att ordna skolgång för barnet utan onödigt dröjsmål. Det är inte godtagbart att nämnden underlåter att ordna skola för att den kommer att vara tillfällig för barnet. I förevarande fall så hade den skolpliktiga pojken missat skolgången i närapå två månader, med anledning av att placeringen endast var av tillfällig karaktär och barnet skulle flytta till ett annat boende. JO menade att det hade varit bättre för barnet att få en temporär skolgång under den här tiden alternativt få hemundervisning än att inte få någon skolgång alls.

Trots lagstiftarens nämnda intentioner visar svenska studier att det i praktiken verkar finnas ett stort ointresse för familjehemsplacerade barns skolgång.⁸⁴ Exempelvis visar en rapport från riksdagens revisorer om familjehemsvården att tillsynen av familjehemsplacerade barns skolgång inte är ett prioriterat område för kommunerna. Av en enkätundersökning framgår det att kontakten med de biologiska föräldrarna följs upp noggrannare än barnets utbildningsresultat. Endast en tredjedel av de tillfrågade socialtjänstenheterna uppger att de systematiskt följer upp och dokumenterar barnens skolgång.⁸⁵

I Dartingtonprojektet som genomfördes under slutet av 1990-talet på initiativ av Socialstyrelsen med syfte att finna en metod att stärka och utveckla familjehemsvården var barns skolgång ett behovsområde som undersöktes. Undersökningen visade att det saknades förväntningar på de familjehemsplacerade barnen. Deras bakgrund ansågs bidra till att de inte hade samma möjlighet som andra barn att "bli något".⁸⁶ Av de barnintervjuer som genomfördes framkom att cirka hälften av barnen upplevde att de hade problem i skolan. Det vanligaste problemet var att barnet hade svårigheter att följa tempot i skolan. Många barn låg efter i skolarbetet, hade kunskapsluckor och svårigheter i flera ämnen. En del av barnen hade fått byta skola ett flertal gånger på grund av omplaceringar. Bland de lite äldre barnen förekom skolk. För en tredjedel av barnen verkade det däremot gå bra, de upplevde sig ha en tillfredsställande skolgång. Även en del sociala problem i skolan framkom i intervjuerna. Det handlade då om ensamhet, mobbning och utanförskap.⁸⁷ Vid intervjuer med socialtjänsthandläggarna

⁸⁴ Vinnerljung, Svensk forskning om fosterbarnsvård – en översikt, 1996, s. 79 ff, s. 192 samt Andersson, Gunvor, Skolsituationen för barn i familjehem, Socionomen 1999, nr 5, del 2, s. 28. Se även Egelund, Tine och Hestbæk, Anbringelse af børn og unge uden for hjemmet. En forskningsöversigt, s. 119.

⁸⁵ Riksdagens revisorer, Rapport 2001/02:16, s. 66.

⁸⁶ SoS – rapport 2000:2, s. 12.

⁸⁷ SoS – rapport 2000:2, s. 32 f.

framgick det att man hade vidtagit någon form av insats för dessa barn i ungefär hälften av de fall där det fanns problem med skolgången. I vissa andra fall fanns det inga insatser planerade över huvud taget.

En annan undersökning av familjehemsplacerade barns skolgång, företagen av Gunvor Andersson, visar att barnens skolgång dokumenteras bristfälligt i barnens socialakter.⁸⁸ Trots att socialsekreterare ofta byts ut och att barnets akt är ett värdefullt dokument för att upprätthålla en kontinuitet i barnens tillvaro kan det saknas uppgifter om barnens skolgång i dessa. Även om resultaten bör tolkas med försiktighet enligt Andersson visar de att kommunerna inte anser att det är en självklarhet att bevaka familjehemsplacerade barns skolgång.

Bo Vinnerljung har påtalat bristen på svenska undersökningar av hur det går i skolan för barn inom den sociala barnvården.⁸⁹ Den största forskningen inom detta område har utförts av engelska och amerikanska forskare. I en artikel där Vinnerljung ger en översikt av internationell forskning inom detta område konkluderar han att internationell forskning nära nog samstämmigt visar att familjehemsplacerade barn är en lågpresterande grupp i skolan som löper hög risk att bli lågutbildade. Av en forskningsöversikt över forskning om familjehemsplacerade barn i främst de nordiska länderna, som gavs ut fem år senare, framgår det att denna situation fortfarande är aktuell. Barn som är familjehemsplacerade presterar betydligt sämre än andra barn, och familjehemsplaceringen verkar inte förbättra skolresultaten.⁹⁰

Den begränsade forskningen i Sverige om familjehemsplacerade barns skolresultat pekar i samma riktning. Andersson har undersökt skolsituationen för 20 ungdomar i 15–20-årsåldern, som alla har en stor erfarenhet av familjehemsvård. Hon kan urskilja tre kategorier av familjehemsplacerade barns förhållande till skolan: en grupp som klarat sig dåligt i skolan, en annan grupp som klarat sig hyggligt och en tredje grupp som haft ett gott förhållande till skolan. Sett till barnens resultat i skolan låg deras slutbetyg från grundskolan dock under genomsnittet. Endast en fjärdedel av barnen hade medelbetyg från grundskolan med en trea eller däröver. En annan fjärdedel av barnen hade inte fullföljt skolan eller hade fått ofullständiga betyg från särskilda ungdomshem.⁹¹ Andersson konstaterar att det finns en tendens att de barn som har en missgynnad familjesituation även missgynnas i skolan och att de som har mer gynnsamma familjeförhållanden

⁸⁸ Andersson, 1999, s. 28.

⁸⁹ Vinnerljung, Bo, Fosterbarns skolgång och utbildning, *Socialvetenskaplig tidskrift* 1998, nr 1, s. 58 ff.

⁹⁰ Egelund och Hestbæk, s. 119 ff.

⁹¹ Andersson, 1999, s. 27.

får ett bättre förhållningssätt till skolan. Med andra ord kan inte skolan kompensera de barn som har en utsatt familjesituation. Tvärtom, *förstärks* barnets utsatthet i skolan.⁹²

En fråga är vad som är den egentliga orsaken till den negativa skolmässiga utvecklingen för familjehemsplacerade barn. Medan vissa menar att det är barnens erfarenheter före familjehemsplaceringen, anser andra att det finns genetiska förklaringar eller att det är barnets erfarenheter i familjehemmen som orsakar utbildningssvårigheterna. Vinnerljungs hypotes är att det finns flera orsaker som samvarierar och som samvarierar på olika sätt för olika grupper av familjehemsplacerade barn.⁹³ Den viktiga frågan för Vinnerljung är emellertid om det går att påverka det negativa förhållandet mellan dessa barn och skolsvårigheterna.⁹⁴ En svag skolgång medför stora svårigheter att komma in på arbetsmarknaden och kan leda till att barnen som vuxna blir bidragsberoende. Vinnerljung menar att

(F)rågan om fosterbarns skola/utbildning berör [...] grundläggande värden om integration och normalisering av en utsatt grupp där samhället har tagit över föräldransvaret, ofta för en stor del av uppväxten. Om det är så att fosterhemsvård – t.o.m. om den pågår under lång tid – i ringa grad har en kompenserande effekt på utsatta barns skol- och utbildningsprestationer är detta rimligtvis en allvarlig fråga för myndigheter och professionella, sett ur det etiska perspektiv som är grunden för vår lagstiftning om interventioner i utsatta familjer.⁹⁵

Vinnerljungs frågeställningar är viktiga och aktualiserar skolans roll och myndigheters ansvar för utsatta barn. Insatserna för barn grundas i föresatsen att samhällliga ingripanden skall tillgodose utsatta barns vårdbehov. Varje ingripande i en familj förutsätter att det finns en sådan strävan. Grundläggande för detta är god skolgång. Skolgången är vanligen den viktigaste inkörsporten till det framtida arbetet och försörjningen. Därutöver kan skolan spela en väsentlig roll för familjehemsplacerade barn genom att åstadkomma såväl en bra barndom som ett fullvärdigt vuxenskap. Skolan kan ge barnet gott självförtroende, social kontakt och goda förebilder i de biologiska föräldrarnas ställe. I skolan kan barnet lära sig att läsa, skriva, räkna och andra viktiga förmågor utan att vara beroende av vårdnadshavarens hjälp och insatser. Där får barnet vidare chansen att skapa en alternativ plattform för goda sociala relationer och möjlighet till en personlig utveckling med kompetens och förmågor i olika ämnen och aktiviteter. Skolan kan med andra ord vara av särskilt central betydelse för det familje-

⁹² Andersson, 1999, s. 28.

⁹³ Vinnerljung, 1998, s. 61 ff.

⁹⁴ A.a., s. 70.

⁹⁵ A.a., s. 72 f.

hemsplacerade barnets egen utveckling och förmåga, för att kompensera för de brister som barnet fått erfara tidigare i livet. Frågan är om det inte är samhällets skyldighet att som en del i den goda vården understödja en sådan möjlighet för varje familjehemsplacerat barn.

Det verkar finnas ett grundläggande problem i det att skolgången för de familjehemsplacerade barnen inte finns med på dagordningen när vårdbehovet behandlas, såsom sker med andra barn men då i deras familjer. Familjehemsplacerade barn behöver ha minst samma uppmärksamhet som andra barn i fråga om val av skola, ämnesval i skolan, klassituationen, utvecklingssamtal, besök och samtal om skolan. Ett intresse för barnens skolgång bör genomsyra såväl vårdplan som samtal med barn, föräldrar och familjehemsföräldrar. Innan denna grundläggande nivå är uppnådd är det inte möjligt att bryta en negativ trend i barnets skolgång som eventuellt uppkommit innan barnet blev familjehemsplacerat. Först måste familjehemsplacerade barn ges *samma grundförutsättningar* som andra barn att få sin uppväxt tryggad även på det skolmässiga planet. Det innebär att skolan skall vara en central del av innehållet i samtal med och om barnet.

Utöver detta bör familjehemsplacerade barn ges *särskild* uppmärksamhet genom socialtjänstens ansvar i SoL. Det framgår av forskning som rör vad som är skyddande faktorer för utsatta barn att skolan har stor betydelse just som en sådan skyddande faktor.⁹⁶ Enligt vad som konstaterats ovan kan skolan vara en betydelsefull medverkande kraft att kompensera missförhållanden eller bristande omsorg i hemmet. Som framgått av detta avsnitt anger lagstiftaren tydliga krav på socialtjänsten. Enligt de citerade förarbetena har socialtjänsten skyldighet att verka för att varje enskilt barn som är familjehemsplacerat får en lämplig utbildning fram tills hon eller han är 18 år. Av denna tydligt uttryckta skyldighet framgår det vidare att utbildningen bör vara anpassad till barnets särskilda behov. Instrumenten för att åstadkomma detta anges vara råd, vägledning och praktisk hjälp i varje enskilt fall efter behov. Den forskning som finns visar en annan bild av skolsituationen för dessa barn än den som beskrivs av lagstiftaren. Lagens intentioner i fråga om barns skolmässiga behov måste genomsyra socialtjänstens arbete med de familjehemsplacerade barnen, så att avvikelserna mellan lag och praktik minimeras. I annat fall uppfyller inte socialtjänsten de krav som lagen uppställer ifråga om att tillhandahålla barn god vård.

⁹⁶ Andersson, 1999, s. 19.

5.5 Umgänge

5.5.1 Allmänt

Huvudregeln om umgänge mellan barn och föräldrar som är åtskilda genom ett myndighetsbeslut är en vedertagen princip i såväl svensk rätt som internationell reglering. Genom ordvalen i 6 kapitlet 1 § tredje stycket SoL och i 14 § LVU anges att umgängesrätten tillkommer barnet i första hand. Utöver detta finns det flera hänvisningar till att barnet behöver umgås med sina föräldrar för sin egen skull och för att möjliggöra en återförening. Det har länge ansetts att det bästa för barnet är att vårdas och uppfostras av sina föräldrar i det ursprungliga hemmet och barnets bästa kopplas alltså även samman med umgängesrätten. Det anses viktigt att barn har en nära och kontinuerlig kontakt med någon eller några vuxna, antingen båda sina biologiska föräldrar, en av dem eller någon annan som kommer i deras ställe.⁹⁷ Därutöver bedöms det som ett primärt behov att klarlägga omhändertagna barns förhållande till de biologiska föräldrarna. Det förutsätter att barnets tillvaro arrangeras på ett visst sätt, såsom att hon eller han får möjlighet att träffa sin ursprungsfamilj.⁹⁸

Det finns inga normer för hur mycket umgänge som är "normalt".⁹⁹ Detta är troligen en anledning till de många JO-fall som behandlar just umgänget mellan de biologiska föräldrarna och det familjehemsplacerade barnet. Inte sällan upplever föräldrarna att socialtjänsten hindrar dem från att umgås med barnen i tillräcklig utsträckning.¹⁰⁰ I några fall kritiserar JO socialnämnderna för att inte överväga umgängesbegränsningar med den frekvens som lagen föreskriver.¹⁰¹ Det saknas vidare vägledning dels för vilka former av umgänge som kan förekomma, dels för barnets rätt till skydd under umgängets utövande.

Umgänget för barn som är frivilligt placerade med stöd av SoL bestäms gemensamt av vårdnadshavaren och socialnämnden. Vid frivilliga placeringar saknas det i princip möjligheter för socialtjänsten att ensidigt besluta om umgänget mellan det placerade barnet och vårdnadshavaren.¹⁰² I

⁹⁷ Andersson, 1995, s. 153.

⁹⁸ SOU 1986:20, s. 23.

⁹⁹ Någon sådan vägledande utgångspunkt saknas även i övrig nordisk rätt. Se Haugli, Trude, *Samværsrett i barnevernssaker*, 2:a uppl., 2000, s. 201.

¹⁰⁰ Det finns ett stort antal opublicerade ärenden där det framförs klagomål om alltför hårda umgängesbegränsningar, se till exempel JO dnr 1869-1989, dnr 1254-1994, dnr 2012-1995, dnr 4253-1995, 4254-1995. Det är emellertid inte Justitieombudsmannens uppgift att uttala sig om det föreligger skäl för socialnämnden att i ett enskilt fall begränsa föräldrarnas umgänge med ett barn som vårdas med stöd av LVU. Detta påpekar också JO i dessa ärenden.

¹⁰¹ Se till exempel JO dnr 2504-1994.

¹⁰² Se bland annat JO 1995/96 s. 262.

stället skall umgänge ske i önskvärd omfattning. Barnets möjligheter att påverka omfattningen av och formerna för umgänget är, på samma sätt som när det gäller andra frågor under placeringen, beroende av barnets ålder. När barnet har fyllt 15 år kan inte längre umgänge ske utan barnets samtycke. Umgänget måste bestämmas tillsammans med äldre barn, som annars kan vägra vården i sin helhet. För yngre barn är det annorlunda. De har enbart rätt att lämna synpunkter på umgänget enligt 3 kapitlet 5 § andra stycket SoL, och deras önskemål skall beaktas i förhållande till deras ålder och mognad.

Om barnet är omhändertaget med stöd av LVU kan socialnämnden begränsa umgänget mellan vårdnadshavaren och barnet. Utgångspunkten är emellertid att kontakten endast får begränsas så mycket som är nödvändigt för att barnet skall få den nödvändiga vården. I övrigt skall barn och föräldrar ges möjlighet till fortsatt kontakt med varandra.¹⁰³ Av 14 § LVU framgår socialnämndens ansvar för att tillgodose barnets behov av umgänge med föräldrarna. Detsamma gäller umgänget med eventuella andra som har vården om barnet. Socialnämnden skall samarbeta med föräldrarna så långt det är möjligt under vårdtiden och medverka till att kontakten mellan dem och barnet kan upprätthållas. För de fall som vårdnadshavaren samtycker till den av socialnämnden föreslagna umgängeplanen så behöver inte umgänget begränsas med stöd av 14 § LVU. Det räcker då att en umgängeplanen undertecknas av berörda parter.¹⁰⁴ Så snart överenskommelsen upplevs som tvingande för vårdnadshavaren bör umgänget i stället regleras med ett beslut enligt 14 § LVU. Oavsett i vilken form som umgängeöverenskommelsen sker så skall den dokumenteras.¹⁰⁵

Om umgängets form och omfattning behöver utredas innan beslutet om umgänge skall fattas kan socialnämnden fatta ett interimistiskt beslut om umgänge för tiden fram till att ett regelmässigt beslut kan fattas. Så länge det inte finns ett formellt beslut om umgänge kan socialnämnden inte begränsa vårdnadshavarens möjligheter att träffa sina barn så mycket som hon eller han önskar. Socialnämnden har under sådana omständigheter ingen rättslig grund att neka vårdnadshavaren att umgås med barnen.¹⁰⁶ Socialnämnden bör därför skyndsamt besluta om umgänge. Beslutet skall, liksom som andra förvaltningsrättsliga beslut som innebär inskränkningar i den enskildes privatliv, vara tydligt formulerat. Det innebär bland annat

¹⁰³ Se bland annat JO 1994/95 s. 301.

¹⁰⁴ SOSFS 1997:15, s. 67.

¹⁰⁵ 11 kap. 5 § SoL.

¹⁰⁶ JO 2004/05 s. 249. Fallet rörde frågan om nämndens skyldighet att fatta ett beslut om umgänge enligt 14 § LVU efter framställning om utökat umgänge från vårdnadshavaren.

att det skall framgå om beslutet skall gälla tills vidare eller om det är tidsbegränsat.¹⁰⁷ Vidare skall skälen till beslutet framgå.¹⁰⁸ Utformningen av beslutet är väsentligt av rättssäkerhetsskäl och för att undvika missförstånd i umgängessituationerna. Ett beslut om umgänge skall övervägas regelmässigt, minst var tredje månad, enligt 14 § tredje stycket LVU.

En visst förtydligande av vilka som omfattas av lagtexten i 14 § infördes den 1 juli 2003. Detta skedde till följd av att det hade uppkommit en fråga om föräldrar som inte är vårdnadshavare omfattades av reglerna. Utifrån lagrummet kunde man inte fastställas om begreppet ”förälder eller andra som har vårdnaden om honom” omfattade alla föräldrar utan krav på att de samtidigt var vårdnadshavare eller om begreppet exkluderade föräldrar som inte var vårdnadshavare. Frågan hade betydelse för att man skulle kunna avgöra nämndens skyldighet att så långt som möjligt tillgodose umgänget, möjligheten att inskränka umgänget och avgöra vem som hade rätt att överklaga ett eventuellt beslut om inskränkningar.

Problemet behandlades av LVU-utredningen¹⁰⁹, men hade aktualiserats redan tidigare i en dom från Europadomstolen, i målet Paulsen-Medalen och Svensson mot Sverige, 1998.¹¹⁰ LVU-utredningen uppmärksammade otydligheten och föreslog att ordalydelsen i nämnda bestämmelse skulle ändras så att det klart framgick att även föräldrar som inte är vårdnadshavare omfattas av bestämmelsen. Däremot, menade man, måste en begränsning göras i det att endast den förälder som har ett umgänge bestämt av domstol eller reglerat i avtal skulle omfattas av bestämmelsen. I annat fall skulle det inte finnas något att begränsa umgänget till.¹¹¹ Socialnämndens möjligheter att inskränka ett umgänge är begränsat till civilrättsliga beslut eller avtal. Endast en allmän domstol har enligt 6 kapitlet FB befogenheten

¹⁰⁷ JO 2004/05, s. 249.

¹⁰⁸ JO dnr 3973-2004. Fallet rörde bl.a. fråga om utformningen av ett umgängesbeslut med stöd av 14 § LVU.

¹⁰⁹ SOU 2000:77, s. 143 ff.

¹¹⁰ Frågan i målet var om en fader, som inte var vårdnadshavare och som inte hade umgängesrätt med sitt barn reglerad i dom eller avtal, hade en självständig rätt att påkalla umgänge med sitt tvångsomhändertagna barn. Efter ett beslut om omhändertagande av två barn med stöd av LVU och umgängesbegränsningar i samband härmed, hävdade fadern till ett av barnen att denne nekats ett beslut om umgängesbegränsning enligt 14 § LVU. Detta hade i sin tur medfört att fadern inte hade kunnat överklaga begränsningen. Domstolen konstaterade att det var oklart om en förälder som inte var vårdnadshavare och som inte hade reglerad umgängesrätt kunde hävda en rätt till umgänge enligt 14 § LVU enligt då aktuell lydelse. Domstolen ansåg däremot att fadern inte visat att han inte hade kunnat få ett beslut om umgänge och att detta beslut inte hade kunnat prövas i förvaltningsdomstol. Artikel 6, om rätten till en rättvis rättegång, hade därför inte kränkts, Paulsen-Medalen och Svensson mot Sverige.

¹¹¹ SOU 2000:77, s. 145.

att civilrättsligt besluta om umgänget med en förälder som inte är vårdnadshavare. Denna befogenhet kvarstår även om barnet är omhändertaget enligt LVU.

Enligt den nya lydelsen framgår det att en förälder som inte är vårdnadshavare omfattas av bestämmelsen om umgängesrätten är reglerad genom dom eller beslut av domstol eller genom avtal. Den förälder som inte har umgänget reglerat på detta sätt kan kräva att få umgängesrätten formaliserad genom dom eller avtal.¹¹² Socialnämnden kan dock även i andra fall låta en förälder utan fastställd umgängesrätt träffa barnet enligt 11 § LVU. Skillnaden är att denna då inte kan kräva umgänge enligt 14 § och inte heller kan överklaga ett negativt beslut i frågan.

Möjligheten att vidga umgänget skall prövas kontinuerligt. Detta framgår av 14 § tredje stycket LVU respektive 6 kapitlet 1 § SoL och ligger i linje med den återföreningsprincip som skall styra den sociala barnvården. Prövningen av umgängets eventuella utvidgning skall göras utifrån barnets behov och intressen. Vid prövningen skall man även ta hänsyn till anledningen till omhändertagandet och till hur förhållandet mellan barn och föräldrar har utvecklats under vårdtiden.¹¹³

5.5.2 Syftet att upprätthålla barnets kontakt med föräldern

Enligt Europadomstolens praxis av artikel 8 om rätten till familjeliv och privatliv har de sociala myndigheterna ett stort ansvar för att se till att omhändertagandebeslutet verkställs på ett sådant sätt att umgänget mellan barnet och föräldrarna kan utövas och att begränsningar i umgänget har saklig grund. Betydande begränsningar i umgänget mellan barn och föräldrar är förenligt med konventionen endast i extrema situationer och dessa begränsningar skall kunna motiveras med att det är nödvändigt för barnets behov. Annars strider det mot proportionalitetsprincipen. Vidare skall bedömningen grundas på de uppgifter som finns vid tiden för umgängesprövningen och inte baseras på hur det enskilda fallet sedan utföll. Slutligen skall umgängesbegränsningarna beslutas utifrån anledningen till själva omhändertagandebeslutet.¹¹⁴

Frågan om umgängesrätten har varit föremål för prövning i bland annat Adele Johansen mot Norge, 1996. Johansens dotter omhändertogs som nyfödd. Modern hade umgängesrätt två gånger per vecka. Flickan placerades i ett familjehem i väntan på en senare planerad adoption, modern nekades fortsatt umgänge och familjehemsadressen hemlighölls för henne. Europadomstolen som sedermera prövade fallet betonade att umgänge

¹¹² Prop. 2002/03:52, s. 106.

¹¹³ RÅ 1999 not. 124.

¹¹⁴ Adele Johansen mot Norge, § 78.

mellan föräldrar och barn är en fundamental del av rätten till familjeliv enligt artikel 8. De åtgärder som de norska myndigheterna hade företagit utgjorde ett klart ingrepp i denna rätt.

Fallet är ett exempel på hur själva utgångspunkten vid omhändertaganden av barn – att omhändertagande skall vara en temporär lösning som skall upphöra så snart som möjligt – hade åsidosatts. Domstolen menade att det skall göras en rimlig avvägning av barnets intresse av att vara i det offentliga förskole- och föräldrarnas intresse av att återförenas med barnet. Vid avvägningen skall man lägga särskild vikt vid barnets behov, vilket kan få företräde framför föräldrarnas behov. Ingreppen i det aktuella fallet ansågs särskilt grava eftersom de hindrade moderns möjligheter att umgås med dottern och därmed var oförenliga med målsättningen om återförening.

Domstolen ansåg att grunderna för framtagna åtgärder av umgängesrätten i det aktuella fallet hade varit relevanta, men inte tillräckliga. Det framhölls att sådana åtgärder förutsätter osedvanliga förhållanden och bara kan vara rättsligt motiverade i fall där de är påkallade av avgörande hänsyn till barnets bästa. I det aktuella fallet fanns inte några sådana hänsyn. Umgänget med dottern hade fungerat väl och det var delvis myndigheternas dåliga erfarenheter från tidigare kontakt med modern och hennes andra barn som låg till grund för besluten. Domstolen menade att de norska myndigheterna fortfarande var skyldiga att arbeta för en återförening. Ingreppen var inte nödvändiga med hänsyn till barnets bästa och moderns rätt till familjeliv enligt artikel 8 hade kränkts.¹¹⁵

JO har betonat socialnämndens ansvar att upprätthålla umgänge mellan barn och föräldrar i ett antal JO-ärenden. Redan några år efter socialtjänst-reformen på 1980-talet inledde JO Sverige en omfattande undersökning om förhållandena för familjehemsplacerade barn. En central fråga var om socialnämnden tog ansvaret för att upprätthålla kontakten mellan barnet och de biologiska föräldrarna. Av undersökningen framkom att det efter många beslut om vård med stöd av LVU helt hade brutit i kontakten mellan barn och föräldrar samt andra anhöriga.¹¹⁶ Enligt JO:s mening hade socialnämnden därigenom felat i sitt ansvar att verka för en återförening mellan föräldrar och barn.

JO har därefter i flera fall haft anledning att återigen påpeka vikten av att upprätthålla relationerna mellan det omhändertagna barnet och de biologiska föräldrarna. I vissa ärenden har en anledning till kritiken varit att socialnämnden inte i tillräcklig omfattning försökt att tillvarata det som varit bra med den biologiska föräldrarnas engagemang för barnet. Man har

¹¹⁵ Jfr även Olsson mot Sverige I.

¹¹⁶ JO 1986/87 s. 138.

alltför ensidigt hållit fast vid en negativ bild av föräldern som nämnden skapat. I andra fall har det uppkommit slitningar mellan de biologiska föräldrarna och familjehemsföräldrarna som nämnden inte lyckats att hantera med konkreta åtgärder för att förbättra situationen. JO uttrycker att sådana stödåtgärder kan vara att förordna en stödperson till vårdnadshavaren i familjehemmets närhet som kan medverka till att motsättningarna överbryggas och kontakten mellan föräldrar och barn underlättas.¹¹⁷

Ett annat fall, JO 1997/98 s. 344, rörde frågan i vilken utsträckning socialnämnden får begränsa umgänget mellan föräldrar och barn som är omhändertagna med stöd av LVU. Ett syskonpar omhändertogs efter misstankar om sexuella övergrepp mot ett av barnen, och de placerades i ett jourhem. Efter en utredning fick barnen återvända till sitt föräldrahem. I en anmälan till JO ifrågasatte fadern dels omhändertagandebeslutet i sig, dels nämndens beslut att inskränka föräldrarnas kontakt med barnen under utredningstiden. Föräldrarna hade bland annat vägrats lämna över julklappar till barnen och förbudits att lämna en skriftlig nyårshälsning. Vad gällde umgängesrestriktionerna ansåg JO det förvånansvärt att nämnden inte kunde medverka till överlämnandet av julklappar och bedömde att nyårshälsningen var ”av så oskyldig karaktär att det är svårt att förstå att ett överlämnande inte skulle ha kunnat ske”.¹¹⁸ Något beslut om förbud för föräldrarna att skriva till barnen fanns inte. JO menade att ett beslut om inskränkningar av umgänget ytterst får bero på karaktären av de misstankar som finns och vilken risk en kontakt kan medföra för barnet. Enligt JO var det anmärkningsvärt att nämnden inte undersökt möjligheterna att barnet fick träffa andra anhöriga eller bekanta som de brukade fira högtidshelgerna med. Det fanns inget i utredningen enligt JO som talade för att ett sådant umgänge skulle ha stört utredningen eller på annat sätt skulle ha försvårat situationen.

JO 1999/00 s. 268 behandlar socialnämndens skyldighet att arbeta för att föräldern upprätthåller kontakten med ett LVU-placerat barn. I det aktuella fallet var det svårt att upprätthålla kontakterna mellan barn och föräldrar, och umgänget fungerade dåligt. JO fastslog att nämnden har skyldighet att aktivt medverka till att förbättra förutsättningarna för den fortsatta kontakten. Även i de fall där en återförening verkar vara möjlig eller där en återförening inte är möjlig inom en snar framtid är det väsentligt att upprätthålla förbindelsen mellan barn och föräldrar, enligt JO. Eftersom det inte hade vidtagits några åtgärder för att förbättra förutsättningarna i det här fallet fick nämnden kritik av JO.

¹¹⁷ Se bland annat JO 1994/95 s. 301.

¹¹⁸ JO 1997/98 s. 344, s. 345.

Socialnämnden får inte fatta informella beslut om umgänget utan föräldrarnas samtycke. I JO-fallet 1997/98 s. 325 hade socialsekreteraren beslutat om bistånd för inköp av avlyssningsutrustning för familjehemsföräldrarna i syfte att de skulle kunna avlyssna och spela in telefonsamtal mellan barnet och de biologiska föräldrarna. Beslutet grundades på att man var orolig för att det planerades en hämtning av barnet i familjehemmet och därför att barnet ansågs må dåligt av samtalen med föräldrarna. Nämndens agerande hade skett utan att barnets biologiska föräldrar underrättats om saken. JO menade att det var helt oacceptabelt att på detta sätt undanhålla föräldrarna information som kunde få som konsekvens att förhållandet mellan barnet och föräldrarna i förlängningen försämrades. I stället för att undanhålla föräldrarna information om avlyssning och planer på att begränsa umgänget skulle man gemensamt och öppet ha diskuterat en eventuell begränsning av telefonkontaktarna. Om föräldrarna efter en diskussion inte hade samtyckt till en sådan begränsning och om socialnämnden ändå ansett att det fanns behov av att begränsa umgänget skulle man ha fattat ett formellt beslut enligt 14 § LVU. Föräldrarna hade då fått rätt till full insyn i förfarandet och dessutom fått möjlighet att överklaga ett beslut om umgängesbegränsning till domstol.

Om barnet tillfälligt vistas utanför familjehemmet, till exempel vid en sjukhusvistelse, skall det överenskomna umgänget som huvudregel kunna upprätthållas. Andra personer än familjehemsföräldrarna, såsom sjukhuspersonal, kan då få vidta åtgärder i dessa hänseenden så att umgänget sker enligt överenskommelsen.¹¹⁹

Socialnämnden kan inte klandras för om umgänget inte kommer till stånd på grund av vårdnadshavarens bristande vilja eller förmåga att utöva umgänge med sitt barn. Socialnämndens möjligheter att påverka att umgänge kommer till stånd är begränsat oavsett vårdform. Vid frivilliga placeringar kan socialnämnden och föräldrarna ingå avtal i umgängesfrågan, men detta kan bara ske på frivillig basis. Socialnämnden kan inte tvinga föräldrarna att hålla sig till ingångna umgängesavtal. Vid *tvångsombändertaganden* har socialnämnden visserligen en större bestämmanderätt över barnet och kan inrikta sig på att främst tillgodose barnets behov, men

¹¹⁹ Se RÅ 1993 ref. 23 där ett barn som genomgick vård med stöd av LVU, togs in på ett sjukhus för behandling av en sjukdom. Sjukvårdspersonalen påstods ha vidtagit vissa åtgärder för att upprätthålla umgängesbegränsningar som beslutats av socialnämnden. Regeringsrätten ansåg att dessa åtgärder skulle betraktas som en del av personalens yrkesutövning, vilket därmed innebar att den dåvarande lagen (1980:11) om tillsyn över hälso- och sjukvårdspersonalen m.fl. bestämmelser om eventuellt disciplinansvar var tillämplig. Idag finns bestämmelser om disciplinansvar i lagen (1998:531) om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdens område.

det finns likväl ingen möjlighet att tvinga en förälder att umgås med sitt barn. Däremot är det socialnämndens ansvar att föräldrarna får stöd och hjälp för att kunna hålla kontakt med sitt barn. Familjehemsföräldrarna ansvarar å sin sida för att medverka till att barnet har en positiv kontakt med de biologiska föräldrarna. Om en förälder ändå förhåller sig passiv eller ovillig till att umgås med sitt barn finns det emellertid inga möjligheter att framtvinga ett umgänge.

5.5.3 Barns umgängesrätt med sina syskon i praxis

Barns rätt till respekt för familjelivet enligt Europakonventionen innefattar även barns umgängesrätt med sina syskon. Domstolen har bland annat slagit fast att minderåriga syskon har rätt till umgänge med varandra. I Eriks-son mot Sverige, 1989, ansågs det att såväl moderns rätt till umgänge med sitt omhändertagna barn, som barnets rätt till familjeliv hade kränkts.

Syskons umgängesrätt har även behandlats av JO. I fallet 1995/96 s. 291 var ett barn omhändertaget med stöd av LVU och det fanns ett beslut om umgänge ett par timmar varje vecka mellan barnet och hennes storasyster på det barnhem där barnet vistades, med personal närvarande. Systemen ville ha utökad umgänge och hon erbjöds följa med på flickans ridlektioner men avböjde detta. JO Norell påpekade att det var den omhändertagna flickan som hade rätt till umgänge, inte tvärtom.

Vidare konstaterades det i samma fall att den överklagbara umgängesrätten i 14 § LVU endast gäller umgänget mellan föräldrar och barn. Övrigt umgänge beslutar socialnämnden om enligt deras allmänna befogenheter att besluta om barnet under vårdtiden. Vid fråga om den senare typen av umgänge menade JO att det är särskilt betydelsefullt att socialnämnden noga överväger umgängesmöjligheterna, eftersom beslutet inte kan överklagas.¹²⁰

5.5.4 Vikten av att beakta barnets vilja

Enligt gällande regelverk anses umgänge med båda föräldrarna vara i enlighet med barnets bästa. Denna presumtion om vad som är barnets bästa tillsammans med en strävan att återförening familjen i umgängesärenden påverkar utrymmet för det enskilda barnets vilja. En central fråga är om den rådande presumtionen tillåter ett kritiskt förhållningssätt i fall där det kan ifrågasättas om en kontakt med föräldern gagnar barnets bästa. Skall barnets behov av umgänge styra ett beslut om umgänge eller skall barnets intressen få avgöra i oklara fall?

Frågan har länge varit olöst. I otaliga umgängesärenden i förvaltnings-

¹²⁰ JO 1995/96 s. 291.

domstolarna har frågan uppkommit.¹²¹ Det har inte funnits mycket vägledning för domstolarna utöver återföreningsprincipen och principen om barnets bästa. JO behandlade frågan om vikten av att väga in det lite äldre och mognare barnets åsikt vid ställningstagande i umgängesfrågan i ett fall.¹²² Modern var kritisk mot nämnden bland annat för brister i umgänget med hennes omhändertagna dotter. JO André betonade å ena sidan återföreningstanken bakom samhällsplaceringar av barn. Å andra sidan menade JO att barnets åsikter skulle vägas in vid bedömningen av umgängets omfattning i de fall som barnets ålder och mognad motiverade detta. I detta fall hade dottern vägrat att träffa sin moder under en period. Konsekvensen blev att umgänge som baserades på dotterns vilja kunde komma till stånd efter en tid. JO riktade ingen kritik mot denna lösning.

Efter en dom i juni 2005 i Regeringsrätten, RÅ 2005 ref. 66, har frågan om det går att förordna om umgänge mot ett äldre barns vilja fått ett tydliggörande svar. Enligt denna dom får barnets intressen tillåtas dominera när hon eller han har fyllt 12 år eller uppnått motsvarande mognad. Målet gällde ett överklagande av begränsning av umgänge mellan modern och den 12-åriga dottern. Flickan hade både skriftligen och muntligen uttalat att hon inte ville träffa modern. Vidare hade hon reagerat kraftigt på några brev som modern hade skickat till henne, innehållande hotfulla uttalanden.

Socialstyrelsen uttalade i ett yttrande i målet bland annat att det är rimligt att använda den 12-årsgräns som kommer till uttryck i den civilrättsliga umgängesregleringen som riktmärke när ett familjehemsplacerat barn motsätter sig umgänge. Enligt Socialstyrelsens uppfattning borde därför hänsyn normalt tas till ett barns vilja när hon eller han fyllt 12 år, eller uppnått motsvarande mognad. Barnets vilja borde tillmätas avgörande betydelse om det förefaller vara barnets självständiga uppfattning och om det är ett övervägt och välgrundat ställningstagande i förhållande till barnets ålder. Även yngre barns viljeyttring borde enligt myndighetens mening kunna beaktas i vissa fall.

Regeringsrätten konstaterade följande:

Annat har inte framkommit i målet än att [flickan] är normalt utvecklad och att hon har uppnått en sådan mognad som motsvarar hennes ålder. Hon har mycket konsekvent framhållit att hon inte önskar ha någon kontakt med modern. I det barnpsykiatriska utlåtandet framhålls att hon inte förefaller lättpåverkad. Ställningstagandet får därför anses vara ett uttryck för hennes verk-

¹²¹ Av de LVU-domar jag studerat som rör överklaganden under placeringen i familjehem är en övervägande del umgänges mål. I de allra flesta fall rör de frågan om begränsning av föräldrars umgänge med barnet.

¹²² JO 1998/99 s. 279.

liga vilja. Såväl i det barnpsykiatriska utlåtandet som i Socialstyrelsens yttrande görs bedömningen att något umgänge inte bör genomföras mot [flickans] vilja. Lagstiftaren har i 2003 års lagstiftningsärende särskilt betonat barnperspektivet och framhållit skyldigheten att ta reda på barnets inställning och att respektera densamma. Regeringsrätten finner därför att [flickans] vilja – oberoende av orsakerna till hennes ställningstagande – skall tillmätas avgörande betydelse och att det måste anses vara det bästa för [flickan] att något umgänge inte utövas så länge hon inte själv kan acceptera det.

Av domen kan *för det första* konstateras att man inte bör besluta om umgänge med föräldern om ett barn som är 12 år och/eller har en 12-årigs mognad beskriver en stark motvilja eller rädsla för detta. Förutsättningen är att det förefaller vara barnets verkliga vilja. Ett sätt att få fram om det är ett välgrundat och övervägt ställningstagande är, såsom i det aktuella målet, att låta den barn- och ungdomspsykiatriska verksamheten bedöma detta. I andra fall, till exempel när det gäller äldre barn, bör det kunna vara en tillräcklig åtgärd att socialtjänsten samtalar med barnen och dokumenterar detta.

Denna dom från Regeringsrätten har lett till att de offentlighetsrättsliga umgänkesreglerna närmat sig umgänkesregleringen inom civilrätten. Enligt 6 kapitlet 2 b § FB skall man ta hänsyn till barnets vilja med beaktande av hennes eller hans ålder och mognad vid frågor som rör bland annat umgänget med föräldrarna. Rättspraxis har fastslagit 12-årsåldern som den ålder då barnet kan vägra umgänge med rättsligt bindande verkan. Denna åldersgräns härrör från verkställighetsbestämmelserna i 21 kapitlet samma lag. I 5 § i nämnda kapitel framgår det att verkställighet av ett avtal respektive en dom om umgänge inte får ske mot ett barns när hon eller han har fyllt 12 år. För barn med högre mognad kan denna vetorätt gälla även vid lägre ålder.

Denna förändring mot en harmonisering av åldersgränser för autonomi i umgänkesfrågor är tillfredsställande. Kraven på likabehandling och förutsebarhet talar för att det bör finnas liknande synsätt på samma fråga oavsett om den rör ett barn inom socialtjänsten eller ett barn som har en boendeförälder och en umgängeförälder. Både FB och SoL grundas på tankar om å ena sidan vikten för barnet att upprätthålla kontakt med sina föräldrar och å andra sidan rätten för barnet att få sin vilja beaktad vid viss ålder och mognad. Det är svårt att förbise denna 12-årsregel som är så stadfast i civilrättsligt avseende, särskilt som flera av de överenskommelser om umgänge som görs i socialtjänstens regi vid en familjehemsplacering bygger på redan avtalade överenskommelser mellan en boendeförälder och en umgängeförälder. Att minska barnets handlingsfrihet bara för att barnet hamnar i den offentlighetsrättsliga sfären ter sig olämpligt i ett barnaktörs-perspektiv.

I domen påpekar rätten *för det andra* att orsakerna till att barnet inte vill träffa föräldern inte skall ingå i bedömningen om ett umgänge skall komma till stånd eller inte. Det innebär att barnet kan ha mer eller mindre rimliga skäl att inte vilja utöva umgänge med en förälder. Dessa skäl skall inte prövas. Rättens åsikt är helt i linje med ett barnaktörsperspektiv. Det är barnets syn på saken, barnets förståelse av sin situation, som skall gälla. De vuxnas perspektiv får träda tillbaka, vilket i det här fallet innebär att barnet inte behöver komma med sådana motiveringar som i vuxnas ögon framstår som godtagbara.

För det tredje kan man konstatera att Regeringsrätten generellt betonar ett barnperspektiv i ärendehandläggning av LVU-ärenden. Det sker dels genom att domstolen, som beskrivits, poängterar vikten av att respektera barnets egen syn på sin tillvaro, dels genom att man hänvisar till den lagändring som skedde år 2003 och som innebar att barnets rätt att få komma till tals stärktes och att begreppet barnets bästa infördes i 1 § LVU. Regeringsrätten ger därmed tydligt uttryck för hur en förändrad rättstillämpning i enlighet med de nya bestämmelserna kan ta sig uttryck i enskilda ärenden. Denna "arbetsstrategi" borde underlätta även när umgängesvister skall prövas i fall där barnet inte har fyllt 12 år. Av domen kan utläsas att även yngre barn har rätt att få komma till tals även om deras åsikter inte skall tillmätas *avgörande* betydelse. Likafullt skall deras åsikter ha betydelse och beslutet skall vara förenligt med deras bästa. Det bör då till exempel kunna få som konsekvens att ett beslut om umgänge visserligen kan komma att strida mot barnets vilja, men att rätten i så fall måste kunna motivera varför barnets egen uppfattning inte överensstämmer med barnets bästa. Det borde alltså vara otillräckligt att presumera att umgänge alltid är det bästa för barnet. (Ett ofrivilligt umgänge med vårdnadshavaren kan ju istället försämra utsikterna för en framtida förbättrad relation mellan barn och föräldrar.) Även yngre barns uppfattning i umgämesfrågor bör därför beaktas på något sätt.

5.5.5 Vikten av att beakta barnets behov

Det är konstaterat att kontakten mellan barn och föräldrar bör uppmuntras och understödjas enligt gällande rätt. Ibland kan emellertid umgänge med de biologiska föräldrarna anses skadligt. Detta kan medföra begränsningar i umgänget för ett LVU-omhändertaget barn. Socialnämnden kan också i vissa fall besluta att ett omhändertaget barns vistelseort inte skall röjas för föräldrar eller vårdnadshavare enligt 14 § LVU. Dessa åtgärder innebär ett betydande ingrepp i vårdnadshavarens rätt och skall tillämpas restriktivt. Av förarbetena framgår det att möjligheterna till inskränkningar i umgänget inte får användas slentrianmässigt.¹²³ Situationer där det kan vara motiverat

¹²³ Prop. 1989/90:28, s. 74.

att hemlighålla barnets vistelseort är exempelvis om socialnämnden misstänker att de biologiska föräldrarna planerar att hämta barnet, motverka vården på annat sätt eller skada barnet. Kraven på hur bestämmelsen skall tillämpas får bedömas bland annat med hänsyn till hur stora inskränkningar och ingrepp som det är fråga om. Det är barnets aktuella behov av vård som avgör om umgänge kan genomföras. En eventuell umgängesrestriktion skall dessutom inte gälla längre än nödvändigt.¹²⁴

Utgångspunkten vid beslut om vård enligt LVU är, enligt förarbetena, att det inte bör leda till andra begränsningar i umgänget mellan föräldrar och barn än vad som är nödvändigt för att genomföra vården.¹²⁵ Inte sällan uttrycker föräldrarna egna önskemål om hur kontakten med deras barn skall ske. Om socialnämnden inte motsätter sig dessa önskemål behöver nämnden vanligen inte fatta något beslut i saken. Det är främst när de biologiska föräldrarna och nämnden inte är överens som begränsande beslut får fattas. Att nämnden inte reglerat umgänget betyder emellertid inte att umgänget kan ske i större utsträckning än vad som överenskommit. Föräldrarna har till exempel inte rätt att ta hem barnet under förevändning att det handlar om umgänge med barnet.¹²⁶

Förutom beslut om umgänge med föräldern i normal omfattning kan ytterligare begränsningar göras om föräldrarna försöker ingripa på ett otillbörligt sätt eller om det med hänsyn till föräldrarnas personliga förhållanden (såsom missbruk eller psykisk sjukdom) inte längre är lämpligt att utöva umgänget. Omständigheterna i det enskilda fallet får avgöra socialnämndens agerande. Om ett barn reagerar med oro i anslutning till ett föräldrabesök bör umgängets omfattning, former och innehåll ses över. Barnets behov av skydd är primärt vid denna avvägning. Vid en bedömning av umgängets omfattning, form och innehåll skall utgångspunkten vara barnets behov och intressen. Vidare bör man ta hänsyn till grunden för själva omhändertagandet och till hur relationerna mellan barnet och föräldrarna utvecklats under placeringstiden. Grundtanken med LVU är emellertid att vården inte skall pågå längre än nödvändigt och att umgänget mellan barn och föräldrar är en förutsättning för återförening och återflyttning.¹²⁷

Det finns möjlighet att begränsa föräldrarnas telefonsamtal och brevkontakt med barnen under vistelsetiden. Sådana begränsningar har även prövats av Europadomstolen. I Margareta och Roger Andersson mot Sverige, 1992, ansåg de klagande, mor och son, att umgängesrestriktionerna stod i strid med artikel 8. Sonen hade omhändertagits för samhällsvård och

¹²⁴ Norström och Thunved, s. 284.

¹²⁵ Prop. 1979/80:1, s. 601 f.

¹²⁶ JO 1991/92 s. 261.

¹²⁷ RÅ 1999 not. 124.

placerats i ett familjehem. Umgängesrestriktionerna omfattade bland annat brev- och telefonkontakt. Domstolen ansåg att såväl brev- som telefonkontakter omfattas av artikel 8 och att umgängesrestriktionerna inneburit ett intrång i rätten till skydd för familjeliv och korrespondens. De återopade begränsningarna i umgänget hade emellertid enligt rätten stöd i lag, och domstolen ansåg att restriktionerna syftade till att skydda barnets fri- och rättigheter. Däremot hade domstolen invändningar vad gällde *längden* på umgängesrestriktionerna. Kontakten mellan barn och förälder hade förhindrats under ett och ett halvt års tid. Längden på dessa restriktioner ansågs stå i strid med tanken att samhällsvård skall vara en temporär lösning med återförening som mål. Restriktionerna var oproportionerliga i förhållande till sitt syfte och artikel 8 hade därmed kränkts i detta avseende.¹²⁸

I RÅ 1993 ref. 72 konstateras att umgängesbegränsningar även kan omfatta telefonkontakt med barnet. Socialnämnden beslutade att telefonkontakten mellan vårdnadshavaren och hennes två söner, omhändertagna med stöd av LVU, skulle begränsas till två tillfällen per vecka och den fick inte ske senare än 17.00. Vidare beslutade nämnden att vårdnadshavaren hade rätt till umgänge två och en halv timme per tillfälle var fjortonde dag. Länsrätten respektive kammarrätten avlog överklagandena. Regeringsrätten konstaterade för det första att beslut om inskränkningar i föräldrars rätt att kontakta sina barn per telefon är i överensstämmelse med umgängesregleringen. För det andra fann domstolen att socialnämnden haft fog för sitt beslut att begränsa umgänget såsom skett.¹²⁹

5.6 Sammanfattning och avslutande synpunkter

En familjehemsplacering får vissa rättsliga konsekvenser som är gemensamma vid frivilligplaceringar respektive tvångsplaceringar, och andra rättsliga konsekvenser som skiljer sig. Gemensamma drag är att den legala vårdnaden, underhållsskyldigheten och förmynderskapet kvarstår hos barnets vårdnadshavare. Syftet med en familjehemsplacering är vanligen att den skall vara en tillfällig lösning och att den skall möjliggöra en återförening mellan barn och förälder. De generösa insynsreglerna för vårdnadshavaren är ett tecken på detta. Genom en betydande insyns rätt för föräldern skall barnet kunna bibehålla kontakten med föräldern under den tid som hon eller han är placerad i ett annat hem. Umgängesbestämmelserna är ett annat tecken på detta. Såväl lagtext som rättspraxis betonar barns rätt till

¹²⁸ Margareta och Roger Andersson mot Sverige.

¹²⁹ JO dnr 4105-1994. Det uppkom också en intressant fråga om socialnämnden haft rätt att kräva att modern och det placerade barnet skulle tala svenska vid umgänges-tillfällena. Enligt JO var detta att anse som en umgängesbegränsning. Det innebär att nämnden skulle ha fattat ett formellt beslut om detta enligt 14 § LVU.

umgänge med sina föräldrar och syskon. Dessa regler speglar flera grundtankar bakom familjehemsplaceringar, såsom återföreningsprincipen, närhetsprincipen och anhörigprincipen. Barnets bästa anses normalt sett vara att återförenas med sina föräldrar för att vårdas och fostras av dessa i det ursprungliga hemmet. Det anses därför väsentligt för barnet att behålla kontakten med föräldrarna under en placering.

Om de biologiska föräldrarna sviktar i någon av sina ansvarsdelar under barnets placering finns det däremot möjligheter att tillgodose barnets behov av skydd genom att ingripa på olika sätt. Det kan exempelvis ske genom att man ger bistånd för barnets uppehälle, tillsätter medförmyndare eller utser en god man för barnet. Dessa regler är viktiga instrument för att tillvarata särskilda behov hos barnet under uppväxten, såsom att säkerställa hennes eller hans sociala och ekonomiska situation.

Det finns också vissa möjligheter att tillvarata barnets integritetsskydd när det gäller informationsflödet till vårdnadshavaren vid ärendehandläggningen av familjehemsplaceringen. I undantagsfall och när det är av synnerlig vikt att en uppgift om barnet inte utlämnas till vårdnadshavaren kan denna hindras att ta del av uppgifter om och från barnet. Ett informationsutbyte riskerar i vissa fall att skada barnet betydligt. Det är därför viktigt att garantera barnets behov av skydd i detta avseende på något sätt. Om man som handläggare upplever att det är av synnerlig vikt att en uppgift om eller från barnet inte lämnas ut till vårdnadshavaren så finns möjlighet att sekretessbelägga densamma enligt 14 kapitlet 5 § SekrL. Det skall vara fråga om ett undantagsfall och bestämmelsen skall tillämpas restriktivt. Samtidigt är det viktigt att barnet får en tillitsfull relation till socialsekreteraren och till andra som skall säkerställa vårdbehovet. En sådan relation förutsätter att barnet får möjlighet att berätta om sin utsatthet utan risk för allvarliga repressalier från föräldern. Den nämnda bestämmelsen i SekrL är till för att säkerställa att barnet inte utsätts för betydande integritetskränkningar. Den anger indirekt att barnet är ett subjekt med rätt till skydd mot sådana kränkningar av sina närstående. För vårdgivaren kan bestämmelsen tillämpas när andra saknas, i syfte att säkerställa barnets bästa vid allvarliga intressekonflikter mellan barn och förälder.

Den mest påtagliga formella förändringen för det familjehemsplacerade barnet består av att föräldrarnas faktiska vårdnadsutövande av barnet minskar, och att andra personer tar över delar av detta vårdnadsutövande. Formellt sett är det socialnämnden som övertar delar av föräldrarnas bestämmanderätt och ansvar för barnet. I praktiken är det emellertid familjehemsföräldern som blir barnets närmaste kontaktperson, med skyldigheten att tillhandahålla barnet det som hon eller han behöver, i form av såväl uppehälle och husrum som uppfostran och omsorg. Hur stor del av föräldrarnas vårdnadsutövande som faktiskt övergår till socialnämnden och

familjehemmet varierar beroende på vårdform (frivillig vård eller tvångsvård) och barnets vårdbehov. Hur detta regleras har behandlats tidigare i kapitlet.

Det har konstaterats att barnet har begränsade möjligheter till medinflytande före 15 års ålder. Vid frivillig vård är det socialnämnden som kommer överens med vårdnadshavaren om hur det fortsatta vårdnadsutövandet skall se ut. Om det är fråga om tvångsvård så är det socialnämnden ensam, i samråd med övriga berörda parter, som beslutar om vårdnadsutövandet. När barnet har fyllt 15 år finns möjligheter för henne eller honom att få ökat inflytande. Visserligen kan barnet inte besluta i fråga om föräldrarnas vårdnadsutövande, eftersom föräldrarnas vårdnad av barnet kvarstår tills barnet blir myndigt. Däremot kan barnet indirekt påverka vårdnaden genom att godta eller vägra den vård som erbjuds henne eller honom frivilligt. Om barnet vägrar viss vård är det inte förenligt med frivillighetsprincipen i socialtjänstlagen att genomföra den. Barnets möjligheter till autonomi blir i en sådan situation påtaglig för socialtjänsten. Frivillig vård kräver således samarbete med såväl vårdnadshavare som barn när barnet har fyllt 15 år.

Det begränsade vårdnadsutövandet (som alltså kan se olika ut) påverkar barnet på en mängd sätt. Vårdnadshavarens roll som diskussionspartner och beslutsfattare i vardagliga frågor övertas – helt eller delvis – av familjehemsföräldern. Om det är fråga om frivillig vård kvarstår dock barnets vårdnadshavare som diskussionspartner och beslutsfattare i många frågor. I sitt uppdrag att tillgodose barnets behov och intressen skall familjehemsföräldrarna ta hänsyn till föräldrabalkens *allmänna skyldigheter*. Enligt den så kallade rättighetskatalogen i 6 kapitlet 1 § FB ingår det i dessa skyldigheter att ge omvårdnad, trygghet och en god fostran. Vidare framgår det av bestämmelsen att barnet inte får utsättas för kroppslig bestraffning och att barnet skall behandlas med aktning för sin person och egenart.

Förutom de allmänt hållna bestämmelserna i föräldrabalken reglerar det uppdragsavtal som familjehemmet och socialnämnden sluter *särskilda skyldigheter* i fråga om barnet. Dessa skyldigheter skall grundas i barnets specifika behov och intressen. Utgångspunkten för avtalet är den vårdplan som skall upprättas för varje barn inför en placering. I 5 kapitlet 1a § SoF framgår det att detta dokument skall innehålla socialnämndens mål och medel med vården. Varje vårdplan skall vara unik och utgå från det enskilda barnet. Vårdplanen har stor betydelse som rättsligt dokument för barnets rättsliga ställning. För det första är det en avtalshandling som anger villkoren för familjehemsuppdraget. Genom att uppdatera den kan barnet känna förutsebarhet och trygghet i att den anger både nuet och framtiden för henne eller honom. I vårdplanen skall barnet kunna förstå sin situation. För det andra är vårdplanen ett uppföljningsdokument. Den gör det möjligt att utvärdera och följa upp vården. Till följd av att vårdplanen regelbun-

det ses över kan barnet uppleva rättstrygghet genom den kontrollerbarhet som då uppstår. I vårdplanen finns vidare ett särskilt uttryckt krav på att barnets syn på den planerade vården skall framgå. Här finns alltså ett krav på att tillgodose barnets integritetsskydd och gradvis stigande autonomi. Detta är ett uttryck för att barnets medverkan skall tas på allvar. Vårdplanens betydelse för att uppnå rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi för det enskilda barnet bör understrykas. Vårdplanen bör vidare kompletteras med en behandlingsplan.

Familjehemmet är en privat aktör, med ett offentligt uppdrag. Det offentliga uppdraget innebär skyldigheter utöver uppdragsavtalets materiella innehåll. Det offentliga inslaget gör att familjehemmets skyldigheter även omfattar flera rättsliga principer som omgärdar den sociala barnvården. Jag har behandlat sådana utgångspunkter för verksamheten i kapitel tre och här kan nämnas barnets rätt att bli betraktad som en fullvärdig människa med tillhörande mänskliga rättigheter, barnets rätt till rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi, samt barnets rätt att beslut som fattas är i enlighet med hennes eller hans bästa. Det är väsentligt att betona familjehemmets skyldigheter att respektera dessa rättigheter och principer för barnet. Om inte familjehemmet upplever att de har dessa allmänna skyldigheter gentemot det familjehemsplacerade barnet kommer barnet inte heller att få dessa rättigheter respekterade. Likafullt gäller frivillighetsprincipen i SoL vid frivilligplaceringar i familjehemmet.

Att barnet skall ha möjlighet uttrycka sin mening i allmänhet under sin placering framgår av de allmänna reglerna i 3 kapitlet 5 § andra stycket SoL och 1 § sjätte stycket LVU. Bestämmelserna måste anses vara riktade till såväl socialnämnd som familjehem. Bestämmelsen i SoL kan tillämpas i alla situationer "[n]är en åtgärd rör ett barn", vilket handlar om såväl informella beslut i barnets vardag i familjehemmet som formella beslut om omplacering, upphörande av vård med mera. Bestämmelserna bör ha stor inverkan på familjehemsplaceringen i enlighet med barnets rätt till integritetsskydd, vilket behandlats ovan. När barnet har fyllt 15 år ökar hennes eller hans autonomi markant. Vid frivillig vård kan då inte umgänget ske utan barnets samtycke. Barnet kan dessutom initiera egna förändringar. I fråga om tvångsvård har barnet också betydligt större handlingsfrihet än tidigare, bland annat har hon eller han möjlighet att överklaga ett beslut om umgänge med sina föräldrar.

Jag har vid ett flertal tillfällen återkommit till 15-årsgränsen som en väsentlig gränssättare för barnets aktiva handlingsutrymme. I tidigare kapitel har jag även uppmärksammat den 12-årsgräns i umgängetärenden som fastslagits i rättspraxis. Den 12-årsregel som finns inom den familjerättsliga regleringen skall beaktas även inom den sociala barnvården efter en dom från Regeringsrätten. De grundtankar som styr det familjerättsliga

umgängesbestämmelserna gäller således också inom det offentligt rättsliga umgänget.

Barnets bästa är ytterligare en princip att upprätthålla för familjehemmet och socialnämnden. Beslut som gäller barnet skall, vid tvångsvård, vara i enlighet med barnets bästa. För barn som är frivilligt placerade finns, märkligt nog, inte samma krav. Enligt 1 kapitlet 2 § SoL är det tillräckligt att man särskilt beaktar vad hänsynen till barnets bästa kräver. Det finns alltså i det senare fallet inga krav på att besluta i enlighet med barnets bästa. Den allmänna principen om barnets bästa, uttryckt i artikel 3 i FN:s konvention om barnets rättigheter, får emellertid anses ta över i en sådan situation. Det skulle te sig ytterst märkligt om rättssäkerhetens krav på likabehandling inte skulle råda mellan familjehemsplacerade barn i det här avseendet. Beslut som rör det familjehemsplacerade barnet skall vara förenligt med barnets bästa, oavsett om barnet är frivilligt placerat eller placerat med stöd av LVU.

Socialnämnden har det övergripande ansvaret för barn som placeras i familjehem. Detta ansvar begränsas inte av att ett familjehem får den faktiska omvårdnaden om barnet. Socialnämnden har det yttersta ansvaret för att barnet bereds den vård som hon eller han behöver. Familjehemmet är visserligen det verkställande organet i många frågor, men socialnämndens ansvar för att se till barnet får en god vård upphör aldrig att gälla under barnets placering. Nämnden skall säkerställa att barnet får en god vård genom kontinuerlig uppföljning. Detta innebär bland annat krav på personliga möten med barnet. Barnet skall ges möjlighet att få komma till tals och ge uttryck för sina åsikter genom regelbundna möten.

Detta ansvar omfattar skyldigheten att se till att barnet får *behövlig läkarvård*. Enligt artikel 24 i FN:s konvention om barnets rättigheter har alla barn rätt att åtnjuta bästa uppnåeliga hälsa och rätt till sjukvård och rehabilitering. Inget barn skall vara berövat sin rätt att ha tillgång till sådan hälso- och sjukvård. När ett barn har omhändertagits av myndigheter för omvårdnad eller skydd har barnet vidare enligt artikel 25 rätt till en regelbunden översyn av den behandling som hon eller han får. Det finns sammantaget inget stöd, varken i svensk lagstiftning eller i internationell rätt, för att inte tillförsäkra familjehemsplacerade barn samma goda hälsa som andra barn. Ändå finns det brister i detta ansvar. Samma sak verkar gälla för barnets *skolgång*. FN:s konvention om barnets rättigheter uppställer tydliga krav på en god kvalitet med tillgänglighet för alla i artiklarna 28–29. Trots detta visar undersökningar att man inte prioriterar familjehemsplacerade barns skolgång med dåliga resultat som konsekvens. Hälsan och skolgången verkar hittills inte ha varit centrala aspekter vare sig för lagstiftare eller tillämpare vid familjehemsplaceringar. Umgänget med föräldrarna har tagit betydligt större utrymme i lagstiftningshänseende och

i praxisbildningen. Denna prioriteringsordning kan, och bör, ifrågasättas. Det handlar främst om att uppmärksamma vikten av hälsa och skolgång, vilket kan göras genom tydliga riktlinjer för vad som skall efterfrågas om, och av, barnet. Projektet Barnets behov i centrum är ett steg i riktningen mot en sådan utveckling. Det behövs emellertid även andra typer av insatser för att säkerställa de familjehemsplacerade barnens hälsa och skolgång.

Undersökningar visar att det verkar råda mycket olika förutsättningar mellan kommunerna och mellan de olika familjehemmen om formerna för och omfattningen av säkerställandet av beståndsdelarna i "den goda vården". Detta är förståeligt med hänsyn till de begränsade konkreta regler som styr placeringstiden, vilka har behandlats i kapitlet. Samtidigt är det otillfredsställande. Om offentlig verksamhet får alltför stora lokala variationer hotas rättsstatens grundtankar om likabehandling och förutsebarhet. Det ligger i det professionella ansvaret hos verkamma inom den sociala barnvården att upprätthålla dessa grundtankar, trots att det är en svår uppgift med en målrational lagstiftning. Den sociala tryggheten upprätthålls genom den enskilda rättsutövarens maktutövning. I avsaknad av ett detaljerat regelverk får övergripande principer och utgångspunkter råda. Jag har föreslagit att den röda tråden i denna maktutövning inom den sociala barnvården är barnet som subjekt och aktör. Ett sådant synsätt leder till krav på att man tar hänsyn till barnets rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi och att man fattar beslut som är i enlighet med barnets bästa. Jag har vidare betonat vikten av att motivera de beslut som fattas. Härigenom upprätthålls grundläggande värden för offentlig maktutövning och offentlig verksamhet. Genom ett mycket medvetet arbete i enlighet med dessa utgångspunkter kan en formellt sett enhetlig rättstillämpning uppnås. De variationer som då uppstår beror på skilda bedömningar och unika situationer. Det är en lång väg mellan norm och beslut i en målrational lagstiftning. Varje fall är unikt och bör leda till olika beslut. Det kan också finnas skilda åsikter om vilka värden som skall prägla tolkningen av ett problem. Detta är acceptabelt så länge grundläggande värden upprätthålls och beslutfattaren inte åsidosätter gällande regelverk. Däremot är det inte acceptabelt att man inte sörjer för att vissa omhändertagna barn får sitt skydd och sina rättigheter tillgodosedda, något som tidigare präglat delar av den sociala barnvården och som inte har laglig grund.

6 Placeringens upphörande

Först tror man att man är ensam i hela världen om något, sedan förstår man att det finns fler. Det gäller bara att få upp ögonen och våga prata med varandra. En sak är jag säker på nu. Jag vill flytta hem igen, men inte förrän mamma verkligen har slutat dricka. Jag vill aldrig mer bo med någon som dricker för mycket.

Ur Moore, 1998, s. 112.

6.1 Allmänt

En familjehemsplacering kan upphöra av olika skäl. Frivillig vård som skett med stöd av SoL kan för det första upphöra på grund av att *vårdnadshavaren* inte längre samtycker till att barnet skall vara familjehemsplacerat. Eftersom en frivillig placering förutsätter samtycke av båda vårdnadshavarna är det tillräckligt att en av vårdnadshavarna inte önskar att barnet fortsättningsvis skall vistas på ett familjehem. När vårdnadshavaren avbryter barnets vård är det ett i socialtjänstens, och i många fall barnets, perspektiv, ofrivilligt upphörande av placeringen. För det andra kan vården upphöra på grund av att *barnet* inte längre samtycker till den frivilliga familjehemsplaceringen, och att barnet har fyllt 15 år och därmed fått möjlighet att påverka sin situation. Ett dylikt upphörande av vården är ett ofrivilligt upphörande för socialtjänsten, och vanligen även för föräldrarna. För det tredje kan vården upphöra på grund av att *barnets vårdbehov* är uppfyllt. Det finns i sådana fall inte längre någon anledning att ha barnet familjehemsplacerat med stöd av SoL. Vårdnadshavaren kan fortsätta vårdnadsutövandet på egen hand eller med hjälp av socialtjänstens insatser i övrigt. I andra fall har barnet uppnått myndig ålder och är oberoende av föräldrarnas vårdnadsutövande.

När det gäller tvångsplaceringar med stöd av LVU är skälet till att vården upphör vanligen att *förutsättningarna för tvångsvård inte längre föreligger*. Då skall inte familjehemsplaceringen fortgå, såvida det inte kvarstår ett vårdbehov och det finns samtycke till att låta vården övergå i frivillig

form. Tvångsvården kan även upphöra på grund av *den ungas ålder*. Enligt 21 § andra stycket skall vård som har beslutats med stöd av 2 § LVU upphöra senast när den unga fyller 18 år. Vård som sker med stöd av 3 § LVU får pågå tills den unga fyller 21 år enligt tredje stycket i samma paragraf.¹

Därutöver finns det situationer då socialtjänsten avbryter en familjehemsplacering respektive då familjehemmet avbryter överenskommelsen att vara familjehem för barnet. Dessa sistnämnda fall kan givetvis förekomma vid både frivilliga placeringar och placeringar med stöd av LVU. Ytterligare en anledning till att en familjehemsplacering upphör inom såväl frivillig vård som tvångsvård kan vara att barnet skall omplaceras, exempelvis till ett annat familjehem. Då kvarstår emellertid barnet inom socialtjänsten, omgärdat av det regelverk som beskrivits i föregående kapitel.

Jag har i tidigare kapitel undvikit att göra uppdelningar i avsnitten mellan frivillig vård och tvångsvård. Skälet är, som nämnts tidigare, att det övergripande syftet att tillgodose barns vårdbehov och bästa gäller samtliga barn inom den sociala barnvården, och att reglerna för frivillig vård och tvångsvård ofta överensstämmer. I det här kapitlet finns dock ett avsnitt som särskilt berör den frivilliga vården och ett avsnitt som behandlar tvångsvården. Anledningen är att de regelverk som styr upphörande av vård i mångt och mycket är separata, eftersom upphörandet av vården sker på olika grunder (på samma sätt som beslutet om vård sker på olika grunder). Det regelverk som rör vårdens upphörande – oavsett formen för vården – behandlas i de återstående avsnitten.

6.2 Ofrivilligt upphörande och återplaceringar

Såsom framgår ovan kan vården i vissa fall upphöra av ett annat skäl än att vårdbehovet är tillgodosett eller att vårdnadshavaren inte längre samtycker till placeringen. De situationer när den sociala myndighetens placering av den unga plötsligt måste avbrytas av andra skäl går under beteckningen *sammanbrott*. Något händer som gör att vården måste avbrytas.² Uppen-

¹ Det finns andra, mindre vanliga, orsaker till att en familjehemsplacering avbryts, som inte behandlas i kapitlet. Exempel på detta är att barnet avlider eller att ett sådant beslut som anges i 21a § LVU skall verkställas, till exempel ett beslut enligt utlänningslagen (2005:716).

² Se till exempel SoS-rapport 1995:9, Andersson, Gunvor, m.fl., Haverier i social barnvård? Fem fallstudier, 2001 samt Vinnerljung, Bo, m.fl. "Socialtjänstens barn, hur många är de, vilka är insatserna, hur ofta aktualiseras de och vad händer dem i vuxen ålder?", Rapport 2004:4, FoU-enheten Stockholms stad, s. 71 ff.

bara sammanbrott³ är för det första när *familjehemmet* avbryter vården i strid med uppdragsavtalet, för det andra när *den unga* får vården att upphöra utan överenskommelse med socialtjänsten (rymmer eller vägrar att stanna kvar) och för det tredje när *socialtjänsten* avbryter familjehemsplaceringen på grund av missbelåtenhet med hemmet.

Sammanbrott i den sociala barnvården är ingen ovanlig företeelse. Internationell forskning om förekomsten av sammanbrott vid placeringar av tonårsbarn visar att mellan 40 och 50 procent av inledda placeringar i familjehem leder till sammanbrott.⁴ I Sverige finns en motsvarande undersökning, som omfattar en studie om sammanbrott i familjehem eller institution vid placeringar av tonåringar.⁵ Studien visar att sammanbrott är vanligt förekommande även i Sverige. Intressanta resultat i studien är bland annat de som påvisar att *vårdformen* tycks inverka på frekvensen av sammanbrott är. Av de 766 undersökta ungdomarna som placerats för vård utom hemmet visade sig sammanbrott vara vanligast i familjehem (40–50 %) och i privatägda institutioner (35–50 %). Mindre vanligt förekommande var sammanbrott i offentligt ägda institutioner (25–30 %), släktinghem (17–25 %) och i §12-hem (18 %). I undersökningen framkommer det vidare att den högsta risken för sammanbrott (40–70 %) finns i de så kallade beteendefallen, där den unga placerats utanför hemmet på grund av ett asocialt beteende.⁶

En annan åtgärd inom den sociala barnvården, som inte planerats i inledningen av placeringen, är *återplacering* i dygnsvård som ibland sker när vården har upphört och barnet har återförenats med sina föräldrar. Här är det fråga om att vården upphör men påbörjas igen. Vinnerljung, Öman och Gunnarson har undersökt hur vanligt det är att barn återplaceras i familjehem eller på institution i Sverige.⁷ Forskarna har statistiskt bearbetat samtliga vårdperioder för barn mellan 0–15 år som avslutats under åren 1989–1998 i Sverige, totalt 22 203 perioder. Med en återplacering avser författarna att en ny placering påbörjats inom två år efter att vården

³ Jag använder den definition av sammanbrott som används i Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie och Kyhle Westermark, Pia, Sammanbrott vid tonårsplaceringar – om ungdomar i fosterhem och på institution, forskningsrapport Centrum för utvärdering av socialt arbete, 2001.

⁴ I Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie och Kyhle Westermark, Pia, Sammanbrott vid tonårsplaceringar i fosterhem och på institution, Nordisk Sosialt Arbeid, nr 1 2002, s. 24 ff redovisas denna internationella forskning. Se även den fullständiga rapporten, Vinnerljung, Sallnäs och Kyhle Westermark, 2001.

⁵ Vinnerljung, Sallnäs och Kyhle Westermark, 2001.

⁶ A.a., s. 144 ff.

⁷ Vinnerljung, Bo, Öman, Maria, Gunnarson, Thomas, Återplaceringar i dygnsvård (1): hur vanligt är det?, Socialvetenskaplig tidskrift, nr 1 2002.

avslutats. Undersökningen visar att återplaceringar är vanliga. Ungefär vart tredje fall leder till en återplacering av barnet. Vanligast är det i fråga om de yngre tonåringarna, 13–15 år, där 40 % återplaceras inom en tvåårsperiod. I åldersgruppen 0–9 år återplaceras 25 % av barnen.⁸ Undersökningen visar vidare att återplaceringsrisken är lägre vid långvariga placeringar än vid korta placeringar. Oavsett barnets ålder är risken för återplacering markant mycket lägre vid långa vårdtider om två år eller mer. För de barn som återförenas med föräldrarna efter en vårdperiod som sträckt sig över större delen av deras liv är en återplacering särskilt ovanlig.⁹ Dessa resultat går emot den gängse uppfattningen hos många socialarbetare att en långvarig placering försvårar en återförening till ursprungsfamiljen. Istället verkar det vara tvärtom, enligt undersökningen. Forskarna menar att analysen visar att korta vårdperioder har ett tydligt samband med mer frekventa återplaceringar.¹⁰

Regelverket som styr familjehemsplaceringar innefattar inga särskilda bestämmelser för sammanbrott respektive återplaceringar. Dessa situationer får istället falla in under den gängse handläggningen av ärenden som rör barn som skall påbörja sin placering respektive omplaceras. Ett sammanbrottsärende aktualiserar frågan om alternativa insatser hos socialtjänsten. Ett återplaceringsärende behandlas som ett nytt familjehemsplaceringsfall. Utöver dessa ärendetyper finns alla de fall där vårdnadshavaren inte längre samtycker till en SoL-placering och avbryter vården.¹¹ Frågan om gällande regelverk är tillfredsställande är aktuell, inte minst med tanke på de höga siffror som redovisas i den ovan nämnda undersökningen. För alltför många familjehemsplacerade barn och ungdomar avbryts vården oplanerat på deras egna eller andras initiativ. Kan man ändå hävda att kraven på barns grundläggande rätt till skydd och vård samt barns bästa upprätthålls?

Socialnämndens ansvar i 5 kapitlet 1 § SoL innefattar ett omfattande ansvar för att barn och ungdomar får det skydd och stöd som de behöver. Sammanbrott, avbrott av vården på vårdnadshavarens initiativ och återplaceringar är situationer när barnets vårdbehov (hittills) inte har tillgodosetts. Barn och ungdomar vars vårdbehov har avbrutits – på eget eller andras initiativ – befinner sig i en ytterst utsatt situation som kan betecknas som akut i många fall. Det är en svår balansgång för alla inblandade. Socialnämndens skyldigheter innebär emellertid ett *aktivt ansvar* att följa

⁸ Vinnerljung, Öman, Gunnarsson, s. 63.

⁹ A.a., s. 65.

¹⁰ A.a., s. 70.

¹¹ Dessa kan betecknas som fall av sammanbrott i vid mening, se Vinnerljung, Sallnäs och Kyhle Westermarck, s. 9.

upp barnets behov och i förekommande fall ändra behandlingsinsatsen för att behovet skall kunna tillgodoses. Nämnden måste alltså agera så länge vårdbehovet kvarstår. Beroende på anledningen till sammanbrottet kan det många gånger uppstå praktiska problem att återknyta kontakterna med barn och föräldrar efter ett sammanbrott liksom svårigheter att nå samförstånd i det fortsatta arbetet.

Om familjehemmet avbryter placeringen måste socialnämnden rannsaka sin del av det brutna avtalet. Om avbrottet kunde ha förhindrats genom en bättre familjehemsutredning eller genom bättre samarbete, finns det anledning att se över dessa delar i framtiden. Socialnämnden har i dylika fall brutit i sitt aktiva ansvar att ge barnet tillfredsställande vård. Avbrott av vårdnadshavaren eller den unga samt misslyckade återplaceringar rör parter som av olika skäl inte är tillfreds med placeringen. Om barnet har avbrutit vården kan det finnas anledning att ifrågasätta kontakten med barnet och hennes eller hans tillit till socialtjänsten. En anledning till att barnet rymmer kan vara hennes eller hans bristande tillit till vården. De känslouttryck som familjehemsplacerade barn förmedlar i olika studier är samstämmiga vad gäller ensamheten och utsattheten. Det handlar om att de saknar någon som lyssnar på dem och att de inte får ingå i ett sammanhang. Bibehållen och god kontakt med barnet från socialtjänstens sida kan möjliggöra att vissa avbrott undviks.

I andra fall kan ett avbrott på barnets initiativ innebära en övergång från frivillig vård till tvångsvård. Samma sak gäller avbrott som sker på föräldrars initiativ. Ett eller flera sammanbrott ökar vanligen förutsättningarna för ett vårdbehov och för att det saknas samtycke till vård. Genom avbrotten blir det tydligt att vårdbehovet inte kan tillgodoses på frivillig väg och att ett reellt, hållbart samtycke till sådan vård inte finns. Tvångsvård kan då vara aktuellt för att tillgodose barnets bästa.

6.3 Placeringar med stöd av SoL

6.3.1 Övervägandereglerna för upphörande av vård respektive för vårdnadsöverflyttning

Enligt grundtanken i den svenska familjehemsvården om återförening med föräldrarna skall vårdbehovet övervägas eller omprövas kontinuerligt. Tanken bakom familjehemsplaceringen är att barnet skall kunna återvända till sitt ursprungliga föräldrahem. Den problematik i föräldrahemmet som orsakade uppbrottet kan vara tillfällig, eller i varje fall avtagande. Hjälps och stöd till familjen kan efter en tid ges med mindre ingripande åtgärder än en separation mellan barn och föräldrar. Socialnämnden har därför ett uppföljningsansvar för såväl frivilliga placeringar som tvångsplaceringar. För att kunna bedöma barnets och föräldrarnas situation skall socialnämnden

enligt 6 kapitlet 8 § SoL en gång var sju månader om barnet bör flytta hem till sina biologiska föräldrar. Socialnämndens ansvar att kontinuerligt överväga barnets situation skall ha den effekten att barnet inte blir kvar i familjehemmet längre än nödvändigt.

Dessa övervägandebestämmelser kan vara betydelsefulla för barnet. Även om placeringen i formell mening är frivillig, det vill säga grundas på föräldrarnas samtycke, kan den vara ofrivillig för det enskilda barnet. För barn väljer självant att flytta från sina föräldrar. Oavsett om placeringen sker med vårdnadshavarens samtycke är det i barnets perspektiv en mycket ingripande åtgärd att bli familjehemsplacerad mot sin vilja. För att tillgodose dessa barns rättssäkerhet är övervägandereglererna i 6 kapitlet 8 § SoL centrala. Härigenom skall barnet kunna känna sig förvissad om att ärendet granskas två gånger per år, oavsett vårdformens status av tvång eller frivillighet. Det är socialnämndens ansvar att denna prövning kommer till stånd.

För andra barn kan övervägandereglererna upplevas som ett hot mot en önskad förändring av rådande familjehemsplacering. Många av de barn som SoL-placeras har lika svåra bakgrundsförhållanden som de barn som tvångsplaceras med stöd av LVU. De befinner sig inte sällan i en ytterst utsatt situation och riskerar att växa upp i skadliga, destruktiva miljöer. Familjehemsmiljön kan efter hand ha blivit en trygg och önskad miljö för barnet. För dessa barn kan varje övervägande av placeringen framkalla negativa känslor, såsom ensamhet, otrygghet och utsatthet. Det kan vara ytterst påfrestande för ett barn att återkommande få veta att det är dags att överväga placeringen. Det kan också uppstå svårigheter för socialarbetaren att lyckas upprätthålla bilden av att vara den goda personen i barnets liv under dessa överväganden. Socialarbetaren har här den svåra rollen av att vara såväl en trygghet för barnet som en granskningsenhet av barnets vårdbehov.

För att tillgodose barnets rättsskydd bör därför övervägandet om vården skall fortgå eller upphöra ske med stor omsorg. Det krävs att nämnden är väl insatt i barnets situation och att man noga har följt upp familjehemsplaceringen kontinuerligt. Skyldigheten att hålla sig informerad om barnets tillvaro och att ha kontakt med barnet, vårdnadshavarna och familjehemsföräldrarna framgår av 6 kapitlet 7 § SoL, med tillhörande bestämmelser i SoF. (Dessa åtaganden har behandlats i kapitel 5.) Denna kontinuerliga kontakt och uppföljning är en viktig förutsättning för att det skall finnas underlag för övervägandet av vårdbehovet. Härigenom kan svårigheten övervinnas att inte störa den pågående vården och ändå uppfylla lagens krav på att överväga detsamma. Dessa väsensskilda arbetsuppgifter för socialtjänsten riskerar annars att kollidera med varandra.

Socialnämndens yttersta ansvar för barn och ungdomar enligt 5 kapitlet 1 § SoL innebär att man löpande under ett ärendes handläggning bör göra

en bedömning om det finns skäl att ansöka om vårdnadsöverflyttning av ett familjehemsplacerat barn för att tillgodose barnets bästa i ett längre perspektiv. De civilrättsliga bestämmelserna om överflyttning av vårdnad finns i 6 kapitlet 7–8 §§ FB. Det finns två olika situationer som kan medföra en vårdnadsöverflyttning. Av den först nämnda bestämmelsen framgår det att en förälder kan fråntas vårdnaden om barnet om hon eller han brister i omsorgen om barnet på ett sådant sätt att det medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling. Bestämmelsen är främst tillämplig på de barn som varit föremål för tvångsingripanden med stöd av LVU.¹² I den andra nämnda bestämmelsen stadgas att vårdnaden kan överflyttas till familjehemsföräldrar hos vilka barnet stadigvarande vårdats och fostrats. Förutsättningen för detta är att det skall vara uppenbart bäst för barnet att de rådande förhållandena får bestå. Enligt andra styckets bestämmelse i FB prövas frågor om överflyttning av vårdnad på talan av socialnämnden i allmän domstol.

Det främsta syftet med en vårdnadsöverflyttning med stöd av 6 kapitlet 8 § FB är att motverka att barn som funnit sig tillrätta i ett familjehem blir uppryckta från den trygga miljön i familjehemmet där de känner större samhörighet och emotionell anknytning än de gör i sitt föräldrahem.¹³ En vårdnadsöverflyttning kan förbättra kontinuiteten och tryggheten i vården för dessa barn. I förarbetena betonar regeringen att det är det enskilda barnets bästa som skall vara avgörande vid ställningstaganden om en ansökan om vårdnadsöverflyttning skall göras.¹⁴ Bedömningen skall ske i ett barn- och aktörsperspektiv, det vill säga med hänsyn till det enskilda barnets behov och intressen. Barnets egen inställning är av stor betydelse för nämndens ställningstagande i frågan.¹⁵ Nämnden skall också särskilt beakta förhållandet mellan barnet och föräldrarna. Särskilt viktigt är då att se hur umgänget med föräldrarna har sett ut och har fungerat under vistelsen i familjehemmet. Däremot skall inte vårdnadshavarens inställning vara avgörande för frågan om en ansökan om vårdnadsöverflyttning bör lämnas in till en allmän domstol. Det krävs inte heller att föräldrarna är olämpliga som vårdnadshavare.¹⁶ Bestämmelsen har däremot undantagskaraktär och det skall därmed vara uppenbart bäst för barnet att rådande förhållande får bestå.¹⁷ För att tillgodose kraven på rättssäkerhet och integritetsskydd är det av stor vikt att nämndens ställningstagande i frågan motiveras grundligt och dokumenteras.

¹² Norström och Thunved, s. 140.

¹³ Prop. 1981/82:168, s. 39.

¹⁴ Prop. 2002/03:53, s. 86.

¹⁵ A.a., s. 85.

¹⁶ Prop. 1981/82:168, s. 39 ff.

¹⁷ NJA 1993 s. 666.

Eftersom socialtjänsten i mycket liten utsträckning har utnyttjat möjligheten till vårdnadsöverflyttning infördes år 2003¹⁸ en bestämmelse i SoL, vars främsta syfte är att uppmärksamma socialtjänsten på denna möjlighet.¹⁹ När ett barn varit familjehemsplacerat i tre år skall socialnämnden göra en särskild prövning av barnets situation. Bestämmelsen som återfinns i 6 kapitlet 8 § SoL andra stycket stadgar att socialnämnden då särskilt skall överväga om det finns anledning att ansöka om överflyttning av vårdnaden enligt 6 kapitlet 8 § FB. Syftet är att skapa en lugnare tillvaro för de barn där en återförening inte stämmer överens med barnets bästa. Den ständigt återkommande prövning som sker två gånger om året kan, i fall där en återförening verkar orealistisk i ett barnperspektiv, verka mer som ett orosmoment för barnet än som en garanti för rättssäkerhet. I en sådan situation kan en överflyttning av vårdnaden till familjehemsföräldrarna bli aktuell.

Ändringarna i reglerna om socialnämndens skyldighet att aktivt agera i vårdnadsfrågan när det gäller familjehemsplacerade barn har tillkommit för att åstadkomma förändringar i det sociala arbetet med barn.²⁰ Målet är att tydliggöra barnet som subjekt med rätt till en trygg uppväxt. Det innebär att överväganden om vårdnadsöverflyttningar bör göras även tidigare än efter tre år i vissa fall. Såsom framgått ovan så finns de inga tidskrav i 6 kapitlet 8 § FB, utan det är tillräckligt att barnet har vistats stadigvarande i familjehemmet. Skillnaden är att det uppstår en rutinmässig plikt att överväga en vårdnadsöverflyttning efter tre års placering. Eventuella överväganden dessförinnan grundas på socialnämndens allmänna skyldighet att sörja för det familjehemsplacerade barnets bästa. Att möjliggöra en prövning om vårdnadsöverflyttning i allmän domstol kan vara att aktivt utöva skyldigheten som nämnd att skapa goda förutsättningar för det enskilda barnet i ett livsperspektiv.

¹⁸ Lag (2003:407) om ändring i socialtjänstlagen (2001:453). För en beskrivning av läget före lagändringen, se Davidsson, Rolf, Sveket mot familjehemsbarnen, Svensk Juristtidning 1993, s. 878 ff.

¹⁹ Prop. 2002/03:53, s. 85 f. Exempelvis i Stockholm har mellan 9 och 13 vårdnadsöverflyttningar gjorts per år de senaste två åren. Totalt har ett femtiotal av stadens familjehem övergått till att bli vårdnadshavare, Stockholms stad, Tillämpningsföreskrifter för administrativa rutiner när familjehem blir särskilt förordnade vårdnadshavare, 2005, s. 1. Av de cirka 5000 SoL-ärenden som avslutades år 2003 utgjorde 73 ärenden en vårdnadsöverflyttning. I avslutade LVU-ärenden samma år bestod 19 av vårdnadsöverflyttningar. Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser 2003, s. 65. Resterande barn placerades i eget boende, fick en ny placering enligt SoL eller LVU, adopterades av familjehemsföräldrarna eller hamnade i en annan situation.

²⁰ I skrivande stund genomför Socialstyrelsen en undersökning av vilka konsekvenser som de nya reglerna om vårdnadsöverflyttning har inneburit i praktiken. Undersökningen kommer att redovisas hösten 2006. Under 2006 kommer Socialstyrelsen enligt uppgift vidare att ge ut allmänna råd i fråga om vårdnadsöverflyttningar.

Frågan om vårdnadsöverflyttning skall vägas mot regeln om återförening med de biologiska föräldrarna samt socialnämndens ansvar att arbeta för en sådan återförening. Genom en återförening med vårdnadshavaren kan barnets bästa tillgodoses i många fall. En lyckad återförening kan ge barnet möjlighet till en livslång familjegemenskap. Genom socialnämndens olika möjligheter att agera betonar lagstiftaren vikten av se till varje barns särskilda behov och intressen framför ett strikt princip tänkande. Barnets bästa skall vara utgångspunkten för insatser som rör barnet. Det kan i vissa ärenden betyda att man beslutar i enlighet med återföreningsprincipen och strävar mot en återflyttning till föräldrahemmet, och i andra ärenden att man ansöker om vårdnadsöverflyttning. Ett barnfokuserat förhållningssätt kan således i olika ärenden leda till skilda resultat. Socialnämndens roll är att söka finna den bästa lösningen i varje enskilt fall och sedan arbeta aktivt för denna.

6.3.2 Rekvisitet samtycke till vård

Vård i familjehem med stöd av SoL förutsätter samtycke från barnets vårdnadshavare och från barn som fyllt 15 år. Utan samtycke kan vården inte fortgå frivilligt, oavsett barnets vårdbehov. Om socialnämnden anser att det finns förutsättningar för tvångsåtgärder med stöd av LVU, kan nämnden försöka få till stånd sådana åtgärder, till exempel genom att ansöka om tvångsvård eller flyttningsförbud. I andra fall skall socialnämnden i samarbete med vårdnadshavaren utverka sådana åtgärder som vårdnadshavaren kan godta. I ytterligare andra fall finns inte längre något vårdbehov och det är en ömsesidig förståelse från såväl socialnämnden som barn och föräldrar att vården skall upphöra.

Barnets vilja tillmäts betydelse i formell mening först när barnet uppnått 15 års ålder. Innan dess skall barnet visserligen få möjlighet att framföra sin åsikt och få sin önskan beaktad enligt tillämpliga bestämmelser i SoL och LVU, men det ställs inga konkreta krav på medinflytande för barnet för att vården skall betecknas som frivillig vård. Så länge barnets vårdbehov inte föranleder tvångsvård har vårdnadshavaren vetorätt i fråga om barnets fortsatta vistelse i familjehemmet. Samtyckeskravet är därmed en mycket begränsande faktor för barnets aktörskap före 15 år. Eventuella intressekonflikter mellan barns och föräldrars intressen styrs av föräldrabalkens regler om vårdnadshavarens bestämmanderätt över barnet fram tills barnet fyller 15 år. Därefter förutsätter frivillig vård även barnets samtycke. Det saknas alltså gradvisa övergångar i möjligheterna till barns medinflytande i frågan om fortsatt familjehemsplacering eller upphörande av vården.

6.4 Placeringar med stöd av LVU

6.4.1 Övervägande- och omprövningsregler för upphörande av vård respektive för vårdnadsöverflyttning

Enligt 13 § skall socialnämnden noggrant följa varje familjehemsplacering som grundas i ett LVU-beslut. Det kontinuerliga omprövningsarbetet varierar beroende på vårdens syfte. När det gäller barn som omhändertagits på grund av *brister i hemmiljön* skall socialnämnden enligt andra stycket i samma bestämmelse minst två gånger per år diskutera och överväga vården av barnet. Den person på förvaltningen som har hand om det aktuella barnets placering har till uppgift att minst en gång var sjätte månad anmäla till nämnden hur vården och placeringen av barnet fungerar och hur vårdnadshavarens situation ser ut. Syftet med denna avrapportering är inte att i samtliga ärenden fatta ett formellt omprövningsbeslut, utan främst att kontrollera vården och fullfölja nämndens tillsynsansvar över det placerade barnet. Först om socialnämnden anser att det finns anledning att undersöka behovet av fortsatt vård skall det ske en prövning i nämnden. I så fall skall nämnden införskaffa den utredning som behövs för att fatta ett välgrundat beslut i enlighet med FL:s bestämmelser. Det innebär också att övriga förvaltningsrättsliga bestämmelser om insyn, kommunikering, parts rätt att meddela sig muntligt, motiverade beslut och överklaganderätt om beslutet går parten emot aktualiseras. I de andra fall där socialnämnden inte finner anledning att pröva saken kan nämnden lägga avrapporteringen till handlingarna och inte besluta i saken. Omprövning skall däremot ske om vårdnadshavaren eller ett barn som har fyllt 15 år, begär det.

Efter en lagändring år 2003 har socialnämnden numera dessutom krav på sig att göra en formell prövning av barnets situation efter tre år för att överväga om en överflyttning av vårdnad bör ske. Bestämmelsen återfinns i 13 § fjärde stycket LVU och överensstämmer med reglerna för frivilligt placerade barn i SoL (se kapitel 6.3.1 för en redogörelse av reglerna rörande vårdnadsöverflyttning).

Reglerna för omprövning av barn som omhändertagits på grund av en egen *beteendeproblematik* är mer strikta. Enligt 13 § tredje stycket LVU skall socialnämnden inom sex månader från den dag då vårdbeslutet verkställdes pröva om vården skall fortgå. Denna omprövning skall sedan ske fortlöpande, varje gång inom sex månader från den senaste prövningen. Socialnämnden skall också, när det finns skäl till det, pröva om vården skall fortgå eller inte. Därutöver gäller att omprövning skall ske när vårdnadshavaren eller det barn som fyllt 15 år begär det. Socialnämndens omprövning skall alltid resultera i ett formellt beslut, som är överklagbart enligt 41 § första stycket punkt 2 LVU. Att omprövningsreglerna är hårdare i beteendefallen än i miljöfallen grundas enligt förarbetena på att vårdbe-

hovet vanligen är kortare i dessa fall än i miljöfallen.²¹ Som påpekats i kapitel 4 motsätter sig vanligen ungdomar vård enligt 3 § LVU. Att regelbundet ompröva dessa mål ter sig då rimligt gentemot den unga i ett rättssäkerhetsperspektiv. Den ovan nämnda prövningen av om överflyttning av vårdnad är aktuell gäller också för beteendefallen (se kapitel 6.3.1).

Omprövningsreglerna i beteendefallen har aktualiserats i flera JO-fall. Det har visat sig att socialnämnderna ibland försummar att följa formreglerna för omprövning. Brister som förekommer är att tidsfristerna inte hålls eller att det inte fattas formellt korrekta och, därmed överklagbara, beslut.²² Givetvis är detta oförenligt med barnets krav på rättssäkerhet och integritetsskydd, och i många fall även med kravet på den gradvis stigande autonomin. Barnet fråntas i sådana fall sitt rättsskydd utan laglig grund.

6.4.2 Rekvisiten för upphörande av vård

6.4.2.1 När vården inte längre behövs

Enligt 21 § LVU skall på socialnämnden besluta om vårdens upphörande när vård med stöd av samma lag inte längre behövs. Vidare framgår det av bestämmelsen att socialnämnden skall noga förbereda barnets återförening med vårdnadshavaren. Frihetsberövanden utan den enskildas samtycke är en ytterst ingripande åtgärd och får bara ske med stöd av lag. Prövningen om förutsättningarna för vård fortfarande är aktuella är därför mycket central i ett rättssäkerhetsperspektiv. Samtidigt är det socialtjänstens ansvar att se till att barnets behov av vård tillgodoses, och därför är prövningen också viktig för att säkerställa fortsatt vård om barnet behöver vården och vårdnadshavaren (eller barnet om hon eller han har fyllt 15 år) inte samtycker till frivillig vård.

Konstateras kan alltså att det är av största vikt att prövningen sker med omsorg. Prövningen skall ske i två steg. För det första skall man bedöma barnets vårdbehov och om vården fortfarande behövs. För det andra skall man bedöma om nämnden noga förberett återföreningen med vårdnadshavaren (denna fråga behandlas längre fram i samma avsnitt). En huvudfråga i den första delen är vilket vårdbehov som skall prövas. Klart är att utgångspunkten vid prövningen om vården skall upphöra eller inte är barnets *nuvarande vårdbehov*. Däremot är det inte lika klart vad en sådan prövning egentligen innebär. Lagtexten uttrycker, som nämnts, att vården skall upphöra ”när vård enligt lagen inte behövs”. Innebär det att nuvarande vårdbehov skall ställas emot det vårdbehov som utgjorde grunden

²¹ Prop. 1979/80:1, s. 588.

²² Se bland annat JO dnr 338-1996, JO dnr 1828-1998, JO dnr 1129-2002, JO dnr 4527-1999.

för tvångsomhändertagandet? Eller kan nya faktorer självständigt utgöra grund för att fortsatt tvångsvård fortfarande behövs?

Förarbetena ger inte svar på denna fråga. I specialmotiveringen till den gamla LVU²³ uttalas med anledning av motsvarande bestämmelse inte mycket ifråga om prövningsskäl för upphörande av vård. Där uttrycks endast att det är viktigt att vården inte pågår längre än nödvändigt med hänsyn till omständigheterna. Vården skall, menar man, ”förklaras avslutad så snart det inte längre finns behov av att utöva de särskilda befogenheter som lagen ger nämnden”.²⁴

I vissa fall är det fråga om att jämföra barnets nuvarande vårdbehov med *de faktorer som utgjorde grunden för tvångsvården* när beslut om sådan vård fattades. Ett barn omhändertas till exempel om den ensamstående moderns psykiska status utgör en påtaglig risk för barnets hälsa och utveckling. Vårdbehovet grundas i detta fall på moderns psykiska hälsotillstånd, vilket medför en skadlig miljö för barnet på olika sätt. Frågan några år senare är om vården skall fortgå eller upphöra. Vid prövningen av om vården skall upphöra i ett sådant miljöfall skall man konstatera om det fortfarande finns brister i omsorgen som utgör en påtaglig risk för skada. Om förälderns psykiska sjukdom kvarstår (och om detta utgjorde grunden för den påtagliga risken för skada) skall vården fortsätta. På samma sätt kan man resonera i beteendefallen. Om grunden för ett ingripande var missbruk av alkohol eller annat berusningsmedel hos den unga och detta missbruk har upphört finns inte längre förutsättningar för LVU-vård. En prövning som sker enligt denna modell avgränsar sig till en bedömning om de grunder som utgjorde en påtaglig risk för skada på barnets hälsa eller utveckling vid tiden för omhändertagandet fortfarande består eller inte.

I flera fall är det emellertid klart att de förhållandena som var aktuella vid tidpunkten för tvångsinskrivandet inte längre gäller. Det kan å ena sidan vara så att barnet inte längre har ett vårdbehov av det slag att det föranleder vård av socialtjänsten, eller att det finns ett vårdbehov som kan tillgodoses på frivillig väg. I sådana fall är frågan om vårdbehovet relativt okomplicerad. Om det inte finns något vårdbehov skall vården upphöra. Om det finns ett vårdbehov men detta kan ske på frivillig väg kan barnet fortsättningsvis SoL-placeras. Emellertid kan det å andra sidan vara så att *grunden för barnets vårdbehov är annorlunda* jämfört med det som utgjorde grunden för själva tvångsinskrivandet. Det kan med andra ord uppkomma nya omständigheter som inte överensstämmer med de grunder som prövades vid tidpunkten för omhändertagandebeslutet. Frågan är då vilket

²³ Nuvarande bestämmelse om upphörande av vård i 21 § LVU överensstämmer i sak med 5 § i den gamla LVU.

²⁴ Prop. 1979/80:1, s. 587.

utrymme som finns att pröva barnets vårdbehov – utifrån nya rekvisit i samma lagparagraf som utgjorde grunden för omhändertagandet (exempelvis vårdbehov på grund av förälders missbruk eller vårdbehov på grund av relationsstörningar mellan barn och vårdnadshavare) respektive utifrån rekvisit i en annan lagparagraf än den som var grunden för ingripandet (till exempel vårdbehov på grund av 2 § till vårdbehov på grund av 3 §)?

Det är tydligt att det saknas utrymme för att pröva den ungas eget eventuella skadliga beteende i ett fall som rör frågan om upphörande av vård i ett miljöfall. En sådan prövning medför en självständig prövning enligt 1 och 3 §§ LVU i domstol. Rättssäkerhetsskäl talar entydigt emot en annan åsikt. Ett frihetsberövande kräver enligt vår grundlagstiftning tydligt stöd i lag. Om ingripandet har skett med stöd av 2 § kan endast denna paragraf uppbära grunden för den fortsatta vården. Samma sak gäller för 3 § LVU. Om ett barn är placerat med stöd av 3 § skall prövningen av fortsatt vård begränsas till de rekvisit som kan föranleda sådan vård.

Svårare är det att fastslå hur vid prövningen av den fortsatta vården får vara inom ramen för den bestämmelse som utgjorde grunden för det ursprungliga omhändertagandet. Enligt uttalanden i RÅ 1987 ref. 123 bör prövningen innefatta ”frågan om de omständigheter som nödvändiggjort vården alltjämt består”. Detta framstår som en ganska snäv tolkning av prövningsramen, där man verkar mena att prövningen skall begränsas till en bedömning av de omständigheter som utgjorde grund för ingripandet. Samtidigt säger rätten, med hänvisning till förarbetena, att ”[D]et är den unges behandlingsbehov som skall bestämma vårdtidens längd. Vården skall förklaras avslutad så snart det inte längre finns behov av att utöva de särskilda befogenheter som LVU ger nämnden”. Det är oklart om man här avser endast det ovan nämnda vårdbehovet (vilket uppkommit på grund av vissa omständigheter som fortfarande skall föreligga om vårdbehov skall anses finnas) eller om det finns utrymme att pröva vårdbehov som uppkommit genom nya omständigheter.

I RÅ 1990 ref. 97 tydliggör rätten möjligheten till en tydligare uttaland, och mer omfattande, prövningsmöjlighet i fråga om vilka omständigheter som kan utgöra grund för fortsatt vård. En pojke omhändertogs vid 6 års ålder på grund av brister i omsorgen. Fråga är om vården skall upphöra efter tio års familjehemsplacering. Den omständighet som numera föreligger är inte längre brister i omsorgen utan allvarliga relationsstörningar mellan barn och föräldrar. Pojken ger klart uttryck för att han vägrar att återvända till föräldrarna och önskar vara kvar i familjehemmet. Rätten hänvisar till den spänning som finns mellan å ena sidan föräldrars bestämmanderätt över sina barn och å andra sidan barnets rätt till skydd och vård. Rörande den påtagliga risken för fortsatt skada påpekar rätten följande:

För att vården i ett visst fall skall bestå får det således anses vara tillräckligt att det objektivt sett föreligger en påtaglig risk för den unges hälsa och utveckling samt att denna risk är att hänföra till något förhållande i den unges hem. Att en påtaglig risk finns för att [R:s] hälsa och utveckling skadas om vården upphör framgår redan av det anförda.

Risken skall enligt rättens mening hänföra sig till något *förhållande i den unges hem*. Omständigheterna i hemmet har givetvis förändrats under tio år, och en prövning av brister i omsorgen av en sexåring kan inte jämföras med brister i omsorgen av en sextonåring. Genom att pröva de nuvarande omständigheterna i hemmet tydliggör rätten att det är tillräckligt att det finns *liknande grunder* för barnets vårdbehov. Det som utgjorde en påtaglig risk för skada av barnets hälsa vid tidpunkten för omhändertagandet kan ha förbytt till en påtaglig risk för skada av barnets hälsa genom ett annat – men liknande – bristande beteende hos föräldern vid tidpunkten för omprövningen av vården. Vården skall i ett sådant fall fortsätta.

Denna möjlighet till flexibilitet för att säkerställa barnets aktuella behov av vård skall vägas mot de tydliga rättssäkerhetskrav som en tvångslagstiftning kräver. Det innebär att oavsett vilka omständigheter som medför ett fortsatt vårdbehov hos barnet skall det finnas en påtaglig risk för skada på barnets hälsa eller utveckling. RÅ 2001 not. 107 behandlade frågan om det fanns förutsättningar för upphörande av vård med stöd av LVU. Det fanns starka men obekräftade misstankar om att modern hade framkallat sjukdomsattacker under inflytande av sjukdomen Münchhausen syndrome by proxy. En oenig Regeringsrätt bedömde att det fortfarande fanns en påtaglig risk för att det kvarvarande barnet (brodern hade avlidit vid tidpunkten för Regeringsrättens prövning) skulle skadas vid vård i föräldrahemmet och avslog därmed överklagandet om upphörande av vård. I sin bedömning betonar emellertid domstolen vikten av en restriktiv bedömning och kravet på den enskildes rättsskydd. Betoningen ligger på att man kan säkerställa att det finns påtaglig risk för skada. Däremot har domstolen inga uttalande invändningar mot att tillåta en prövning av andra hemförhållanden än de som utgjorde grunden för omhändertagandet. Uttalandet i målet strider alltså inte mot det tidigare diskuterade rättsfallet.

Ytterligare vägledning kan ges genom Europadomstolens praxis. I en dom från den 24 mars 1988²⁵ uttalar rätten att den situation som grundade den påtagliga risken för att barnet skulle skadas till hälsa eller utveckling måste ha förändrats till en stabil situation innan samhällsvården upphör. Situationen att barnet får återgå i samhällsvård måste undvikas. Samtidigt skall omhändertagandet ses som en tillfällig åtgärd. Återkommande bedömningar av hemförhållandena och barnets situation skall göras av de

²⁵ Dom den 24 mars 1988, Serie A no. 130, § 76.

sociala myndigheterna, och så snart omständigheterna medger det skall vården upphöra.²⁶ Bedömningen av om vården skall fortgå eller upphöra skall göras utifrån förståelsen att barnets behov och intressen skall vara avgörande kriterier för beslutets utgång. Föräldrarnas intressen av att återfå barnet får således vika vid en intressekonflikt mellan de båda parternas behov och intressen i frågan.²⁷

I Socialstyrelsens allmänna råd 1997:15 framförs en tolkning av möjligheterna att pröva de fortsatta förutsättningarna för vård som i stort överensstämmer med de ovan redovisade målen. Enligt myndighetens uppfattning skall grunderna för upphörande av vård respektive fortsatt vård nära knyta an till de skäl som föranledde tvångsomhändertagandet. Vidare skall man göra en självständig bedömning om eventuellt *särskilda vårdbehov* kan tillgodoses av vårdnadshavaren. Socialstyrelsen uppfattar rättsläget så att det är möjligt att i prövningen innefatta eventuellt nya missförhållanden än de ursprungliga, vilka i sig kan få utgöra skäl för fortsatt vård.²⁸ Myndigheten påpekar vikten av att hemmiljön har stabiliserats, exempelvis efter ett missbruk hos föräldrarna. Den påtagliga risken för barnet kan bestå efter en kort tids drogfrihet, eftersom risken för återfall normalt sett är relativt hög. Förändringar i hemförhållandet skall vara varaktiga och genomgripande för att den påtagliga risken skall försvinna.

Barnets egen inställning till en återflyttning till de biologiska föräldrarna skall beaktas särskilt vid prövning av frågan om upphörande av vård. Enligt rättspraxis kan det i vissa fall utgöra en påtaglig risk för barnets hälsa eller utveckling om hennes eller hans inställning ignoreras. I det ovan nämnda rättsfallet RÅ 1990 ref. 97 gällde frågan i vilken mån en 16-åring tydligt avståndstagande i fråga om sina föräldrar, och en önskan att vara kvar i familjehemmet kunde påverka prövningen om tvångsvården skulle upphöra. Pojken som hade varit placerad i familjehemmet i cirka 10 år uttryckte stark och tydlig ovilja att återvända hem. Rätten anför följande härom:

Den första frågan i målet är om förhållandena nu är sådana att vård enligt LVU av [R] inte längre behövs. Av de tidigare omnämnda förutsättningarna för vård enligt 2 § LVU kommer här i fråga främst huruvida numera något förhållande i makarna L:s hem utgör en påtaglig risk för att [R:s] hälsa eller utveckling skadas. Utredningen i målet ger vid handen att det förhållande som framför allt kan innefatta en sådan risk är den numera sextonårige [R:s] djupa och bestående motvilja – stundom betecknad t o m som hat – mot sina biologiska föräldrar.

Föräldrarna tog inte pojkens starka känslor på allvar, vilket gav rätten anledning att anta att det fanns allvarliga relationsstörningar mellan barn och

²⁶ Se bland annat K.A. mot Finland.

²⁷ K. och T. mot Finland

²⁸ SOSFS 1997:15, s. 74 f.

föräldrar. De förklarade pojken inställning med att han hade blivit påverkad i familjehemmet, om han ens hade någon verklig motvilja. Rätten förklarar att ytterligare ansträngningar i syfte att skapa en god relation mellan son och föräldrar skulle kunna skapa allvarliga störningar hos pojken. Varför detta hat mot föräldrarna hade uppkommit är enligt rättens mening oväsentligt vid prövningen av frågan om fortsatt vård. Att gå emot pojken starka ovilja mot sina föräldrar utgör i sig en påtaglig risk för skada på hans hälsa eller utveckling. Rätten uttalar att "[U]tredningen ger klart belägg för att ytterligare ansträngningar i syfte att förena [R] med makarna L skulle kunna förorsaka allvarliga störningar i [R:s] hälsa och utveckling". Med detta uttalande ger rätten således grund för möjligheten att i prövningen av frågan om upphörande av vård innefatta barnets egen inställning till en återflyttning när det finns sådana tydliga och starka känslor hos barnet att det utgör en påtaglig risk för skada om man går emot dessa.

I enlighet med nämnda praxis lägger Kammarrätten i Göteborg i ett rättsfall vikt vid två syskons rädsla att vården skall upphöra och att de skall tvingas flytta hem till de biologiska föräldrarna. Fallet rör frågan om upphörande av vård med stöd av LVU efter 5 års vistelse i familjehem på grund av den ena förälderns missbruk och oroliga hemförhållanden. Barnen, 8 och 11 år gamla, uttrycker bestämt sin ovilja mot att vården skall upphöra. Domstolen uttrycker följande:²⁹

Av utredningen i målet framgår att den rädsla som framför allt [S] och [J] har visat främst beror på oro för att flytta hem till föräldrarna och inte att träffa dem. [...] Redan detta förhållande är en allvarlig indikation på att förhållandena i hemmet ännu inte är sådana att vården enligt LVU kan upphöra.

Barnens uttryckta rädsla för en återgång till föräldrahemmet grundas på information angående dels barnens reaktioner i samband med vissa umgängestillfällen med fadern, dels barnens egna berättelser om hur fadern agerat under umgänget. Rättens uppfattning var att det fanns sådana allvarliga brister som kunde innebära en påtaglig risk för att barnens hälsa och utveckling skulle skadas om vården upphörde och de flyttade hem. Vården skulle därför fortgå.

Ett särskilt problem kan uppstå om det inte går att pröva barnets vårdbehov. Lagen är så konstruerad att om man inte kan utreda barnets nuvarande vårdbehov är det oklart hur man skall pröva förutsättningarna för vårdens upphörande. I JO 2004/05 s. 243 omöjliggjordes en sådan bedömning på grund av att den 17-åriga flickan som tidigare vårdats på behandlingshem hade försvunnit och därför inte kunde vara föremål för en utredning om vård fortfarande behövdes. I fallet uppkom frågan om vården

²⁹ Kammarrättens i Göteborg dom den 2 september 2002, mål nr 3476-2002, s. 9.

skulle upphöra eftersom det inte längre kunde konstateras om det fortfarande fanns ett vårdbehov, alternativt om vården skulle fortsätta till dess att socialnämnden hade möjlighet att kunna konstatera att vårdbehovet i praktiken hade upphört. Socialnämnden hade beslutat att låta vården upphöra när vårdbehovet inte kunde prövas. JO menade att frågan om upphörande av vård i sådana fall får ske utifrån en *allmän lämplighetsbedömning*. Vid en sådan bedömning kunde JO konstatera att socialnämnden borde ha insett att flickans behov av vård enligt LVU kvarstod. Förutsättningar för att vården skulle upphöra fanns därför inte.

En annan anledning till att vårdbehovet inte kan utredas är att de biologiska föräldrarna motsätter sig att socialnämnden utreder de nuvarande förhållandena. Enligt en dom från kammarrätten i Göteborg kan det medföra fortsatt tvångsvård. Tre barn var föremål för frågan om upphörande av vård med stöd av 2 § LVU, med anledning av att föräldrarna överklagat en dom från länsrätten att vården skulle fortgå. Utredningsarbetet kunde inte genomföras på grund av att föräldrarna motsatte sig en sådan utredning. Exempelvis hade de flyttat till hemlig vistelseort. Kammarrätten anför följande:³⁰

En grundläggande förutsättning för att LVU-vården i detta skede skall upphöra och barnen flytta tillbaka och bo hos sina föräldrar är att de missförhållanden som legat till grund för beslutet om LVU-vården inte längre föreligger. Med beaktande av att [föräldrarnas] hemförhållanden över huvud taget inte har kunnat utredas och att de inte heller i övrigt medverkat till att socialnämnden kunnat genomföra någon utredning angående deras personliga förhållanden, finner kammarrätten att förutsättningar i nuläget saknas för att göra annan bedömning än att [M], [T] och [K] även fortsättningsvis skall beredas vård enligt LVU.

Om de nuvarande omständigheterna i hemmet inte kan utredas finns det inte underlag för att göra någon annan bedömning än att det fortfarande finns ett vårdbehov. Genom att tillämpa den allmänna lämplighetsprövning som JO föreslår i tidigare nämnda JO-fall borde resultatet i många fall bli att tvångsvården får kvarstå, såsom i den nämnda kammarrättsdomen.

Om de biologiska föräldrarna begär att vården skall upphöra är socialnämnden skyldig att meddela något slags beslut. Ett antal JO-fall behandlar just att framställningar från de biologiska föräldrarna om vårdens upphörande inte har prövats av nämnden.³¹ JO har även prövat frågan om det möter något hinder för socialnämnden att besluta om vårdens upphörande när ett överklagat mål om beredande av vård är aktuellt i kammarrätten.³²

³⁰ Kammarrättens i Göteborg dom den 24 oktober 2003, mål nr 4673-03, s. 5.

³¹ Se till exempel JO dnr 2380-1996 och JO dnr 4527-1999.

³² JO dnr 4151-1995 m.fl.

Med hänvisning till doktrin³³ konstaterar JO att ett pågående mål inte bör innebära något hinder för nämnden att besluta om upphörande av vård. Grundtanken är att tvångsvård inte skall pågå längre än nödvändigt. Därför ter sig JO:s konstaterande som riktigt och korrekt, även med hänsyn till regeringsformens grundläggande bestämmelse om rätten att inte bli frihetsberövad utan tydligt lagstöd. Om det inte längre finns några förutsättningar att tvångsvårda ett barn skulle ett kvarhållande strida mot nämnda grundlagsbestämmelse. Domstolen får då avskryva sitt mål med hänvisning till att överklagandet inte längre är aktuellt.

6.4.2.2 Nämnden skall noga förbereda barnets återförening med vårdnadshavaren

Enligt 21 § LVU skall man inte enbart pröva barnets nuvarande vårdbehov utan också bedöma förutsättningarna för en återflyttning till föräldrarna. I prövningen av om vården skall upphöra skall det även ingå en bedömning om nämnden noggrant har förberett barnets återförening med den eller dem som är barnets vårdnadshavare. Detta framgår av andra meningen av bestämmelsens första stycke.

Bestämmelsen är ett tillägg som tillkom i och med att den nuvarande lagen trädde i kraft. Rättsläget vid prövningen av upphörande av vård hade länge varit oklart i vilken utsträckning man skulle ta hänsyn till de speciella krav som ställs på vårdnadshavare och socialtjänsten i samband med den ömtåliga situation som uppstår när ett barn skall återförenas med sina föräldrar efter en vistelse utanför föräldrahemmet. Redan under 1970-talet påtalades oklarheter i hur frågan om upphörande av vård skulle prövas i detta avseende. I RK 1972 2:20 gällde frågan om ett barn var i behov av fortsatt vård i enlighet med dåvarande barnavårdslagstiftning. Regeringsrätten meddelade inte prövningstillstånd i samband med att kammarrättens dom överklagades. Regeringsrättsledamoten Petrén hade emellertid en avvikande mening och ville meddela prövningstillstånd. Han uttalade att myndigheterna behövde vägledning för den fortsatta rättstillämpningen. Enligt Petréns mening var rättsläget oklart. Under 1980-talet uttalade Regeringsrätten en liknande oro. I RÅ 1987 ref. 123 hade kammarrätten beslutat att avslå överklagandena avseende frågan om upphörande av vård av två barn med motiveringen att det inte gick att säkerställa barnets bästa vid en återförening med föräldrarna. Rätten menade att de biologiska föräldrarna hade uppvisat oförmåga att förstå och möta de särskilda svårigheter som uppstår för barnet i samband med en återförening. Regeringsrätten ändrade kammarrättens domslut och förklarade att vården av barnen

³³ Ragnemalm, Hans, Om litispensens i förvaltningsrätten, Förvaltningsrättslig tidskrift, 1974, s. 57 ff.

skulle upphöra. Enligt domstolen var rådande lagstiftning knapphändig och den lämnade inga anvisningar om frågan om återföreningen med föräldrarna verkligen skulle ingå i prövningen av upphörande av vård.

Det oklara rättsläget behandlades i det utredningsarbete som föregick den nuvarande LVU. Socialberedningen menade att de noggranna förberedelserna för barnets återförening inför ett upphörande av vården skulle lagstadgas.³⁴ Även om förutsättningarna för föräldrarna hade förändrats, och föräldrarna i princip kunde ta hand om sitt barn så skulle tvångsvården av barnet inte avbrytas om det fanns en stor risk för skada på barnets hälsa eller utveckling om hon eller han skildes från familjehemmet. Den senare tillsatta särskilda utredaren Tor Sverne anslöt sig till denna uppfattning,³⁵ vilket resulterade i nuvarande lydelse av 21 §. Av specialmotiveringen till nämnda paragraf framgår det att bestämmelsen är ny och att den avser att erinra om vikten av att barnets återförening med vårdnadshavarna är noga förberedd om upphörande av vård skall komma i fråga. Vidare framgår det att det är socialnämnden som ansvarar för planerna för återföreningen och att dessa planer bör upprättas i samarbete med alla berörda parter. Planerna för återföreningen bör framgå i vårdplanen, eller, efter längre vistelser i ett familjehem, i ett särskilt dokument.³⁶

I det följande så kommer jag att behandla de krav på återföreningsarbetet som uppställs i regelverk och genom rättspraxis.

6.5 Övergången från familjehemsplacering till annat boende

6.5.1 Allmänt

Att lämna familjehemmet och flytta till sina biologiska föräldrar kan vara en mycket svår tid för barnet och innebära stora påfrestningar. Barnet utsätts härigenom för en separation, liknande den som skedde när barnet lämnade sitt föräldrahem. Placeringen kan ha varit långvarig, den kan ha innefattat flera flyttningar eller det kan ha förekommit andra traumatiska händelser i barnets liv före och under placeringen.

Utifrån kunskapen att övergången från familjehemsplacering till annat boende ställer barnets tillvaro på ända är det väsentligt att socialnämnden mycket noga förbereder barnet och hjälper henne eller honom på bästa sätt. Såsom påpekats i föregående avsnitt är socialnämndens skyldighet att noga planera för återföreningen mellan barn och föräldrar lagstadgad i 21 § LVU. Om en domstol finner att socialnämnden inte har fullgjort sitt

³⁴ SOU 1986:20, avsnitt 8.11–8:12.

³⁵ Ds S 1987:3, s. 121 f.

³⁶ Prop. 1989/90:28, s. 118.

ansvar i detta avseende kan domstolen avslå en begäran om upphörande av tvångsvården. Intentionen med lagbestämmelsen är att betona att återföreningen kan vara en lika stor påfrestning för barnet som själva upprottet som föregick familjehemsplaceringen. Även om bestämmelsen i fråga avgränsar sig till tvångsvårdsfallen så är det givetvis lika relevant för de frivilligplacerade barnen att återföreningen sker med fokus på barnets bästa.

Det krävs ett *individuellt anpassat synsätt* för att hjälpen skall vara till barnets bästa. JO betonar att:

[F]örberedelserna inför flyttningen måste utgå från det enskilda barnet, dess situation, behov och inställning. Tidpunkten bör i möjligaste mån planeras med tanke på skolgången och den mottagande familjens möjligheter att ägna tid åt barnet. Barnomsorg, skolgång, nödvändiga stödinsatser m.m. bör vara ordnade innan flyttningen sker.³⁷

Av uttalandet framgår det att barnet skall kunna återvända till en fungerande tillvaro, utan onödiga avbrott. Det är vidare väsentligt att det sker en gradvis ökad kontakt med och inskolning i det biologiska hemmet. Allt för snabba förändringar kan skada återföreningsarbetet. Familjehemmet kan ha en fortsatt viktig roll i barnets liv om det finns förutsättningar för detta. Det kan till exempel röra sig om möjligheten att familjehemmet får fungera som en kontaktfamilj när placeringen avslutats. Socialsekreteraren har en central roll att se till barnets rättsliga ställning i återföreningsarbetet. Dels skall han vara ett möjligt språkrör för barnet och ge barnet stöd i osäkra situationer när varken familjehemmet eller det biologiska hemmet ger trygghet. Dels skall han tillgodose barnets integritetsskydd och hennes eller hans möjlighet att påverka sin situation genom kontinuerlig kontakt och upprepade samtal med barnet.

Om placeringen har varit långvarig kan ändrade förhållanden medföra särskilt svåra prövningar. Barn och föräldrar har levt åtskilda länge och förändrats på skilda håll. Efter en längre period utanför den ursprungliga hemmiljön är det naturligt att problem kan uppstå när barnen skall flytta tillbaka till sina föräldrar. Utöver den stora förändring som det innebär för barnet att lämna en invand miljö och återvända till sitt tidigare hem, kan familjen och förutsättningarna i den gamla miljön ha förändrats. Familjen kan ha flyttat, och det kan finnas nya vuxna personer eller barn i familjen. Enligt JO:s mening skall det i ett pågående ärende ingå en uppföljning i hemmet efter det att barnet har flyttat hem. En sådan uppföljning bör pågå tills det är klarlagt att barnet har anpassat sig till familjen och att det

³⁷ JO 2001/02 s. 232, s. 238. Se även JO 2003/04 s. 210 där fråga också var om socialnämnden i tillräcklig utsträckning hade förberett barnets hemflyttning samt JO 2003/04 s. 226 som rörde frågan om det förelåg brister i den utredning som låg till grund för upphörande av en familjehemsplacering.

inte behövs några fortsatta eller nya insatser av socialtjänsten.³⁸ När en långvarig familjehemsplacering av ett barn skall upphöra bör därför socialnämnden följa upp barnets förhållanden hos vårdnadshavaren under en lägre period. Det kan ta mycket lång tid för barnet att återerövra en plattform för trygghet i den ursprungliga familjen. Det finns risk för att barnet inte lyckas med denna uppgift utan långvarigt bistånd av nämnden.

Även när ärendet har avslutats kan nämnden, efter medgivande från vårdnadshavaren, ha viss fortsatt kontakt med barnet, exempelvis genom några återkommande informella samtal. Om familjehemmet vill kvarstå som kontaktkälla för barnet, och barnet och vårdnadshavarna är villiga till detta, bör även fortsatta insatser, såsom exempelvis att familjehemmet är kontaktperson för barnet, övervägas för att tillgodose barnets bästa i ett längre perspektiv. Även om vårdnadshavaren har övertagit den faktiska vårdsnaden om barnet så kvarstår socialnämndens yttersta ansvar för barnet enligt 2 kapitlet 2 § och 5 kapitlet 1 § SoL under barnets fortsatta uppväxt.

6.5.2 En försummad fråga

Att se till att vården avslutas på ett bra sätt är inte sällan en försummad uppgift. Det visar en omfattande undersökning som utfördes av Socialstyrelsen på uppdrag av regeringen i mitten på 1990-talet.³⁹ Många kommuner tycktes sakna rutiner för hur vården skulle avslutas. Endast sex av samtliga länsstyrelser belyste rutiner som fanns i deras distrikt.⁴⁰ Någon uppföljning av den fortsatta utvecklingen har inte gjorts av Socialstyrelsen, och det saknas uppgifter om hur det ser ut idag. Det allmänna intrycket är emellertid att det fortfarande finns problem med övergången från vård till "icke-vård" och att det allmänt saknas något generellt "utslussnings-system". De kommunala riktlinjerna behandlar vanligen inte frågan om utslussningen i nämnvärd utsträckning.⁴¹

Det är anmärkningsvärt att metoder och former för återförening av familjehemsplacerade barn inte betonas mer i det sociala barnvårdsarbetet än vad studierna visar. Enligt Socialstyrelsens numera upphävda

³⁸ JO 1998/99 s. 251.

³⁹ Socialstyrelsen, Familjehemsvård i utveckling. En sammanställning av uppföljningar på länsnivå, 1995.

⁴⁰ A.a., s. 29.

⁴¹ Se till exempel Riktlinjer för familjehemsvården, Malmö, 2005, s. 13. Där framgår det att placeringskommunens ansvar för barnet fortgår även efter placeringen och att kommunen är skyldig att följa frivilliga placeringar enligt 6 kap.1 § SoL och 5 kap. 1b § SoF. Vidare stadgas att den särskilda tillsynen över vården enligt 6 kap. 7 § SoL försvinner om vården övergår till en vuxenplacering och att ungdomar som skall ha eget boende kan ha behov av socialtjänstens insatser under en övergångsperiod.

råd från 1986⁴² poängteras den stora omställning som det är för barnet att behöva genomgå ytterligare en separation. Man bedömer att barnet i princip behöver samma typ av hjälp och insatser som när hon eller han flyttade till familjehemmet. Såsom påpekats i tidigare avsnitt finns det en relativt hög risk att barnet kommer att återaktualiseras för socialtjänsten, vilket bör kunna vara en konsekvens av att återföreningsarbetet inte varit tillräckligt omfattande.⁴³ Samtidigt är återföreningens undanskymda placering troligen en återspeglning av den magra regleringen på området, särskilt vad beträffar den frivilliga vården. Medan LVU betonar vikten av att en återförening planeras noggrant saknar SoL med tillhörande förordning bestämmelser om hur en familjehemsplacering bör avslutas. I Socialstyrelsens allmänna råd för vård med stöd av LVU finns vissa råd och anvisningar för hur barnets återflyttning bör förberedas och verkställas efter tvångsvård.⁴⁴ Här betonas bland annat vikten av att återflyttningsplanerna görs med utgångspunkt i det enskilda barnets situation, behov och inställning. Anvisningarna är ganska allmänt hållna och relativt kortfattade (cirka en sida). Det saknas motsvarande anvisningar för frivilliga placeringar. Föreskrifterna för LVU bör emellertid i relevanta delar kunna tillämpas analogt på frivilligplaceringar.

Konsekvenserna av en dåligt förberedd återförening mellan barn och vårdnadshavare kan orsaka bestående men för barnet som påpekats ovan. Det kan också få till följd att socialnämnden får ta till extrema åtgärder för att verkställa sitt beslut att återföra barnet. Om barnet är oförberett på, eller ovillig till, att återförenas med sina föräldrar kan det bli problematiskt för nämnden. Anta att ett lite äldre barn vägrar att flytta. Vilka möjligheter står då till buds för socialnämnden å ena sidan och barnet å andra sidan? I ett JO-fall uppkom frågan om det var lämpligt att besluta om ett omedelbart omhändertagande med stöd av 6 § LVU för att återföra ett barn från familjehemmet till vårdnadshavarens hem om barnet skulle vägra att flytta tillbaka. Tvångsvården av en 9-årig flicka som vistats i samma familjehem sedan 2 års ålder skulle upphöra. De biologiska föräldrarna och familjehemsföräldrarna hade emellertid svårigheter att enas om förutsättningarna och tidpunkten för återflyttningen. Flickan vägrade att flytta hem. Efter ett beslut om verkställighet enligt 21 kapitlet FB placerades flickan på ett behandlingshem där hennes föräldrar och syster vistades. Efter ett år flyttade familjen till bostaden. Vid umgänge med familjehemsföräldrarna ett par år senare vägrade flickan att återvända till sitt hem. Socialnämndens

⁴² SOSFS 1986:5.

⁴³ Se Vinnerljung, Bo, Öman, Maria och Gunnarson, Thomas, Återplacering av barn i dygnsvård (I): hur vanligt är det? Socialvetenskaplig tidskrift, 2004, nr 1, s. 54 ff.

⁴⁴ SOSFS 1997:15, s. 76 f.

tjänstemän försökte förgäves övertala flickan att återvända hem. En månad senare återfördes flickan efter ett beslut om omedelbart omhändertagande till sitt hem genom polishandräckning.

JO betonar att ett beslut om omedelbart omhändertagande är en möjlig åtgärd i sådana situationer, men att socialnämnden så snart som möjligt måste lämna in sitt beslut för prövning till länsrätten. Den utsatta tidsfristen på en vecka i 7 § LVU innebär inte att nämnden utan anledning kan avvakta med att lämna in sitt beslut till prövning. I det aktuella fallet hade nämnden avvaktat och beslutet om omedelbart omhändertagande hade upphört att gälla. Detta var inte ett korrekt förfarande.⁴⁵

JO är vidare tveksam till om inte överförandet av flickan till det biologiska hemmet hade kunnat vänta så att de uppslitande omständigheterna hade kunnat undvikas. JO betonar att hänsyn måste tas till flickans egen roll och medverkan i händelsen. Som stöd för detta hänvisar JO till barns gradvis stigande autonomi, barns processbehörighet och barns rätt att få komma till tals samt vikten av att ta hänsyn till barns vilja i familjerättsliga mål. Därefter uttalar JO följande.⁴⁶

I belysning av vad jag tidigare framhållit måste åtgärden för [flickan] ha framstått som ett svårförståeligt och allvarligt ingrepp i hennes vilja att själv bestämma över sin situation. Tvångsomhändertagandet kom att utgöra slutpunkten i en utveckling som hade sin grund i de vuxnas oförmåga att finna de samverkansformer som bäst gagnade [flickan].

JO-fallet påvisar hur vuxnas agerande mot barn kan bli felaktigt när vuxnas egna värderingar och synsätt får dominera barnets förhållanden. Barnet hade fått en stark känslomässig anknytning till familjehemsföräldrarna under sin uppväxt och kände trygghet hos dem, inte hos de biologiska föräldrarna. Av utredningen framgår det att barnet under lång tid trodde att familjehemsföräldrarna var hennes ”riktiga” föräldrar. Då de vuxna inte kunde samverka för att övergången från placeringen till återflyttningen till hemmet skulle bli så bra som möjligt kom detta att allvarligt skada barnets tilltro till de vuxna beslutsfattare som fanns omkring henne. Detta ledde till att hon motsatte sig de beslut som fattades om henne. Konsekvensen av detta blev emellertid inte att de vuxna lät henne medverka i processen på hennes villkor. I stället utsattes hon för ytterligare beslut som hon inte samtyckt till, denna gång med polishämtning.

De vuxnas mål att hjälpa flickan hade sannolikt kommit att orsaka stor skada vad gäller hennes tillit till vuxna över huvud taget. Om man istäl-

⁴⁵ JO 1991/92 s. 249. Se även JO 1994/95 s. 356 där JO riktar kritik mot en socialförvaltning för att förvaltningen vid upprepade tillfällen dröjt alltför länge med att underställa länsrätten beslut om omedelbara omhändertaganden.

⁴⁶ JO 1991/92 s. 249, s. 259 f.

let skapar en god och kontinuerlig kontakt med barnet såväl under som efter familjehemsvistelsen kan liknande problem undvikas. Att respektera barns integritet är endast möjligt om barn ges information om sin situation redan från början och om barnet får möjlighet att komma till tals och medverka i sitt eget liv. Att medverka till en återförening med föräldrarna är en del av detta.

6.5.3 Flyttningsförbud

Det kan uppstå situationer när det är uppenbart att flyttningen av ett barn som varit familjehemsplacerat innebär mycket stora påfrestningar för barnet, och där det finns en reell och allvarlig risk för att barnets psykiska hälsa och utveckling skadas om en flyttning genomförs. Situationen kan uppstå efter att vård enligt LVU skall upphöra, då förutsättningarna för tvångsvård inte anses finnas längre. En skadlig flyttning kan även uppstå när barnet haft en frivillig placering med stöd av SoL, och där vårdnadshavaren alltför snabbt återkräver den faktiska vårdsnaden om barnet och vill hämta barnet utan att återföreningsarbete hunnit vidtas. Att under sådana omständigheter utsätta det barn som är föremål för samhällets omsorg för en risk att flytta strider mot själva grundvalen för den sociala barnvårdens syften. Flyttningsförbudsbestämmelserna medger att barnets bästa kan få företräde framför vårdnadshavarens intresse att barnet skall flytta. Det är alltså fråga om en tillfällig möjlighet att tillgodose barnets behov och intressen vid en intressekonflikt mellan barn och föräldrar.⁴⁷

Ett beslut om flyttningsförbud enligt 24 § LVU innebär ett förbud för vårdnadshavaren att under en viss tid, eller tills vidare, föra bort barnet från familjehemmet. Enligt denna bestämmelse får länsrätten förbjuda barnets vårdnadshavare att flytta barnet från familjehemmet om det finns en påtaglig risk för att barnets hälsa eller utveckling skadas om hon eller han skiljs från familjehemmet. Av specialmotiveringen till bestämmelsen om flyttningsförbud framgår det att förutsättningen för detta är att det finns en inte obetydlig risk för att barnets kroppsliga eller själsliga hälsa kan ta skada om barnet tvingas att flytta från familjehemmet.⁴⁸ De omständigheter som man skall ta hänsyn till är för det första barnets ålder och utvecklingsgrad, och barnets egenskaper och känslöbindningar. För det andra skall man ta hänsyn till barnets vilja, oavsett hennes eller hans ålder. Barnets önskemål skall bland annat vägas in i bedömningen av risken för skada vid en eventuell flyttning. Barn som fyllt 15 år bör inte tvingas flytta mot sin vilja utan tungt vägande skäl. För det tredje skall man ta hänsyn till den tid som barnet varit familjehemsplacerat och för det fjärde till de levnadsför-

⁴⁷ Prop. 1979/80:1, s. 541. Se även RÅ 83 2:109.

⁴⁸ Prop. 1979/80:1, s. 541.

hållanden som barnet har haft under sin placering i familjehemmet och de hemförhållanden som väntar barnet i föräldrahemmet. För det femte skall man ta hänsyn till hur umgänget mellan barn och föräldrar har sett ut och fungerat under placeringstiden.⁴⁹

Den som lämnat medgivande till att barnet placerats i familjehemmet kan ansöka om flyttningsförbud (25 §). Ett sådant förbud kan tillämpas såväl för frivilliga placeringar med stöd av SoL som för tvångsplaceringar som upphör. Flyttningsförbud kan ges för en viss tid eller tills vidare. Enligt rättspraxis från Regeringsrätten bör förbudet gälla tills vidare om det är osäkert när barnet kan flyttas till föräldrarna utan risk för skada.⁵⁰ Frågan om överflyttning kan då tas upp vid ett tillfälle längre fram, när risken för barnets hälsa och utveckling bättre kan bedömas. Förbudet skall vidare övervägas var tredje månad enligt 26 § LVU. Under tiden som flyttningsförbudet råder så skall socialnämnden arbeta för en återforening mellan barn och föräldrar. Särskilt viktigt anses detta vara i fall då förbudet gäller tills vidare, för att undvika att barnet rotar sig i familjehemmet enligt ovan nämnda rättsfall. I brådskande situationer kan socialnämnden besluta om ett tillfälligt flyttningsförbud med stöd av 27 §. Denna möjlighet kan exempelvis tillämpas för att undvika att vårdnadshavaren skall hinna flytta barnet innan ett beslut om flyttningsförbud har hunnit träda i kraft. Ett sådant beslut skall underställas länsrätten enligt 28 §.

Flyttningsförbudets tidsram beror på hur dess syfte kan uppnås på bästa sätt. Om barnet har vistats i ett familjehem under en längre tid kan ett flyttningsförbud behöva råda under lång tid. Detta belyses i en dom från Europadomstolen, Rieme mot Sverige, 1992. I målet hade klagandens dotter varit omhändertagen och placerats i familjehem vid ett års ålder. Sedan omhändertagandet upphört cirka 7 år senare hade ett flyttningsförbud meddelats. Totalt hade detta flyttningsförbud varat i fem år. Frågan i målet gällde om rätten till familjeliv hade kränkts enligt artikel 8 i Europakonventionen. Domstolen menade att så inte var fallet. Flyttningsförbudets längd motiverades av att flickan dessförinnan hade vistats i ett familjehem under många år. Under dessa år hade flickan fått starka känslomässiga band till familjehemmet. Med hänsyn till flickans ålder och mognad behövde hennes relation till den biologiska föräldern utvecklas gradvis.

Flyttningsförbudets syfte är att tillgodose det enskilda barnets bästa i en situation när vårdnadshavarens intressen är i konflikt med barnets behov. I lagförarbetena betonas vikten av att säkerställa barnets behov och intressen genom att använda detta medel för att värna barnets bästa. Socialutskottet betonar att vårdnadshavarens intresse att få bestämma över var barnets

⁴⁹ Prop. 1979/80:1, s. 541.

⁵⁰ RÅ 84 2:78. Jämför även 1988 ref. 79.

skall vistas får vika i de fall där det strider mot barnets bästa. Man anför att upprepade flyttningar och flyttningar som sker efter en långvarig placering inte bör accepteras av socialtjänsten.⁵¹ Utan möjligheten till flyttningsförbud skulle socialnämnden sakna medel att hålla kvar ett barn i en placering utan vårdnadshavarens samtycke. Genom flyttningsförbudet ges socialnämnden en möjlighet att förhindra skadliga flyttningar. Samtidigt bör det poängteras att ett flyttningsförbud är avsett att vara en tillfällig lösning för att värna barnets bästa.⁵² Om det finns omständigheter som talar för att barnet behöver beredas vård med stöd av 1 § andra stycket och 2 § LVU så skall istället en ansökan om vård inlämnas till förvaltningsdomstolen.⁵³ Om det finns förutsättningar för att förändra barnets situation permanent skall istället den civilrättsliga regleringen om vårdnadsöverflyttning i 6 kapitlet 8 § FB användas (se kapitel 6.3.1). Flyttningsförbudet är främst avsett som en fördröjningsmekanism inför barnets förestående återförening med vårdnadshavaren.⁵⁴ Är det fråga om någon annan förändring bör i stället andra rättsliga instrument användas.

Ett beslut om flyttningsförbud innebär att frågan om umgänge under tiden flyttningsförbudet råder blir väsentlig. Socialnämnden beslutar om umgänget under denna tid. Ett sådant beslut kan numera, efter införandet av 1990 års LVU, överklagas till länsrätten.⁵⁵ Att en lagändring kom till stånd berodde på en rad fällande domar i Europadomstolen, där det påpekades att det enligt svensk rätt saknades möjlighet att överklaga umgänget i samband med ett beslut om flyttningsförbud. I fallet Eriksson mot Sverige, 1989, hade ett flyttningsförbud fastställts tills vidare, efter att ett omhändertagande hade upphävts. Medan beslutet om flyttningsförbud var överklagbart kunde inte socialnämndens beslut om umgänget överklagas. Dessa inskränkningar i moderns umgängets rätt samt längden på flyttningsförbudet innefattade enligt domstolens mening en inskränkning enligt artikel 8 i Europakonventionen som inte var proportionell i förhållande till ändamålet. Det ansågs även föreligga en kränkning av artikel 6 då umgängets fråga inte kunde prövas av en domstol. Europadomstolen

⁵¹ SoU 1979/80:44, s. 78.

⁵² Prop. 1989/90:28, s. 119.

⁵³ JO dnr 4880-1996. Ett flyttningsförbud hade varit i kraft i 1 år och 8 månader på grund av att socialnämnden var orolig för att modern till barnet bedömdes kunna medverka till en skadlig flyttning av barnet. Modern hade psykisk ohälsa. JO hävdade att det i sig inte var anmärkningsvärt att flyttningsförbud rått under så lång tid. Däremot menade JO att när situationen hade kommit att bestå under en längre tid så borde ett ingripande med stöd av 1 § andra stycket och 2 § LVU ha övervägts.

⁵⁴ Kammarrättens i Jönköpings dom 2005-08-31, mål nr 1790-05.

⁵⁵ Prop. 1989/90:28, s. 80 ff.

kom till samma slutsats i Olsson mot Sverige II, 1992. Rättsfallen gav sedermera upphov till att en möjlighet att överklaga umgängesbeslutet i samband med ett beslut om flyttningsförbud infördes i 14 § LVU.

6.6 Sammanfattning och avslutande synpunkter

Det har i detta arbete påvisats flera indikationer på att barnets rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi behöver stärkas om den samhälleliga skyldigheten att tillgodose utsatta barns bästa skall uppfyllas. Det har framkommit att flera av de tendenser som även behandlats i tidigare kapitel återkommer vid familjehemsplaceringens slutskede. En sådan tendens är det svaga rättsskyddet för frivilligplacerade barn vid intressekonflikter med vårdnadshavaren. Vid frivillig vård har vårdnadshavaren som huvudregel bestämmanderätt fram tills barnet fyller 15 år. Socialnämnden har begränsade mandat att låta vården fortgå *oavsett* såväl barnets vårdbehov som barnets intresse av att vården avslutas. Föräldern behöver överhuvudtaget inte ha en bra förklaring till varför vården skall avslutas. Barnets behov och intressen får ge vika, så länge det saknas förutsättningar för att ingripa med tvångslagen LVU. Härigenom saknar barnet *integritetsskydd* och möjligheter att göra anspråk på medinflytande, *autonomi*, i beslut som rör henne eller honom själv.

Rättssäkerheten för barn under 15 år kan också ifrågasättas, eftersom dessa barn saknar möjlighet till förutsebarhet och likabehandling vid frivillig vård. Det kan uppstå situationer när barnet hämtas utan tidigare förvarning och där vårdens upphörande inte har föregåtts av en ärendehandläggning. Först när barnet fyllt 15 år blir balansen något jämnare mellan föräldrars och barns intressen. Den utökade handlingsfriheten innebär att barnet inte kan vårdas "frivilligt" utan att själv ha samtyckt till detta. Även om vårdnadshavarens bestämmanderätt kvarstår fram till barnets myndighetsålder har barnet genom sin rätt till gradvis stigande autonomi ökade möjligheter att få ha inflytande över placeringstiden. Däremot finns det, som konstaterats, mycket begränsade möjligheter för barnet att stanna kvar i familjehemmet utan vårdnadshavarens samtycke. För detta krävs även vårdnadshavarens samtycke. Socialnämndens befogenheter är inte tillräckliga för att säkerställa barnets intressen i en sådan situation.

Denna obalans kompenseras något av de möjligheter som socialnämnden har att blanda sig i intressekonflikten mellan barnet och föräldrarna i syfte att försöka få till stånd beslut som begränsar vårdnadshavarens bestämmanderätt. Genom möjligheten att ansöka om tvångsvård i vissa fall där förutsättningarna för sådan vård är uppfyllda kan barnets bästa även fortsättningsvis iakttas av socialnämnden. Nämnden kan då, som redovisats i kapitel 5, begränsa vårdnadshavarens bestämmanderätt i den utsträck-

ning som behövs för att tillgodose barnets vårdbehov. En annan möjlighet för socialnämnden är att ansöka om en vårdnadsöverflyttning i de fall där barnet har knutit an till familjehemmet på ett sådant sätt att det är uppenbart bäst för barnet att få vara kvar där och familjehemsföräldrarna är villiga att bli vårdnadshavare för barnet. Ett sådant agerande grundas på uppfattningen att det i ett längre perspektiv ter sig bäst för barnet att bestämmanderätten över barnet förändras permanent. Det finns numera en betoning på möjligheten att ansöka om vårdnadsöverflyttning i lagen, vilket syftar till att göra nämnderna uppmärksammade på detta medel att tillgodose barnets bästa. Ytterligare en möjlighet att begränsa vårdnadshavarens bestämmanderätt över barnet, men då begränsad till förflyttningar av barnet, utgör beslut om flyttningsförbud. Med stöd av lagen kan socialnämnden hindra en vårdnadshavare att flytta sitt barn från familjehemmet om en flyttning utgör en påtaglig risk för barnets hälsa eller utveckling.

Dessa ingripanden i vårdnadshavarens bestämmanderätt är i grunden en spegling av socialnämndens yttersta ansvar för barn och ungdomar enligt 2 kapitlet 2 § och 5 kapitlet 1 § SoL. Samhället har åtagit sig detta yttersta ansvar för utsatta barn och ålagt socialnämnderna att vara utövare av denna uppgift. Det betyder att barnets bästa skall värnas vid intressekonflikter mellan barn och föräldrar i den utsträckning som lagen möjliggör. Det kan innebära en skyldighet att agera för tvångsvård, vårdnadsöverflyttning eller flyttningsförbud när lagen anger det. Socialnämnden är vanligen den enda part som värnar barnet vid en intressekonflikt mellan barnets bästa och vårdnadshavarens bestämmanderätt. I barnets perspektiv kan därför ett avvaktande förhållningssätt från socialnämndens sida upplevas som en total övergivenhet. I ett rättsligt perspektiv har kravet på barnets grundläggande rätt till hjälp och stöd enligt såväl svensk rätt som internationell reglering, samt att kraven på integritetsskydd och autonomi inte uppfyllts. Genom rådande regelverk kan exempelvis barn i vissa fall ha rätt att få vara kvar i ett familjehem, i varje fall under en övergångsperiod, oavsett vårdnadshavarens inställning i frågan.

I kapitlet har det konstaterats att övervägande- och omprövningsreglerna vid såväl frivillig vård som tvångsvård inverkar på barnets rättsskydd på olika sätt. Beroende på barnets intressen och ålder kan den regelbundna omprövningen upplevas som positiv eller negativ för barnet. För det barn som upplever trygghet i familjehemmet och vill vara kvar där är å ena sidan prövningen av den fortsatta vården var sjätte månad ett orosmoment (såväl inom frivillig vård som tvångsvård). Det barn som vistas i ett familjehem utan egen vilja kan å andra sidan uppleva omprövningstillfället som betydelsefullt, eftersom den utgör grund för en bedömning om vården skall fortgå, oberoende av vårdnadshavarens vilja. I det förra fallet kan barnet uppleva rättsosäkerhet, i den meningen att hon eller han saknar möjlighet

till förutsebarhet och kontrollerbarhet över sin situation. I det senare fallet blir omprövningen gärna ett viktigt rättssäkerhetsmoment för barnet där hon eller han även kan få möjlighet att uttrycka sin mening och i vissa fall möjlighet att påverka sin situation.

Oavsett vårdform och barnets egna eventuella inställning är det väsentligt att i varje enskilt ärende ha ett övergripande barnperspektiv i handläggningen och beslutet. Det innebär bland annat att beslutsfattaren bör ställa sig frågan vad ett fortsatt boende i familjehemmet respektive en återflyttning till de biologiska föräldrarna betyder för just det här barnet. Vad innebär det för barnet i förhållande till sina föräldrar respektive familjehemsföräldrar? Hur påverkar det barnets relation till sina biologiska syskon samt till de andra barnen i familjehemmet? Hur upplever barnet sin situation?

I arbetet att försöka åstadkomma den bästa lösningen för barnet bör det vidare finnas med ett långsiktigt perspektiv på barnets bästa. Det innebär att även se till barnet som en framtida vuxen individ. Barn som varit familjehemsplacerade under sin uppväxt riskerar att sakna en varaktig plattform som vuxen. Om umgänget inte har fungerat under barnets uppväxt riskerar de band som behövs för att skapa en familjegemenskap när barnet har fyllt 18 år att vara för tunna. Familjehemmet som barnet vuxit upp i har inga skyldigheter att upprätthålla kontakten med barnet som vuxen person, och vill i flera fall inte heller åta sig dylika plikter. Där nämnden inte lyckas åstadkomma en beständig kontakt för barnet vare sig med de biologiska föräldrarna eller med familjehemmet (exempelvis genom vårdnadsöverflyttning) riskerar det familjehemsplacerade barnet att sakna en familjegemenskap som vuxen. Därigenom kan barnets utsatthet vara livet ut. Det är därför väsentligt att utnyttja de rättsliga instrument som lagstiftaren ger – i form av återföreningskrav respektive övervägande av vårdnadsöverflyttning – för att skapa goda förutsättningar för det enskilda barnet i både ett kort- och långsiktigt perspektiv.

Femtonårsgränsen påverkar, som vanligt, starkt barnets möjligheter att agera. När barnet uppnår denna åldersgräns kan hon eller han avbryta den frivilliga vården i samband med omprövningstillfället. I fråga om tvångsvård har barnet en formell rätt att få framföra sin uppfattning i saken och på detta sätt påverka beslutet.

Det har framhållits i kapitlet att frågan om upphörande av vård aktualiserar den intressekonflikt som kan råda mellan barnets behov (och eventuellt intressen) av skydd och vård, föräldrars intressen av att ha sina barn i hemmet samt samhällets skyldighet att tillgodose utsatta barns hjälpbehov. Särskilt laddat kan det bli i och med den spänning som redan finns i socialtjänstlagstiftningen mellan å ena sidan möjligheterna till *flexibilitet* och å andra sidan kraven på *rättssäkerhet*. Genomgången av rättsfallen som rör upphörande av vård åskådliggör att det finns ett utrymme för att beakta

nya, men liknande grunder för fortsatt vård i förhållande till de förutsättningar som utgjorde grund för det ursprungliga beslutet om tvångsvård. Vården enligt LVU skall fortgå tills ändamålet med vården har uppnåtts. Barnets intressen kan i undantagsfall vara så starka att de i sig kan utgöra en grund för fortsatt vård. Samtidigt skall vården inte pågå längre än nödvändigt av rättssäkerhetsskäl. Det får inte heller finnas någon risk för skada om tvångsvård skall ske.⁵⁶

Vidare har det konstaterats att socialnämndens återflyttningsplaner av barnet till föräldrahemmet skall bedömas i samband med en prövning av frågan om upphörande av vård. Enligt ordalydelsen i 21 § LVU är det otillräckligt att enbart bedöma barnets nuvarande vårdbehov, utan hänsyn till frågan om hur barnets bästa skall iaktas i samband med återflyttningen. Eftersom uppbrottet från familjehemmet många gånger är lika betydande för barnet som uppbrottet i samband med placeringen i familjehemmet ter det sig rimligt att frågan aktualiseras i samband med att tvångsvården skall upphöra. Givetvis är formerna för återföreningen lika väsentliga för barn som varit placerade med stöd av SoL, trots att det är oreglerat i lagen. Att utverka en tillfredsställande återförening mellan barn och föräldrar får anses ingå i kravet på att tillhandahålla god vård enligt 6 kapitlet 1 § SoL.

Innehållet i kapitlet har också återaktualiserat frågan om barnets vårdbehov säkerställs i enlighet med socialnämndens betydande ansvar för utsatta barn i 5 kapitlet 1 § SoL. De undersökningar som presenterats synliggör problematiken att många barn inte får sitt vårdbehov tillgodosett under familjehemsplaceringen. Det är vanligt att placeringen istället slutar som ett sammanbrott eller att vårdnadshavaren återkallar sitt samtycke till fortsatt, frivillig vård. Sammanbrotten uppkommer då barnet, socialnämnden eller familjehemsföräldrarna avbryter vården i förtid. Det är också vanligt att barn får återplaceras i den sociala barnvården. Det kan dels bero på att barnets vårdbehov från början inte tillgodosågs i tillräckligt hög utsträckning eller att ett nytt vårdbehov har uppkommit. Den förra anledningen ger upphov till frågan om familjehemsplaceringen var en otillräckligt åtgärd för barnet, och om den är tillräcklig vid återplaceringen. Den centrala frågan är hur barnets vårdbehov skall kunna tillfredsställas under former som dels tillförsäkrar barnet rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi, dels är i enlighet med barnets bästa.

⁵⁶ RÅ 1987 ref. 160, 1979/80:SoU:44, s. 99 samt prop. 1989/90:28, s. 60f.

7 Avslutning

Jag hoppas att jag får en alldeles egen hund en gång. En som bara är min. Helst skall det vara en shetland sheepdog. Eller en collie.

Ur Moore, 1998, s. 11.

7.1 Inledning

Under arbetets gång har jag försökt att besvara mina ursprungliga frågeställningar och diskutera de syften som jag presenterade inledningsvis i första kapitlet. Det innebär att jag har undersökt hur respekten för barnet som individ och barnets bästa skall iakttas i samband med barns rättsliga förhållanden i kontakten med myndigheter som styr deras personliga förhållanden. Ramen för diskussionen har varit familjehemsplacerade barn. Dessa barn är särskilt intressanta att undersöka eftersom de är en ytterst utsatt samhällsgrupp vars myndighetskontakt på många sätt präglar deras liv och styr deras tillvaro. Som barn och som utsatta samhällsmedborgare har de mycket begränsade förutsättningar att själva tillvarata sina intressen. Det är därför särskilt angeläget att utreda huruvida en sådan grupp får ett tillfredsställande rättsskydd när en myndighet ingriper i deras förhållanden. Utgångspunkterna har varit att barnet skall betraktas och behandlas som ett subjekt och en aktör såväl under ärendets handläggning som vid verkställigheten av beslutet, samt att besluten skall vara i enlighet med barnets bästa.

Med dessa utgångspunkter har jag utrett familjehemsplacerade barns rättsliga ställning enligt gällande regelverk i kapitel 4–6. Presentationen har skett i form av en kronologisk genomgång av en familjehemsplacering, det vill säga från det att ett beslut om en placering skall fattas till det att placeringen har upphört. Genomgången har föregåtts av en redogörelse för de rättsliga dokument – internationella och nationella – som formulerar rådande krav på synen på barnet som subjekt och aktör, med därtill hörande krav att besluta i enlighet med barnets bästa inom social- och familjerätten. Tonvikten har varit på barns rättsskydd, barns integritets-

skydd och barns möjligheter att delta och påverka i frågor som rör barnets tillvaro.

Det som återstår är att summera vad som har behandlats och att diskutera några återkommande resultat i studien. Det är slutligen angeläget att försöka dra några slutsatser om hur synen på barnet i det formella förfarandet inverkar på möjligheterna att tillgodose barnets bästa i situationer då barn har kontakt med myndigheter i ärenden som rör dem personligen rent allmänt, såsom vid familjehemsplacering, i förskola, skola och inom hälso- och sjukvård.

7.2 Sambandet mellan synen på barnet som subjekt och aktör samt barnets bästa

Rättssystemet är numera tydligt i sitt budskap att barn skall betraktas som ett subjekt, med gradvis stigande möjlighet att kunna agera i samband med frågor som rör henne eller honom personligen. Det kan man konstatera genom att studera såväl de internationella dokument som reglerar mänskliga rättigheter som svensk social- och familjerättslig lagstiftning.¹ Ett sådant synsätt innebär att barnet skall respekteras som ett subjekt med fullt människovärde och med egna kunskaper och erfarenheter. Det innebär vidare att barnet skall betraktas som en individ med handlingsförmåga och med gradvis stigande rätt att få påverka sitt liv. Denna syn på barnet råda i relationer mellan barn och offentliga organ (domstol, socialnämnd, skola, förskola, barnavårdscentral med flera), men också mellan barn och mer halvoffentliga organ såsom familjehem, samt i det privata förhållandet mellan barn och vårdnadshavare. Rättstillämparen skall respektera den som lagen riktar sig mot i frågor som rör barnet; vilket i första hand är den enskilda individen, det vill säga barnet.

En tydlig markering på ett sådant barnfokuserat förhållningssätt är Regeringsrättens dom den 27 april i år rörande barns talerätt i LVU-mål (mål nr 197-06). Efter att länsrätten avslagit en ansökan från socialnämnden att omhänderta två små barn med stöd av LVU på grund av föräldrarnas bristande omsorg överklagade barnen, genom sin ställförträdare, tillika offentliga biträde i målet, domen. Enligt kammarrättens åsikt var emellertid barnen *inte* klagoberättigade. Domstolen menade att barnen inte kunde överklaga ett beslut att inte bli omhändertagen, eftersom barn bland annat saknar initiativrätt i fråga om tvångsvård och inte kan väcka talan att bli ställd under vård. Kammarrätten avisade därför överklagandet. Regeringsrätten var av en annan uppfattning. Den centrala frågan, huruvida barnen var klagoberättigade enligt 33 § andra stycket FPL kunde inte besvaras

¹ Kap. 3.2–3.3.

nekande enbart på den grunden att beslut att inte bli omhändertagen allmänt sett inte är ett negativt beslut. Utgångspunkten vid tillämpningen av nämnda bestämmelse – som anger klagorätt till den berörde om beslutet har gått denne emot – bör vara det enskilda barnets bästa. Eftersom barnen hade tillstyrkt socialnämndens beslut så hade länsrätten gått emot barnens uppfattning i frågan. Barnen var därmed klagoberättigade i målet och målet återförvisades till kammarrätten för prövning i sak. Målet är av principiell vikt eftersom det poängterar att rättstillämparen skall utgå från det enskilda barnets behov och intressen. Såsom konstateras i målet så kan det innebära ett annat synsätt än det gängse, i det här fallet att tvångsvård alltid är ett negativt ingrepp för den enskilde. Med ett barnfokuserat förhållningssätt där barnet respekteras som ett subjekt så kan ett tvångsingripande i miljöfallen i stället vara ett skyddsingripande. Det kan med andra ord ligga i barnets intresse att få bli vårdad med stöd av LVU.

Synen på barn som subjekt utesluter inte att barn i vissa situationer även bör betraktas som objekt. Barnet kan till exempel vara ett objekt för andras handlande, såsom vid beslut som rör barn som grupp. Barn är, precis som vuxna, föremål för lagstiftares och verkställande organs beslut i vissa frågor. Barn kan också sägas vara endast objekt under sin första levnadstid, innan de har fått ett visst medvetande om och förståelse för sin egen individ. Först när barn har uppnått vissa kunskaper och erfarenheter bör det enskilda barnet betraktas som ett subjekt i såväl utvecklingspsykologisk som juridisk mening, med därtill hörande rättigheter. Barns ställning som subjekt rör bland annat deras lagenliga rätt till rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi i samband med beslut som rör dem personligen. Gemensamt för dessa tre begrepp är att de förutsätter att barn betraktas som ett subjekt.

Kraven på barns rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi förutsätter även att barn betraktas som potentiella aktörer. Barns aktörskap har samband med barnets handlingsförmåga och är därför inte konstant, utan får bland annat bero på barnets ålder och mognad. Utrymmet för barnets aktörskap tillåts även få varierade beroende av vad saken gäller. I lagstiftningen regleras stundom utrymmet för barnets aktörskap. Barn ges vetorätt i vissa ärenden, men saknar eget handlingsutrymme inom andra områden. Skillnaderna kan vara befogade för att skydda barnet eller för att tillvarata andra intressen än barnets.

Barns aktörskap innebär en möjlighet för barnet att kunna göra något. Det betyder å ena sidan att barnet inte har motsvarande skyldighet att agera. Barnet kan med andra ord välja att inta en passiv hållning. Det innebär å andra sidan att beslutsfattaren skall tillhandahålla det handlingsutrymme som lagen anger. Framgår det exempelvis att parterna i ett socialt barnavårdsärende har rätt att få ett muntligt möte inför nämnden så skall

den 15-åriga parten också beredas denna möjlighet. I praktiken kan detta innebära att barnet bör upplysas som sin rätt i det här avseendet och att lämpliga former för detta bör hittas.

Lagstiftarens krav på att man skall se barn som subjekt och aktörer medför att det finns en skyldighet att låta barn få uttrycka sig i frågor som rör dem personligen. Det blir allt vanligare att barns yttranderätt anges i lagtexten. Barns allmänna yttranderätt framgår sedan länge av såväl den socialrättsliga som den familjerättsliga regleringen. Barnets rätt att få komma till tals går över eventuella åsikter om lämpligheten att barn skall involveras i saken eller om svårigheter att hitta former för hur barn skall ges denna möjlighet.

Lagstiftarens krav på att man skall se barn som subjekt och aktör innebär vidare att man skall beakta varje enskilt barns specifika behov och intressen vid beslut som rör barnet. Det är inte tillräckligt att acceptera allmänna föreställningar om vad som är bra för barn i en viss ålder eller av visst kön. Det skulle vara att betrakta barnet endast som ett objekt för vuxnas handlande. Det unika barnets förutsättningar och behov skall iaktas i varje enskild fråga. Vidare innebär detta synsätt en skyldighet att låta barnet bli delaktigt, och i gradvis stigande utsträckning även få medbestämmanderätt. I vilken utsträckning skall då barnets särskilda behov och intressen styra ett beslut som rör det enskilda barnet? Skall barnets åsikter få bestämma eller skall större hänsyn tas till vad vuxna anser är barnets behov? Hur långt skall barnets rätt som aktör tillåtas få inverka på beslut som rör henne eller honom personligen?

Frågan kan inte besvaras generellt, utan får avgöras i varje enskilt fall. I princip handlar barnet i stor utsträckning under sin barndom genom vuxna ombud. Kravet på respekt för barnet som subjekt och aktör bibehålls genom att förutsättningarna för varje enskilt barn (barnets specifika behov och intressen) tillåts få inverka på de beslut som rör barnet personligen. Såsom konstaterats i arbetet är begreppet barnets bästa den i lagstiftningen ständigt återkommande juridiska figuren för att åstadkomma denna typ av proportionalitetsbedömning mellan barnets olika behov och intressen. Kravet att barnets bästa skall råda innebär ett avvägningsmoment där de skiftande bedömningar och åsikter som kan finnas i en fråga skall vägas mot varandra. Även om barnet skall ges rätt att få komma till tals och ges möjlighet att påverka sitt liv – på samma sätt som en vuxen person och i enlighet med synsättet att se barnet som ett subjekt – har barnet inte full handlingsfrihet och bestämmanderätt över sin tillvaro.

Barnets roll som aktör modifieras i lagstiftning för att säkerställa barnets behov under dess uppväxt. För att markera att barnet skall ges ett begränsat, men gradvis ökat inflytande i frågor som rör henne eller honom personligen under uppväxten används rekvisiten ålder respektive mognad i

lagstiftningshänseende. Ju högre ålder och ju större mognad, desto mer får barnet vanligen inverka på beslut som rör henne eller honom. Barndomen innebär på detta sätt en successiv förskjutning från att barn agerar via ombud till att barnet kan agera själv som vuxen individ. Utvecklingen går mot full bestämmanderätt, vilket i de flesta fall infinner sig vid 18 års ålder. Då upphör behovet av en modell för en avvägningsbedömning mellan vad barnet vill och vad andra i barnets närhet anser att barn behöver. Begreppet barnets bästa har därmed spelat ut sin roll.

7.3 Exemplet barn i familjehem

7.3.1 Det svaga rättsskyddet

Familjehemsplacerade barn är en ytterst utsatt samhällsgrupp, där den enskildas rättsskydd och möjligheter att bli respekterad som ett subjekt och en aktör är särskilt betydelsefullt. Jag har gjort en genomgång av det regelverk som omgärdar en familjehemsplacering i Sverige. Syftet har varit att utreda vilken rättslig ställning det familjehemsplacerade barnet har. Synen på barnet som subjekt och aktör innebär krav på att barnet tillhandahålls rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi. Rättssäkerhetsbegreppet har jag använt i betydelsen förutsebarhet, kontrollerbarhet och likhet inför lagen. Fokus har legat på att undersöka i vad mån barnet får ett tillfredsställande rättsskydd inför, under och vid upphörandet av placeringen i familjehemmet. Med integritet menar jag rätten till informationsutbyte rörande uppgifter om barnet, det vill säga rätten att få information, rätten att få lämna information och rätten att få påverka tillgängligheten till denna information. Det handlar alltså om såväl kontinuerlig kontakt med det familjehemsplacerade barnet som respekt för hennes eller hans önskningar och åsikter. Begreppet autonomi har används för att diskutera barnets möjlighet att som aktör få vara med och påverka beslut som rör hennes eller hans tillvaro i familjehemmet.

Generellt sett kan man konstatera att det familjehemsplacerade barnet har ett ganska svagt rättsskydd. Det är särskilt tydligt om man jämför den stora mängd rättsskyddsregler som ett barn tillhandahålls i samband med den domstolsprocess som föregår själva placeringen om hon eller han är föremål för vård med stöd av LVU. I ett tidigare arbete har jag konstaterat att barnets rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi i många avseenden tillgodoses i lagstiftningen som kringgärdar denna process.² Detta processuella skyddsnet upphör dock när rätten har meddelat dom. Därefter

² Mattsson, 2002. Då tillhandahålls barnet domstolsprövning, rätt till partsställning, medverkan och medinflytande genom ställföreträdare och offentligt biträde, samt motivering av domstol vid meddelande av dom med mera.

vidtar det förvaltnings- och socialrättsliga regelsystemet för myndigheter respektive de familjerättsliga bestämmelserna för privatpersoner rörande den faktiska vårdnaden om barn. Vissa beslut som rör barnet är myndighetsutövning och aktualiserar därmed grundläggande rättsskyddsbestämmelser i FL. Även om dessa bestämmelser normalt sett tillhandahåller en vuxen person ett gott rättsskydd (i form av exempelvis rätt till kommunikation och insyn, samt rätt till motiverade beslut) ger de inte nödvändigtvis ett familjehemsplacerat barn partsställning, överklaganderätt eller tillgång till en representant som kan tillvarata barnets rätt. Innan barnet har fyllt 15 år behöver de särskilda bestämmelserna vid myndighetsutövning därför inte ensamma innebära några påtagliga förbättringar av barnets rättsskydd.

Andra beslut som rör det familjehemsplacerade barnet är inte av myndighetsutövningskaraktär och innebär därmed att endast ett fåtal allmänna rättsskyddsbestämmelser i FL är tillämpliga. Barnets möjligheter att få sina specifika behov och intressen synliggjorda och tillgodosedda regleras i stället i SoL och grundas i stor utsträckning på socialtjänsthandläggarens och familjehemmets förmåga och inställning i det enskilda fallet. En stor mängd av de beslut som fattas under placeringen rör barnets vardagstillvaro i familjehemmet och baseras på faktiskt handlande. Förvaltningslagens rättsskyddsbestämmelser blir därmed inte tillämpliga på dessa beslut.

Barnet är således generellt sett helt beroende av att andra tillgodoser hennes eller hans specifika behov och intressen under familjehemsvistelsen. Först när barnet har fyllt 15 år ges hon eller han möjlighet att hävda sin egen rätt (exempelvis motsätta sig fortsatt vård med stöd av SoL). Dessförinnan beslutar vuxna ombud för barnet. Respekten för det familjehemsplacerade barnet som subjekt skall upprätthållas genom att vuxna ger utrymme för att barnets specifika behov och intressen synliggörs och tillåts ingå vid bedömningar av vad som är till det enskilda barnets bästa i olika situationer. I första hand är det den enskilda socialsekreteraren som skall tillgodose barnets bästa i ett konkret ärende. Socialsekreterarens svåra roll att vara förmedlande länk mellan barn, föräldrar och familjehem kan emellertid innebära att barnets behov och intressen i vissa fall får stå tillbaka för andras intressen. Det rådande systemet, att barn saknar någon annan vuxen representant, blir härigenom skört.

7.3.2 Det särskilt svaga rättsskyddet för barn placerade med stöd av SoL

Det har genomgående i arbetet framkommit betydande begränsningar främst i rättsskyddet för de barn som är placerade med stöd av SoL. För det första har dessa barn inte samma möjligheter som barn placerade med stöd av LVU att få sitt vårdbehov säkerställt. Detta beror på att reglerna om vårdnadshavarens bestämmanderätt i FB generellt sett tillåts ta över

bestämmelserna om socialtjänstens ansvar för barn i SoL. Socialnämnden skall samarbeta med vårdnadshavaren vid utövandet av vården och ständigt ha vårdnadshavarens samtycke till behövliga insatser. Om vårdnadshavarens intressen inte överensstämmer med barnets i någon fråga som rör barnet så kan barnets intressen helt enkelt få vika. I annat fall har vårdnadshavaren rätt att avbryta vården. All vård som sker med stöd av SoL skall enligt målbestämmelsen i 1 kapitlet 1 § denna lag bygga på klientens frivillighet och självbestämmande. För barn som inte har fyllt 15 år så är barnets ombud klienten, det vill säga barnets vårdnadshavare. Kravet på vårdnadshavarens samtycke i alla frågor kan ställa till bekymmer för socialtjänsten när man skall tillgodose barnets bästa i vissa fall. De familjerättsliga bestämmelserna som bygger på grundtanken att vårdnadshavaren agerar i barnets bästa kan här kollidera med vårdgivarens uppfattning att dennes agerande inte överensstämmer med barnets bästa. Därigenom finns det risk för att socialtjänsthandläggaren och familjehemmet inte lyckas med sin uppgift att tillgodose barnets vårdbehov på bästa sätt, utan får utarbeta ett kompromissförslag som vårdnadshavaren kan godta. Barnet blir i dessa fall mer ett objekt för andras handlande än det subjekt och aktör som hon eller han bör vara.

För det andra har barn som placeras med stöd av SoL inte samma möjligheter som barn som är placerade med stöd av LVU att medverka i beslut som rör dem själva. Ett beslut om en frivillig placering föregås inte av en process med möjligheter för barnet till partsställning, egen representation och domstolsprövning av vårdbehovet såsom sker i samband med vård med stöd av LVU. Frivilligplacerade barn saknar därmed möjlighet att få sina specifika behov synliggjorda genom ett eget ombud. Barnet saknar vidare möjlighet att få sina åsikter och önskemål ventilerade i domstol (själv eller genom representant) inför placeringen. Placeringen föregås endast av att ett vårdbehov har konstaterats och att ett avtal om en familjehemsplacering har upprättats med barnets vårdnadshavare. Det görs vanligen heller inga formella myndighets- eller domstolsprövningar under barnets familjehemsvistelse, såsom det görs vid ett eller flera tillfällen under en placering med stöd av LVU. Medan LVU-vården kan granskas av domstol vid flera tillfällen under barnets placering fattas ofta samtliga beslut vid en placering med stöd av SoL utan domstolskontakt och därmed utan det processuella regelverk som omgärdar ett sådant förfarande. Vid frivilligplaceringar saknar alltså barnet möjlighet att hävda sin rätt framför vårdnadshavarens. Denna situation förändras först när barnet har fyllt 15 år. Sammanfattningsvis kan konstateras att den frivilliga vården ger barnet ett sämre rättsskydd än tvångsvård med stöd av LVU, eftersom det enskilda barnet som subjekt och hennes eller hans vårdbehov i större utsträckning kan utgöra fokus i det senare fallet.

7.3.3 Rättssäkerhet kontra flexibilitet

Rättsliga beslut har under de senaste årtiondena ofta lagts så lokalt som möjligt inom olika rättsområden. Tanken bakom detta har varit att personerna i den lokala verksamheten har den bästa kunskapen och därmed bör kunna fatta de mest verklighetsförankrade besluten. Domstolsprocesser ses som alltför formella processer som motverkar denna närhet till den enskilda och det enkla beslutsfattandet. Inom familjerätten har till exempel många ärenden som tidigare löstes i domstol, såsom vårdnads-, umgänges- och boendeärenden, hamnat hos socialtjänsten. Sociallagstiftningen har sedan tillkomsten av 1980 års sociallagstiftning betonat vikten av att fatta beslut nära den enskilda personen. Genom att innehålla få, målrelaterade regler har socialtjänstlagarna kommit att ge utrymme för flexibla lösningar. Denna ramlagstiftning utgör fortfarande grunden för den sociala barnavården.

Möjligheterna till *flexibilitet* skall emellertid balanseras mot de krav på *rättssäkerhet* som lagen innehåller. Det finns därmed ett handlingsutrymme som varje myndighetsbeslut skall hålla sig inom. Dessa två värden kan upplevas som motstridiga eftersom det är svårt att upprätthålla förutsebarhet, likabehandling och kontrollerbarhet samtidigt som krav på mångsidighet och anpassbarhet skall uppnås. Att det inte är en enkel uppgift att upprätthålla dessa krav har kunnat konstateras i detta arbete. Det krävs stor skicklighet av handläggare och nämnd för att tillgodose båda dessa krav. De många JO-fall som finns signalerar att rättssäkerheten ibland får vika för flexibiliteten. Detta är givetvis inte tillfredsställande i ett rättssäkerhetsperspektiv.

Många av de brister som uppmärksammats av JO rör emellertid enstaka händelser som bygger på okunskap om gällande regelverk hos de inblandade myndighetspersonerna. Det rör sekretessbrott, formella brister i dokumentation eller kommunikation samt felaktigheter i andra delar av en ärendehandläggning. Socialtjänsten kan undgå sådana problem genom att ytterligare förkovra sig i det rättsliga systemet. Den sociala barnavården har ju i mycket samma skyldigheter som andra tjänstemän inom allmän förvaltning, och skall som ett sådant organ hålla en hög kompetens inom förvaltningsrättslig lagstiftning och sekretesslagstiftning. Endast genom att arbeta i enlighet med de handläggnings- och processregler som återfinns i förvaltningslagen, förvaltningsprocesslagen, sekretesslagen och Europakonventionen med tillhörande praxis kan enskildas rättsskydd tillgodoses. I annat fall brister verksamheten i att utöva den offentliga makten under lagarna. Det innebär bristande rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi för enskilda, oavsett om vederbörande är vuxen eller ett barn.

Det är inte oproblemiskt att av varje enskild socialtjänsthandläggare kräva såväl rättssäkerhet som flexibilitet och närhet till klienten, barnet.

Exempelvis innebär reglerna om dokumentation en stor arbetsbörda. Under de senaste tio åren har det administrativa arbetet på många arbetsplatser utökats på bekostnad av det sociala arbetet på fältet. Arbetsituationen har på flera håll blivit allt mer ansträngd och personalbyten har blivit vanligt förekommande. Denna utveckling riskerar att inverka negativt både på barnets rättsskydd och på barnets rätt till en tillitsfull relation med socialsekreteraren. Det gäller för socialtjänsten att strukturera sin verksamhet och hitta former för att upprätthålla såväl rättssäkerheten som tilliten för det sociala arbetet. Så länge barnets rättsskydd i frågor som rör henne eller honom personligen i praktiken är beroende av den enskilda yrkesutövaren måste kraven även fortsättningsvis vara höga på varje enskild socialtjänsthandläggare. Med nuvarande begränsade möjligheter att ompröva beslut som rör det enskilda familjehemsplacerade barnets vardag och med barnets i övrigt utsatta ställning finns det inte utrymme för att felaktiga beslut fattas.

7.4 Slutord

Jag har i boken anammat ett barnaktörsperspektiv i förfaranden som rör barn i personliga frågor. Detta, menar jag, ger vid handen vissa allmänna utgångspunkter som måste beaktas i ärenden som rör barn *utöver* de allmänna förvaltningsrättsliga regler och principer som gäller all offentlig verksamhet. I kapitel 3 framkommer dessa utgångspunkter, grunden för varför just dessa skall beaktas och hur de kan tillämpas i det enskilda fallet. Utgångspunkterna rör barnet som individ och samhällsmedborgare med vissa grundläggande rättigheter, nedtecknade i grundlagen och i internationella dokument. De rör kraven på rättssäkerhet, integritetsskydd och gradvis stigande autonomi, tre krav som genomgående kan appliceras på all handläggning av ärenden som rör barn personligen. De rör också rätten till ett säkerställande av barnets bästa. Dessa utgångspunkter bör finnas hos varje handläggare som hanterar ärenden som rör barn i enskilda frågor. Genom att handläggare och beslutsfattare metodiskt arbetar med dessa utgångspunkter i ärenden som rör barn kan barnet få uppleva respekt som en enskild individ med rättmätiga krav som samhällsmedborgare såväl i handläggningen av ärendet som i det materiella beslutet.

Genomgående i boken har jag poängterat vikten av att se det enskilda barnets specifika behov och intressen, och inte att bara förlita sig på allmän kunskap om barn. På detta sätt blir inte barn endast ett objekt för andras handlande, utan ett subjekt med individuella behov och intressen. Många frågor som rör barn är svåra att besvara. Det är då särskilt väsentligt att skapa förutsättningar för att finna barnets bästa i varje enskilt fall, något som endast är möjligt om det finns en bra utredning med uppgifter om

såväl barnets specifika behov och intressen som dess typiska. En sådan utredning ger underlag för att göra svåra avvägningsbedömningar och överväganden i olika situationer.

Rättssäkerhetens betydelse för det enskilda barnet vid myndighetskontakt bör inte underskattas. Det processuella regelverk som grundar den formella rättssäkerheten utgör en grundläggande förutsättning för att man skall kunna skapa den trygghet som SoL och andra lagar har som målsättning att tillhandahålla barnet i en viss situation. Genom förutsebarhet, likabehandling och kontrollerbarhet i handläggningen av beslut inom den offentliga verksamheten kan godtagbara beslut fattas. De formella regler och utgångspunkter som omger det materiella regelverket skall därför inte underskattas. De skapar förutsättningar för att nå den substantiella trygghet som eftersträvas i en välfärdsstat. För barns vidkommande innebär detta att barnet måste respekteras som ett subjekt och en aktör i lag och i rättstillämpning.

Litteratur och källor

Litteratur

- Andenæs, Kristan, Olsen, Leif Oscar (red.), *Socialrett*, 5 utg., Oslo, 1996.
- Andersson, Gunvor, *Små barn på barnhem*, 1984.
- Andersson, Gunvor, *Barn i samhällsvård*, 1995.
- Andersson, Gunvor, Reflektioner om återföreningens problematik, i *Att arbeta för återförening inom familjehemsvården*, Stockholm, Allmänna Barnhuset, konferensrapport, 1997.
- Andersson, Gunvor, Föräldrakontakt och familjetillhörighet ur fosterbarns perspektiv, *Socialvetenskaplig tidskrift* 1998, nr 1, s. 3–20.
- Andersson, Gunvor, Skolsituationen för barn i familjehem, *Socionomen* 1999, nr 5, del 2, s. 19–29.
- Andersson, Gunvor, Family relations, adjustment and wellbeing in a longitudinal study of children in care, *Child & Family Social Work*, 2005, vol. 10, s. 43–56.
- Appelberg, Göte, *Barnet och rätten. En undersökning om barns processrättsliga ställning i omhändertagandemål, vårdnadsmål och verkställandemål, Del 2. Bevisning*, 1985.
- Bengtsson, Jessica, *Mogen för sin ålder? En studie av mognadsbegreppets rättsliga innebörd vid barnets rätt att komma till tals och få sin åsikt beaktad*, C-uppsats vid Juridiska fakulteten, Lunds universitet, 2005.
- Bergman, Kjerstin, *Fosterbarns fysiska hälsa – intervjuer med 102 fosterbarn i ett svenskt försöksprojekt*, paper inom ramen för forskningskursen *Barnet i forskningen*, Socialhögskolan, Lunds universitet, 1998.
- Bergmark, Åke, Lundström, Tommy, *En sak i taget? Om specialisering inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg*, *Socialvetenskaplig tidskrift* nr 2-3 2005, s. 125–148.
- Bramstång, Gunnar, *Förutsättningarna för barnavårdsnämnds ingripande mot asocial ungdom: en studie i socialförvaltningsrättens legalitetsproblem*, 1964.
- Bramstång, Gunnar, *Den nya sociallagstiftningen – normgivningsteknik, begreppsbildning och tolkning*, *Svensk Juristtidning* 1984, s. 861–874.

- Bramstång, Gunnar, Sociallagstiftningen. En kommentar till socialtjänstlagen, lagen om vård av unga samt lagen om vård av missbrukare, 1985.
- Bullock, Roger, Children going home: the reunification of families, Aldershot, 1998.
- Cantwell, Nigel, The Origins, Development and Significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child, i Detrick, Sharon (ed.) The United Nations Convention on the Rights of the Child. A Guide to the "Travaux Préparatoires", s.19–30.
- Cederborg, Ann-Christin, Barnintervjuer. Vägledning vid utredningsarbete, 2000.
- Cederborg, Ann-Christin och Karlsson, Yvonne, Omhändertagande med barnets perspektiv, Socialvetenskaplig tidskrift 2001, nr 3, s. 163–179.
- Claezon, Ingrid, Tvångsomhändertaganden. Ur tonårigas, anhörigas och socialsekreterares perspektiv, 2004.
- Dahlstrand, Lotta, Barns deltagande i familjerättsliga processer, Universitetstryckeriet, Uppsala, 2004.
- Davidsson, Rolf, Sveket mot familjehemsbarnen, Svensk Juristtidning 1993, s. 878–891.
- Dellgran, Peter, Höjer, Staffan, Mellan offentligt och privat, politik och profession – en introduktion, Socialvetenskaplig tidskrift nr 2-3, 2005, s. 98–107.
- Detrick, Sharon (ed.) The United Nations Convention on the Rights of the Child. A Guide to the "Travaux Préparatoires", Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1992.
- Detrick, Sharon, A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child, Martinus Nijhoff Publishers, 1999.
- Eklund, Hans, FN:s Barnkonvention och barns processuella ställning, i Hollander, Anna, Nygren, Rolf och Olsen, Lena (red.), Barn och rätt: bidrag från forskarkolleger tillägnade Åke Saldén, 2004, s. 29–56.
- Eskeland, Ståle, Fangerett: en studie av rettssikkerhet ved fullbyrdelse av fengselsstraff, 2 utg., Oslo, 1989.
- Fahlberg, Gunnar, Samhället och barnen. Svensk lagstiftning till skydd och stöd för barn och familj, 13:e uppl., Stockholm, 1984
- Gavelin, Ingegerd, Ett samtal med några socialarbetare i Sundsvall om LVU-utredningar: Varför kommer det hem en tant som mamma är rädd för varje veckan?, Socionomen 1998, nr 2, s. 26–29.
- Goldstein, Joseph, Freud, Anna, Solnit, Albert J., Barnets rätt – eller rätten till barnet?, 1978.
- Grant, Cattis, Socialsekreterarna gör allt för få hembesök, i Socionomen 1997, nr 4, s. 19–20.
- Grönwall, Lars, Aktuella spörsmål inom socialrätten, Förvaltningsrättslig tidskrift 1984, s. 1–10.

- Göteborgs stad, Riktlinjer för familjehemsvården, 2003.
- Hammarberg, Thomas, Konventionen om mänskliga rättigheter, Regeringskansliet, November 2000, ISBN 91-7496-227-2.
- Haugli, Trude, Samværsrett i barnevernssaker, 2:a uppl., Universitetsforlaget, Oslo, 2000.
- Havnesköld, Leif och Risholm Mothander, Pia, Utvecklingspsykologi. Psykodynamisk teori i nya perspektiv, 2:a uppl., Liber, 2002.
- Hodkin, R. och Newell P., Implementation Handbook on the UN Convention on the Rights of the Child, research analysis commissioned by the Unicef, 1997 (publicerad jan. 1998).
- Hollander, Anna, Omhändertagande av barn. En studie av barnvårdsmål vid förvaltningsdomstolarna åren 1974, 1977 och 1982, 1985.
- Hollander, Anna, Nygren, Rolf och Olsen, Lena, (red.), Barn och rätt: bidrag från forskarkolleger tillägnade Åke Saldén, 2004.
- Holmberg, Sten, Sociala rättigheter. Mål och medel, Förvaltningsrättslig tidskrift 1990, s. 190–203.
- Höjer, Ingrid, Fosterfamiljens inre liv, Institutionen för socialt arbete, Univ., Göteborg, 2001, ISBN: 9186796313.
- Ketscher, Kirsten, Forvaltningsretlig rabat på overholdelse af menneskeretighederne – Kultursammanstød mellem forvaltningsretten og menneskeretten, i Agnete Weis Bentzon m.fl. (red.) Retskulturer, Jurist- og Økonomforbundets forlag 2002, s. 91–103.
- Kilkelly, Ursula, The Child and the European Convention on Human Rights, Vermont, 1999.
- Kjønstad, Asbjørn, Oversikt over lov om sosiale tjenester og grunnprinsipper i sosialretten, i Kjønstad, Asbjørn, Bernt, Jan Fridthjof, Kjellevoid, Alice, Hove, Harald, Sosial trygghet og rettssikkerhet – under sosialtjenesteloven og børneverntjenesten, 2 utg., Bergen, 2000.
- Kommunförbundet, Placeringskommunens ansvar för särskilda stödinsatser i barnomsorg och skola, SoL § 72 a, circulär i sociala frågor, 1997:202.
- Lagerberg, Dagmar, Fosterbarn. Forskning, teori och debatt, 1984.
- Linderot, Sofia, Att placera eller inte placera i släktinghem, det är frågan. En studie kring familjehemsplasseringar – lagstiftning, attityder och handläggning inom socialtjänsten, Meddelanden från Socialhögskolan 2006:1.
- Lundström, Tommy, Tvångsomhändertagande av barn. En studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet, 1993.
- Mattsson, Titti, Barnet och rättsprocessen: rättssäkerhet, integritetsskydd och autonomi i samband med beslut om tvångsvård, 2002.
- Mattsson, Titti, Kommentar till Elisabeth Näsman's föredrag "Barn, barnom och barns rätt", i Olsen, Lena (red.), Barns makt, 2004, s. 77–79.

- Malmö stad, Riktlinjer för familjehemsvården, 2005.
- Moore, Cecilia, Hem, hem familjehem, 1998.
- Nordin, Håkan, Permanenta eller tillfälliga placeringar? Om lag och verklighet vid flyttningsförbudsbestämmelsens tillämpning, 2003.
- Norstedts, Ord för ord. Svenska synonymer och uttryck, 4:e uppl., 1992.
- Norström, Carl och Thunved, Anders, Nya sociallagarna. Med kommentarer, lagar och författningar som de lyder den 1 januari 2006, 19:e uppl., 2006.
- Parker, Roy (ed.), Looking after children: assessing outcomes in child care: the report of an independent working party established by the Department of Health, London, H.M.S.O., 2 vol., 1991.
- Persson, Birgit, Den svenska staten och fosterbarnen, i Berefeldt, Gunnar (red.), Ur barndomens historia, Centrum för barnkulturforskning, Stockholms universitet, år 1995, s. 105–125.
- Racusin, Robert, m.fl., Community Psychiatric Practice. Psychosocial Treatment of Children in Foster Care: A Review, Community Mental Health Journal, vol. 41, No. 2, April 2005, pp. 199–215.
- Ragnemalm, Hans, Förvaltningsbesluts överklagbarhet, 1970.
- Ragnemalm, Hans, Om litispensens i förvaltningsrätten, Förvaltningsrättslig tidskrift 1974, s. 57–84.
- Rejmer, Annika, En rättssociologisk studie av tingsrätts funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnets bästa, 2003.
- Riberdahl, Curt, Målstyrning och ramlag – ett diskussionsinlägg, Statsvetenskaplig tidskrift 1986, s. 41–46.
- Riksdagens revisorer, Rapport 1991/92:4, Familjehemsvård för barn och ungdom.
- Riksdagens revisorer, Rapport 2001/2002:16, Familjehemsvården.
- Riksdagens revisorer, Förslag 2002/03:RR8 till riksdagen angående familjehemsvården.
- Rädda Barnen, Rakt från hjärtat. Tankar och idéer från barn och ungdomar placerade i samhällets vård, 2005, ISBN 91-7321-170-2.
- Sallnäs, Marie och Lundström, Tommy, Klass, kön och etnicitet i den sociala barnvården, Socialvetenskaplig tidskrift 2003, nr 2-3, s. 193–213.
- Sandberg, Kirsten, i Andenæs, Kristian, Olsen, Leif Oscar (red.), Sosialrett, 5 utg., Oslo, 1996.
- Sandberg, Kirsten, Tilbakeføring av barn etter omsorgsovertakelse, Gyldendal Norsk Forlag, 2003.
- Sundell, Knut och Thunell, Mona, Att arbeta som familjehem. En undersökning av familjehemsvården, FoU-rapport 1997:4, Stockholm, ISBN 91-88738-49-3.

- Schiratzki, Johanna, Barnrättens grunder, andra uppl., Studentlitteratur, 2005.
- Singer, Anna, Föräldraskap i rättslig belysning, 2000.
- Skytte, Marianne, Anbringelse af etniske minoritetsborn – om socialarbej-
deres vurderinger og handlinger, 2002.
- Stern, Rebecca, Tankar kring Barnkonventionens artikel 12. Rätten till
deltagande, i Hollander, Anna, Nygren, Rolf och Olsen, Lena (red.),
Barn och rätt: bidrag från forskarkolleger tillägnade Åke Saldén, 2004,
s. 181–189.
- Stockholms stad, Familjehemsvård för barn och ungdom. Riktlinjer för
handläggning och dokumentation, 2004.
- Stockholms stad, Tillämpningsföreskrifter för administrativa rutiner när
familjehem blir särskilt förordnade vårdnadshavare, 2005.
- Sundberg Weitman, Brita, Omhändertagande av barn. Är svensk rätt för-
enlig med Europakonventionen?, i Skrifter tillägnade Gustav Petrné,
1984.
- Sveriges kommuner och landsting, Cirkulär 2002:98, Ersättningar vid
familjehemsvård av barn, unga och vid förälder/barnplaceringar.
- Sveriges kommuner och landsting, Cirkulär 2002:119, Ersättningar till
familjehem och kontaktfamiljer för år 2003.
- Sveriges kommuner och landsting, Cirkulär 2004:83, Ersättningar till
familjehem för barn och vuxna samt kontaktfamiljer för år 2005.
- Sveriges kommuner och landsting, IFO – just nu! Resultatet av en webb-
enkät, 2003.
- Sveriges Kommunförbundet och Landstingsförbundet, Cirkulär 2002:98
Ersättningar vid familjehemsvård av barn, unga och vid förälder/barn-
placeringar.
- Takayama John I., Wolfe Ellen & Coulter, Kevin P., Relationship between
reason for placement and medical findings among children in foster
care, *Pediatrics* 101:2, 1998, s. 201–207.
- Tjernberg, Ann och Engström, Bo (red.), Det krävs två för en tango!, FoU
Västmanland, Meddelande 2004:3, ISBN: 91-85255-06-8.
- United Nations, Centre for Human Rights, Human Rights and Social
Work. A Manual for Schools of Social Work and the Social Work
Profession, Professional Training Series No. 1, New York and Geneva,
1994.
- von Tetzchner, Stephen, Utvecklingspsykologi. Barn- och ungdomsåren,
Studentlitteratur, 2005.
- Walin, Gösta och Vängby, Staffan, Föräldraskap. En kommentar. Del I,
1–13 kap., 2004.
- Walin, Gösta och Vängby, Staffan, Föräldraskap. En kommentar. Del II,
14–21 kapitlet och internationell föräldrarätt, 2004.

- Van Bueren, Geraldine, *The International Law on the Rights of the Child*, Dordrecht, 1995.
- Westerhäll-Vahlne, Lotta, SoL 6 § – ett verk med eller utan ram?, i *Socialrättsliga uppsatser*, Juridiska föreningen i Lund, Nr 85, 1986, s. 9–38.
- Westerhäll, Lotta, *Den svenska socialrätten*, 1990.
- Vinnerljung, Bo, Släktingplaceringar i fosterbarnsvården, *Socionomen* 1993, nr 6, del 2, s. 3–10.
- Vinnerljung, Bo, Mortalitet bland fosterbarn som placerats före tonåren. *Socialvetenskaplig tidskrift* 1995, nr 1, s. 60–72.
- Vinnerljung, Bo, *Svensk forskning om fosterbarnsvård – en översikt*, 1996.
- Vinnerljung, Bo, *Fosterbarn som vuxna*, 1996.
- Vinnerljung, Bo, Hur vanligt är det att ha varit fosterbarn?, *Socialvetenskaplig tidskrift* 1996, nr 3, s. 166–179.
- Vinnerljung, Bo, Fosterbarns skolgång och utbildning, *Socialvetenskaplig tidskrift* 1998, nr 1, s. 58–80.
- Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie och Oscarsson, Lars, *Dygnsvård för barn och ungdom 1983–1995 – förändring i vårdlandskapet sedan socialtjänstlagens tillkomst*, *Socionomen* 1999, nr 8, s. 1–20.
- Vinnerljung, Bo och Ribe, Martin, Mortality after care among young adult foster children in Sweden, *International Journal of Social Welfare*, vol. 10, nr 3, July 2001, s. 164–173.
- Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie och Kyhle Westermark, Pia, *Sammanbrott vid tonårsplaceringar – om ungdomar i fosterhem och på institution*, forskningsrapport Centrum för utvärdering av socialt arbete, 2001, ISBN: 91-7201-554-3.
- Vinnerljung, Bo, Sallnäs, Marie och Kyhle Westermark, Pia, *Sammanbrott vid tonårsplaceringar i fosterhem och på institution*, *Nordisk Sosialt Arbeid* 2002, nr 1, s. 24–34.
- Vinnerljung, Bo, Öman, Maria och Gunnarson, Thomas, Återplacering av barn i dygnsvård (I): hur vanligt är det? *Socialvetenskaplig tidskrift* 2004, nr 1, s. 54–74.

Offentligt tryck

Direktiv

- Dir. 2003:10, Översyn av strukturen och uppgiftsfördelningen inom samhällsorganisationen
Dir. 2003:76, En nationell handlingsplan för den sociala barn- och ungdomsvården
Dir. 2004:178, En stärkt och tydligare tillsyn inom socialtjänstens område

Statens offentliga utredningar

- SOU 1956:61, Ny barnavårdslag
SOU 1974:7, Barn och ungdomsvård
SOU 1974:39, Socialvården. Mål och medel
SOU 1977:40, Socialtjänst och socialförsäkringstillägg
SOU 1986:20, Barns behov och föräldrars rätt. Socialtjänstens arbete med utsatta familjer
SOU 1996:15, Barnkonventionen och utlänningslagen
SOU 1997:116, Barnets bästa i främsta rummet
SOU 1998:31, Det gäller livet. Insatser mot psykiska problem hos barn och ungdomar
SOU 2000:77, Omhändertagen. Samhällets ansvar för utsatta barn och unga
SOU 2002:14, Statlig tillsyn – Granskning på medborgarnas bekostnad
SOU 2004:14, Det ofullständiga pusslet
SOU 2004:100, Tillsyn. Förslag om en tydligare och effektivare tillsyn
SOU 2005:43, Vårdnad – Boende – Umgänge. Barnets bästa, föräldrars ansvar
SOU 2005:81 Källan till en chans. Nationell handlingsplan för den sociala barn- och ungdomsvården.

Departementspromemorior

- Ds S 1987:3 Översyn av LVU
Ds Ju 1989:52, Vårdnad och umgänge
Ds 2002:13, Utövandet av barns rättigheter i familjerättsprocesser

Propositioner

- Prop. 1924:50 med förslag till lag om samhällets barnavård m.m.
Prop. 1979:80:1 om socialtjänsten
Prop. 1979/80:2 med förslag till sekretesslag m.m.
Prop. 1981/82:168 om vårdnad och umgänge m.m.
Prop. 1981/82:186 om ändring i sekretesslagen (1980:100) m.m.
Prop. 1985/86:80, Ny Förvaltningslag

- Prop. 1988/89:67, om sekretessfrågor inom undervisningsväsendet m.m.
Prop. 1989/90:28, Vård i vissa fall av barn och ungdomar
Prop. 1996/97:124, Ändring i socialtjänstlagen
Prop. 1997/98:7, Vårdnad, boende och umgänge
Prop. 1997/98:136, Statlig förvaltning i medborgarnas tjänst
Prop. 1997/98:182, Strategi för att förverkliga FN:s konvention om barnets rättigheter i Sverige
Prop. 1999/00:149, Nationell handlingsplan för utveckling av hälso- och sjukvården
Prop. 2000/01:80, Ny socialtjänstlag m.m.
Prop. 2002/03:20, Samverkan mellan kommuner och landsting inom vård- och omsorgsområdet
Prop. 2002/03:53, Stärkt skydd för barn i utsatta situationer m.m.

Motioner

- Motion 1998/99:So308, Förbättrat omhändertagande av barn och ungdom

Utskottsbetänkanden

- SoU 1979/80:44, med anledning av dels propositionen 1979/80:1 om socialtjänsten utom såvitt avser vissa följdförfattningar, jämte motioner, dels budgetpropositionen 1979/80:100 i viss del, dels ock propositionen 1979/80:172 om ändrat huvudmannaskap för ungdomsvårdsskolor och nykterhetsvårdsanstalter m.m. jämte motioner
2002/03:SoU15, Stärkt skydd för barn i utsatta situationer m.m.
2002/03:SoU10, Familjehemsvård

Socialstyrelsens rapporter och övriga skrifter

- SoS-rapport 1990:3, Växa i välfärdsland, ISBN: 91-38-11144-6.
SoS-rapport 1990:4, Vård utom hemmet, ISBN: 91-38-11146-1.
SoS-rapport 1995:7, Invandrarbarn i familjehem, ISBN: 91-7201-015-0.
SoS-rapport 1995:8, Ovisshetens barn, ISBN: 91-7201-016-9.
SoS-rapport 1995:19, Familjehemsvård i utveckling. En sammanställning av uppföljningar på länsnivå, ISBN: 91-7201-017-7.
SoS-rapport 1995:21, Barnet i rättsprocessen, ISBN: 91-7201-060-6.
SoS-rapport 1996:19, Barn i fokus. Slutrapport, ISBN: 91-27201-142-4.
SoS-rapport 1998:5, Individ och familjeomsorgens arbete med ungdomar, ISBN: 91-7201-267-6.
SoS-rapport 2000:2, Dartington-projektet – en försöksverksamhet för att stärka och utveckla familjehemsvården, ISBN: 91-7201-426-1.
Socialstyrelsen, Familjehemsvård i utveckling. En sammanställning av uppföljningar på länsnivå, 1995, Artikelnr 1995-0-19.

- Socialstyrelsen, Utbildningsfrågor och utvecklingsprojekt inom familjehemsvården, 1995, Artikelnr 1995-0-21.
- Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser 2000, Statistik 2001, ISBN: 91-7201-549-7.
- Socialstyrelsen, Barn och unga – insatser 2004, Statistik Socialtjänst 2005:8, ISBN: 91-7201-973-5.
- Socialstyrelsen, Social tillsyn 2002. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn, Artikelnr 2003-109-12.
- Socialstyrelsen, Barnperspektiv vid handläggning av ekonomiskt bistånd, Tillsynsåterföring, 2003, ISBN: 91-7201-732-5.
- Socialstyrelsen, Vårdnad, boende och umgänge. Stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt, 2003, ISBN: 91-7201-817-8.
- Socialstyrelsen, Social tillsyn 2003. Resultat av länsstyrelsernas tillsyn, Artikelnr 2004-109-12.
- Socialstyrelsen, Individ- och familjeomsorg. Lägesrapport 2004, ISBN: 91-7201-934-4.
- Socialstyrelsen, Samtal med barn, Kunskapsöversikt 2004, ISBN: 91-7201-856-9.
- Socialstyrelsen, Mellan två stolar? – Om samverkan mellan socialtjänst och barn- och ungdomspsykiatri: verksamheternas behov av samverkan och hur de faktiskt gör, Tillsynsåterföring, 2004, Artikelnummer 2004-109-2.
- SOSFS 1981:1, (S) Allmänna råd. Rätten till bistånd.
- SOSFS 1986:5, (S) Allmänna råd. Barn och unga i familjehem. Stöd och hjälp till barnet, föräldrarna och familjehemmet.
- SOSFS 1992:4 (S) Allmänna råd. Socialbidrag.
- SOSFS 1997:15 (S) Allmänna råd. Tillämpningen av lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga.
- SOSFS 2000:15 (S) Allmänna råd. Kvalitetssystem inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg.
- SOSFS 2003:15 (S) Föreskrifter. Socialnämndens skyldighet att föra förteckning över barn som vistas i familjehem eller annat enskilt hem.
- SOSFS 2003:20 (S) Föreskrifter och allmänna råd. Hem för vård eller boende.
- Socialstyrelsen redovisar 1988:16 Behandlingsplanering inom socialtjänsten.

Rättsfall**Regeringsrätten**

RÅ79 2:40	RÅ 1992 not. 117
RÅ81 2:2	RÅ 1993 ref. 23
RÅ81 2:24	RÅ 1993 ref. 72
RÅ83 2:14	RÅ 1994 ref. 25
RÅ83 2:16	RÅ 1995 ref. 39
RÅ83 2:18	RÅ 1995 ref. 46
RÅ 83 2:109	RÅ 1995 ref. 64
RÅ 84 2:31	RÅ 1997 ref. 53
RÅ 84 2:78	RÅ 1997 ref. 80
RÅ 1986 not. 502	RÅ 1997 not. 124
RÅ 1987 ref. 123	RÅ 1999 not. 124
RÅ 1987 ref. 160	RÅ 2000 ref. 33
RÅ 1988 ref. 79	RÅ 2000 not. 92
RÅ 1988 ref. 80	RÅ 2000 not. 198
RÅ 1989 ref. 50	RÅ 2001 not. 107
RÅ 1990 ref. 97	RÅ 2005 ref. 66
RÅ 1991 ref. 97	Regeringsrätten, Dom 2006-04-27,
RÅ 1991 ref. 89	mål nr 197-06

Kammarrätter

RK 1972 2:20

Kammarrätten i Stockholm, Beslut 2001-01-11, mål nr 4234-35-2000

Kammarrätten i Jönköping, Dom 2003-06-18, mål nr 1565-03

Kammarrätten i Jönköping, Dom 2005-08-31, mål nr 1790-05

Länsrätter

Länsrätten i Stockholms län dom Ö 6423-97

Länsrätten i Stockholms län dom Ö 7338-97

Europadomstolen

Campbell och Cosans mot Storbritannien (dom 25.02.1982)

No 11630/85 mot Sverige, 9 EHRR 267

Olsson mot Sverige I (dom 24.03.1988)

Eriksson mot Sverige (dom 22.06.1989)

Margareta och Roger Andersson mot Sverige (dom 25.02.1992)

Olsson mot Sverige II (dom 27.11.1992)

Rieme mot Sverige (dom 22.04.1992)

Tennenbaum mot Sverige (beslut 03.05.1993)

Fredin mot Sverige II (beslut 23.02.1994)

E.D. mot Irland (beslut 18.10.1995)
Adele Johansen mot Norge (dom 07.08.1996)
Paulsen-Medalen och Svensson mot Sverige (dom 19.02.1998)
Allan Jacobsson mot Sverige II (dom 19.02.1998)
L. mot Finland (dom 27.07.2000)
K. och T. mot Finland (dom 27.04.2000 samt dom 12.07.2001)
K.A. mot Finland (dom 14.04.2003)

Utländska domstolar

Re M (Section 94 Appeals) [1995] 1 FLR 546.

Justitieombudsmannen

Publicerade beslut

JO 1981/82 s. 172	JO 1996/97 s. 252
JO 1984/85 s. 178	JO 1997/98 s. 325
JO 1986/87 s. 138	JO 1997/98 s. 344
JO 1986/87 s. 193	JO 1998/99 s. 235
JO 1987/88 s. 152	JO 1998/99 s. 251
JO 1987/88 s. 154	JO 1998/99 s. 286
JO 1989/90 s. 219	JO 1998/99 s. 279
JO 1989/90 s. 231	JO 1999/00 s. 268
JO 1989/90 s. 248	JO 1999/00 s. 270
JO 1991/92 s. 221	JO 2000/01 s. 307
JO 1991/92 s. 249	JO 2001/02 s. 204
JO 1991/92 s. 261	JO 2001/02 s. 217
JO 1992/93 s. 305	JO 2001/02 s. 232
JO 1992/93 s. 308	JO 2002/03 s. 210
JO 1993/94 s. 257	JO 2002/03 s. 234
JO 1993/94 s. 281	JO 2002/03 s. 239
JO 1993/94 s. 277	JO 2003/04 s. 210
JO 1993/94 s. 466	JO 2003/04 s. 226
JO 1994/95 s. 290	JO 2003/04 s. 253
JO 1994/95 s. 301	JO 2004/05 s. 261
JO 1994/95 s. 356	JO 2004/05 s. 243
JO 1994/95 s. 360	JO 2004/05 s. 249
JO 1995/96 s. 262	JO 2004/05 s. 261
JO 1995/96 s. 279	JO 2005/06 s. 212
JO 1995/96 s. 291	JO 2005/06 s. 242
JO 1995/96 s. 314	JO 2005/06 s. 265
JO 1995/96 s. 320	

Opublicerade beslut

JO dnr 2255-1988 m.fl.	JO dnr 3537-1996
JO dnr 1869-1989	JO dnr 4880-1996
JO dnr 4347-1993	JO dnr 458-1998
JO dnr 4549-1993	JO dnr 1446-1998
JO dnr 1254-1994	JO dnr 1828-1998
JO dnr 2504-1994	JO dnr 2013-1998
JO dnr 4351-1994	JO dnr 1605-1999
JO dnr 2012-1995	JO dnr 4527-1999
JO dnr 4151-1995 m.fl.	JO dnr 2948-2000
JO dnr 4254-1995	JO dnr 1002-2002
JO dnr 338-1996	JO dnr 1129-2002
JO dnr 2380-1996	JO dnr 3579-2002
JO dnr 2446-1996	JO dnr 1419-2004

Övriga källor

Pressmeddelande från Socialdepartementet den 21 juni 2004, Tillsynen måste bli bättre, <http://regeringen.se/sb/d/3970/a/26368>

Information om Socialstyrelsens projekt Barns behov i centrum, http://www.socialstyrelsen.se/Amnesord/barn_ungdom/BBIC/index.htm, 050616

Sakregister

- 15-årsgränsen 28, 35 f, 38, 79 f, 94 ff, 221 f
- aktivt deltagande 24, 137, 183
- aktivt ansvar 59, 137, 161, 173, 189 f
- aktörskap 17, 23 ff, 161, 218
- barnet som aktör 21, 23 f, 90 f, 218
- offentliga aktörer 19, 21
- halvoffentliga aktörer 19, 183, 217
- privata aktörer 19, 47, 50, 105, 183
- aktörsperspektiv 130, 133
- anhörig 109, 116 f, 120, 136, 147, 172 f
- anhörigprincipen 104, 115 ff
- anknytningsteorin 110 f
- anknytningspersoner 111
- anknytningsförmåga hos barn 115, 192, 208
- anmälan 45, 144, 152
- arbetsbörda 224
- arvode 48 ff, 146
- autonomi 16, 79, 96, 149, 182 f
- gradvis stigande autonomi 17, 53 f, 96 f
- avvägningsbedömning 80, 84, 86 f, 91 f
- barn- och ungdomspsykiatri 160
- Barn- och ungdomsvårdskommittén 45, 51 f, 107, 149
- barnaktörsperspektiv 37, 54 f, 86, 95, 177 f
- barnets behov 36, 57, 70, 73, 80, 84
- specifika behov 85, 87 ff
- typiska behov 85
- barnets bästa 27, 83 ff
- barnets inställning 44, 65 f, 95, 177
- barnets intressen 36, 70, 85 ff, 92
- specifika intressen 85 f, 89, 158
- typiska intressen 86
- barnets mognad 16 f, 65, 80 ff
- begreppet mognad 81 f
- mognadsbegreppets subjektiva karaktär 81
- mognadsrekvisitet 60, 80
- barnets rätt att få komma till tals 76, 80, 178, 219
- barnets rättigheter 20, 87
- barnets rättsskydd 20, 71, 213, 224
- barnets uppfattning 87
- barnets vilja, åsikter 86 ff, 101, 175 ff, 209
- barnets ålder 60
- åldersrekvisitet 80 f, 92, 169
- 15-årsgräns 36 f, 94 ff, 138
- 12-årsgräns 176 ff
- barnhus 32, 33
- barnperspektiv 18, 23, 37, 100, 117, 178, 214
- barns rättsliga ställning 16, 64, 80, 182, 205
- behandlingsplan 149 f, 183
- beredande av tvångsvård 39, 44
- beteendefallen 40 f, 95, 130, 196
- bistånd till underårig 100 f, 146 f, 156, 162

- bistånd för en familjehemsplacering 38, 42, 97
 andra former av bistånd 99
 brister i omsorgen 39 f, 192, 197 f
- delaktighet 17, 56, 67, 90, 133
 deltagande 16, 23, 24, 59, 135
 den behovsorienterade skolan 110
 den relationsorienterade skolan 110, 111
 dispositionsrätt 140
 dokumentation 105, 119, 125, 158, 224
 domstolsprövning 39, 64, 71, 222
- ekonomi 48, 107
 ekonomiska förutsättningar 56, 100, 146, 153 f
 etnisk bakgrund 119, 123
 Europakonventionen 62 ff
 rätten till privat- och familjeliv 63 f, 111, 171
 proportionalitetskrav 63
 rätten till en rättvis och offentlig förhandling 64, 211
- familjehem
 definition 102
 familjehemsplacering 42, 102, 186
 familjehemsvård 31, 36, 41
 släktinghem 31, 118, 124
 närstående hem 31
 främmande familjehem 31, 118
 professionalisering av familjehemsvården 49 f
 brister i familjehemsvården 18, 184, 223
 förstärkt familjehemsvård 51
 kontrakterade familjehem 50, 78
 familjehemsförmedlare 50
 familjehemsutredningar 106 ff, 150
 familjeperspektiv 37
 flexibilitet 27, 109, 214, 223
 flyttningsförbud 43, 209 ff, 213
 förutsättningar för flyttningsförbud 209
 tillfälligt flyttningsförbud 94, 210
 flyttningsförbudets tidsram 210
 flyttningsförbudets syfte 210
 FN:s konvention om barnets rättigheter 21 f
 nationell strategi för att förverkliga 56
 rätten till skydd och bistånd 57
 rätten till kontinuitet vid placering utanför hemmet 57
 rätten till umgänge 58
 rätten till hälso- och sjukvård 61
 rätten till utbildning 61
 rätten till tillsyn av vården 62
 rätten till icke-diskriminering 62
 principen om barnets bästa 83, 184
 rätten att få komma till tals 59 f
 fritid 21, 118, 135, 147
 frivillig vård 37 f, 94 f, 182
 frivillighet 31, 38, 94, 222
 främmande familjehem 31, 118
 förebyggande insatser 35
 förmynderskap 145
 förskola 78, 217
 förälder
 psykologisk förälder 110
 biologisk förälder 160
 anknytningsperson 111
 föräldraansvar 21, 134, 143
 föräldrarätt 20, 35, 121
- god man 145, 181
 god vård 46, 109, 147 f, 150, 153
- handlingsfrihet 24, 36, 183, 212
 handlingsutrymme 27, 223
- hem
 begreppet eget hem 103 f
 var barnet skall vistas 105, 126, 151
- hem för vård eller boende (HVB-hem) 38, 51
 definition 102

- hälsa 155
 hälso- och sjukvård 61, 155
 hälsoproblem hos barn 156 ff
 särskilda behov 155
 särskilda stödinsatser 161, 163
 barnhälsovården 155, 157
 psykisk ohälsa 161
- individuellt anpassat synsätt 162 f, 205
- information
 rätt att få information 28, 73, 145
 rätt att få lämna information 73, 75, 220
 informationsutbyte 73, 75, 136, 220
 begränsa information 138, 144
 informationsutbyte 73, 75, 136, 220
 institutionsvård 31 f, 102
 insyn 53, 72, 135 ff, 149
 insynsrätt 135 f, 139 f
 integritet 23 f, 73, 78, 220
 integritetskränkning 74, 140, 143, 181
 integritetsskydd 53, 72 ff, 78 ff
 intressekonflikter 19, 20, 87, 181, 194, 213
 invandrarbarn 120, 123 f
- jourhem 31
- kommunala ansvaret 109, 147, 155
 kommunens yttersta ansvar 97, 100 f, 131, 155
- kommunala riktlinjer 106
- kommuniceringsprincipen 73, 75
- kontakt 53, 68, 85, 110
- kontaktkälla 206
- kontaktperson 127, 181, 206
- kontinuitet 57, 109, 115, 120, 124
- kontradiktorisk sakbehandling 96
- kulturell tillhörighet 58, 119 f, 123, 132
- lika värde 21, 23 f, 55
- likabehandling 19, 27, 82, 184 f
- länsrätten 39, 42, 44, 95
- länsstyrelsen 45, 46
- mathållning 122 f, 132, 135
- medgivande 38, 106, 137, 150, 210
- medicinsk utredning 143
- medinflytande 53, 59, 80, 90, 182
- medverkan 16, 24, 67, 89
- miljöfallen 39 f, 96, 196, 218
- motiveringsskyldighet 82, 93, 125
- myndighetsutövning 42, 86, 149, 221
- mänskliga rättigheter 54 f, 66, 90, 183
- möten 77, 184
 personliga möten 148, 184
- normalisering 31, 166
- närhet 31, 109
- närhetsprincipen 109, 114 f
- närstående 31, 115 f, 120
- nödsituation 99, 128
- objekt 17, 24, 90, 218 f, 224
- offentlig vård 15
- omedelbart omhändertagande 94, 125 f, 207 f
- omkostnadsersättning 147
- omplacering 102 f, 152 f
 utredning inför omplacering 152
 risk för skada vid omplacering 153
- omprövningsbeslut 195
- omprövningsregler 195 ff, 213
- omvårdnad 57, 62, 67
- opartiskhet 19, 27, 53
- part 37, 44, 75, 141
- partsinsyn 71, 73, 75
- parts rätt meddela sig muntligt 195
- partsstatus 125
- passivt deltagande 24, 74
- personliga kontakter 148
- placering 190, 195
 placeringsbeslut 43, 95, 105
- placering i familjehem 98, 210

- placeringskostnad 146
 polishandräckning 128 f
 processbehörighet 79 f, 96, 130
 proportionalitetsbedömning 54, 91, 219
 psykobiologisk synsätt 111
- ramlag 25, 71, 89
 religionsfrihet 122
 representant för barnet 60, 221
 rättsliga instrument 16, 54, 214
 rättsskydd 20, 53
 rättssubjekt 36, 53
 rättssäkerhet 27, 71 f
 - materiell rättssäkerhet 93
 - formell rättssäkerhet 225
 rättssäkerhetsgarantier 71, 72, 125
 rättvisa 26, 93
- saklighet 19, 27, 53
 sammanbrott 187 f
 samtal 74, 77, 87, 205
 samtycke
 - vårdnadshavarens samtycke 38, 94, 96
 - barnets samtycke 94 ff
- sekretess 78
 - dispositionsrätten över sekretessen 140
 - sekretess om uppgifter om barnet 140 ff
 - sekretessbelägga uppgifter 139 f, 142, 181
 - sekretessbrott 223
 - socialtjänstsekretess 78, 143
- separation 58, 151, 190, 204
 självbestämmande 87, 94
 självbestämmanderätt 38, 79
 skolgång 162 ff
 - individuellt anpassade stödinsatser 162
 - barns skolmässiga behov 162
 - temporär skolgång 164
 - dokumentation av skolgången 164
 - svag skolgång 165
- skyndsamhet 44, 65
 släktinghem 31
 släktingplacerade barn 118
 sociala insatser 154, 156
 språk 116, 119 f, 123 f
 språkrör 205
 ställföreträdare 36, 42, 75
 subjekt 16 f, 21, 217
 subjekt och aktör 21, 90 f, 216 f, 225
 synen på barn 16, 216 ff
 syskon 19
 - rätt till umgänge med syskon 175
 - avstånd mellan syskon 111
- talerätt 217
 tillsyn 45, 62, 67, 69, 102
 tillsynsansvar 45 f, 51, 195
 tilläggskostnader 147
 tolkning 77
 - tolkningsföreträdare 77
 - tolkning av barnets bästa 86
- tonårsplaceringar 188
 trygghet 66, 68, 72, 225
 tvång 38 f
 tvångsvård
 - förutsättningar för tvångsvård 39
 - miljöfall 39 f, 95
 - beteendefall 40 f, 95
- tystnadsplikt 78
- umgänge 58 f, 112, 168 f
 - begränsningar i umgänge 171, 178 f
 - normalt umgänge 168
 - umgängets omfattning 176, 179
 - umgängesplan 169
 - umgängesbeslut 42, 170
 - upprätthålla umgänge 172
 - barnets vilja i fråga om umgänge 175 f
 - barnets behov i fråga om umgänge 172, 178 f
- umgängesrätt
 - umgängesrätt med förälder 58, 168 f
 - umgängesrätt med syskon 175

- underhållsbidrag 146
- underhållsskyldighet 145
- underhållsstöd 145
- utbildning 61, 120, 163 f
 - lämplig utbildning 163, 167
 - individuellt anpassad utbildning 163
- uppdragsavtal 18, 182 f
- uppföljning 69, 148 f, 182
- uppföljningsansvar 148, 190
- upphörande av vård 186
 - förutsättningar för upphörande av vård 190, 195
 - ofrivilligt upphörande av vården 187
 - sammanbrott 187
- utredning
 - barnvårdsutredning 18, 141
 - familjehemsutredning 106 f
 - kälvestensmetoden 108
 - PRIDE-metoden 108
- utredningsskyldighet
 - myndigheters 65, 42
 - domstolars 42
- utsatthet 79, 90, 166, 214
- utvecklingspsykologi 16, 81, 111

- val av placering 57, 102, 109, 118
- verkställighet
 - av beslut om placering 125
 - av beslut om omedelbart omhändertagande 125
 - tidpunkt för 126
 - hinder för 126, 128
 - formen för 127
 - genom polishandräckning 128
- vistelseansvar 37, 131
- vistelseort 58, 144
- vård
 - vårdens inledande 103
 - vårdbehov 39, 135, 155, 200 f
 - vårdgivare 150, 154
- vårdnad 63, 64, 70, 134
- vårdnadshavare
 - vårdnadshavarens samtycke 94, 99, 130, 222
 - vårdnadshavarens bestämmanderätt 97, 130, 140
 - vårdnadshavarens insynsrätt 136 f
 - begränsningar i insynsrätten 140 f
 - vårdnadsutövande, fortsatt 136
 - begränsningar i insynsrätten 136
 - vårdnadsutövande 134 ff
 - vårdnadsöverflyttning 181
 - vårdplan 36, 38, 126, 148 f
 - välfärd 83, 93
 - välfärdsstat 225

- yttranderätt 65, 75, 219

- återflyttning 153, 179, 200
- återförening 111, 203
 - socialnämndens ansvar 136, 172
 - återföreningsarbete 205, 207, 209
- återföreningsprincipen 110
- återplaceringar 187, 189

- ärendehandläggning 141, 178, 223

- överflyttning av vårdnad 113, 192, 195
- övergången till annat boende 204 ff
- överklaga
 - överklaganderätt 42, 44 ff
 - ärenden som kan överklagas 42 f
- överväga fortsatt vård 195 f
- överväganderegler 190, 195

Vad är barnets bästa vid en familjehemsplacering? Vilken roll har barnet vid beslut som fattas i samband med placeringen? I boken utreds fosterbarnets rättsliga ställning inför, under och vid upphörandet av en placering. Här behandlas regelverket rörande placeringar såväl med stöd av socialtjänstlagen (SoL) som med stöd av lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU). Författaren diskuterar även mer principiella frågor rörande barnets bästa vid myndighetskontakt, och föreslår ett aktörsperspektiv i arbetet med barn.

Boken ger studenter, yrkesverksamma och andra intresserade en god bild av det rättsliga ramverket vid familjehemsplaceringar av barn och hur synen på barn som subjekt och aktör är en del av detta ramverk.

Titti Mattsson är jur. dr i socialrätt och verksam vid juridiska fakulteten vid Lunds universitet. Hon har tidigare skrivit en bok rörande det förfarande som föregår beslut som tvångsvård av barn.

Serien BARN SOM AKTÖRER innefattar forskningsrapporter rörande olika barnrättsliga frågor. Dessa publiceras inom ramen för ett forskningsprogram som finansieras genom Riksbankens Jubileumsfond, Kulturdonationen.

ISSN 1652-0831
ISBN 91-7678-630-7
IUSTUS FÖRLAG